

V-6537

Koolilaste

Kirifulgus.

Alamate koolide ja leerilaste jaoks

kirja pannud

M. Lipp.

Nõo õpetaja

K u n e s t r ü k k .

Tallinnas,

G. Pihlata raamatukaupluse kirjastus.
1915.

Hind 60 kop.

A-31759

Alvine Aurelia Kaba 1918.

RAAMATUKOGU
TARTU-ÜLKOOL

Koolilaste kirjulugu.

Alamate koolide ja leerilaste jaoks

kirja pannud

M. Lipp,

Nõu õpetaja.

Kuues trükk.

Kuus

Tallinnas,

G. Pihlaka raamatukaupluse kulguga trükitud

1915.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

Довволено военною цензурою 11. іюня 1915 г.

A. Saurmann'i trükkikoja trükk, Tallinnas.

i 49487292

Gesjõna.

Kirikuloo raamatuid on meil mitu olemas, mis koolides juba tarvitujel. Kuid siiski puudus meil veel jeni maani kohane raamatute, mida meie julgesti alamate koolide laste kätte oleksime võinud anda. Seda puudust tahab nüüd „Koolilaste kirikulugu“ omalt poolt aidata lõpetada. Ta tahab seda joovi täita, mida mitmed ametivennad ja koolimehed raamatu väljaandjale avaldanud.

See raamatute tahab siis nimelt lasteraamat olla ja kui lasteraamat palub ta enesele kooli- ja ka leeritoas lahket vastu võtmist. Laste jaoks on kirikuloo materjal kokkuvõetlikult välja valitud ja kokku seatud. Laste loomu tahab ka kirikuloo feel ja jutustamisviis, lihtsaid ja lühikesti lauseid tarvitades, filmas pidada. Siiski ei taheta jellega leppida, et üksi aastaarvused, nimesid ja otjusti lapselle kätte antakse. Terves raamatus katjutakse ikka lugu jutustada, mida laps võiks vastu võtta ja meeles pidada.

Loo järjestik käib selle juures sedajama teed, kui ta raamatu kirjutaja juures „Kristliku kiriku loos“ juba ära märgitud. See raamat jäägu perekonna ja ülemate koolide tarvituseks. Alamais koolides tarvitagu teda koolõpetaja oma ettevõtmistuseks. Mõlemaid, juuremat ja eesolevat vähemat kirikulugu, võib üks teise kõrval takistamata pruukida. Selle jaoks on ka „Koolilaste kirikuloo“ juurema „Kristliku kiriku loo“ paragrahvide arvud üles tähendatud. Reid leiab raamatu tarvitaja iga päätüki päälkirja lõpus.

„Koolilaste kirikuloo“ siis on ka meie kodumaa kirikuloo tähtsamad juhtumised lühidalt nimetatud. See juures on raamatu kirjutaja jūdameesjoov see, et nende tähendustega mitte üksi rahul ei oldaks. Meie isamaa kirikulugu on nii tähtis, et teda enam peab tundma. Selle kergituseks ilmub meie raamatutejega ühes veel „Lühike kodumaa kiriku lugu“. Võtku siis meie laste õpetajad ka jeda lahkesti tähele panna ja tarvitada. See väike annie on selle lühike kokkuvõte, mis jellejama väljaandja juurem „Kodumaa kiriku ja hariduse lugu“ jutustab.

Helde Jumal aga ise wõtku eesolewatti tööd õnnistada oma nime auuks ja meie koguduste kasuks. Ta wõtku nimelt meie noort fugu selle ühe juure juhataada, mis meile tarwis.

Seda soowib kõigest südamest

Rõõ kirikumõisas,

2. jõulukuu päeval 1897.

Raamatu kirjutaja.

§ 1. Kristliku kiriku lugu.

1. Kristlik kirik ehk ristitogudus on usklikkude kogudus siin maa pääl, mille Jeesus Kristus, meie Issand, meie õnnistuse kättejaamiseks asutanud. See sündis Nelipühi päeval, kus Püha Waim usklikkude pääle wälja walati. Sellesama Waimu läbi teeb ta siin nüüdki oma armutööd, kuna ristitoguduses Jumala jõna kuulutatakse ja sakramendid wälja jagatakse.

Kiriku-
lugu. 2. Kristliku kiriku lugu on sellepärast üks osa Jumala riigi loost; ta on Jumala riigi lugu, nagu ta siin maa pääl Jeesuse Kristuse, oma jumaliku päa juhatusel all ennast avaldanud ja weel avaldab. See lugu algab apostlite ajaga. Tema näitab, kuis ewangelium see wägi on, mis maailma rahwad uueks loob, pimedusest walgusele jaadab. See lugu näitab sellepärast ka rasket wõitlemist, Jumala riigi wõitlemist pimeduse riigi wastu; aga ka jeda, kuis meie usk see wõimus on, mis maailma ära wõidab. 1. Joh. 5, 4. Kiriku lugu saab sellepärast ka alles siis lõpma, kui Jumala riik omas wiimises auus saab ilmu- ma, Jumal kõik kõige sees jaab olema. 1. Kor. 15, 28.

3. Terve kiriku lugu, ta algusest lõpuni, langeb kolme pääosasse:

Kirikuloo-
jaotus. I. Wana kirikulugu ehk Wana aeg ristitoguduse algusest, kuni ta wõidab ja wiimaks Rooma riigikirikuts jaab (a. 33—590.)

II. Rehk kirikulugu ehk Rehk aeg: Kiriku elu ja edenemine, ehituste jisse jattumine ja langemine Rooma paawstide wõimuse all, kuni usupuhastamiseni Martin Luthere läbi (a. 560—1517.)

III. Uus kirikulugu ehk Uus aeg: puhta kirikuõpetuse tagasi seadmine ja ehituste ärawõitmine ewangeliumi kiriku sündimises, lojumises ja wõitlemises, usupuhustuse ajast (1517) meie päiwini.

I. Wana kiriku lugu ehk Wana aeg.

a. 33—590.

§ 2. Kristikoguduse asutamine ja apostliku kiriku wäljalaotamine. (§ 5. 6.)

1. Mis Issand töötanud, läks inewiisi tõeks. Neli-
kiriku
asutamine
pühi päewal, hommiku kellu 9, oliwad kõik jüngrid ennast
palwele kogunud. Sää! kuuldi korraga taewast imelikku
kohisemist. Koosolijate pääl nähti lõhutud tulekeeli. Nende wäliste
tähtede all tuli Püha Waim jüngrite pääle, neid nende kuulutuse
ametiks kangeks tegema, neid ja kõik neid, kes nende tunnistuse läbi
pidiwad usklikuks jaama, koguduseks tegema, keda põrgu wärawad
ära ei wõida. See tunnistus pidi tungima kõigi keelte ja rahwaste
juure. Sellepärast antigi jüngritele kõigis maailma keeltes kõnelda,
mida nad enne mitte ei olnud õppinud. Siin on kahju kadunud,
mis Paabelis sündinud: lahutatud rahwad ja keeled on jälle üheks
koguduseks ühendatud. Juba astub ta ka siin esimest korda ilma
ette. Aga ka juba siin leiab ta kahesugust wastuwõtmist: ühed ta-
hawad usklikult ära oodata, mis sest wälja tuleb, teised aga peawad
jeda naeruks.

Sää! ep siis Peetrus oma nelipühijutluse pidas, mis wäge-
wasti mõjus. Selsamal päewal ristiti kolmtuhat hinge. See oli
õnnis algkogudus täis pühadust ja armu. Puhas on õpetus, üht-
lane ta leiwa murdmine, palwe ja sakramendi pühitsemine. See
kõik näitab meile, et esimene kristlik kirik tõesti Püha Waimu
kogudus on.

Aga ka waen koguduse wastu on juba alanud, otse Jeruja-
lemmas, algkoguduse pejapaigas ise. Otse aga see junnib usklikka
mujal enesele ajupaita otjiua, nii et kogudus laiali laguneb, ifka
kaugemale ja kaugemale.

2. Koguduse esimesed ewangelistid ehk ewangeliumi
Saiali sa-
gunemine
Juuda
maal.
Peetrus.
kuulutajad on muudugi Issanda endised jüngrid,
apostlid ehk jaadikud. Ja Issanda jaadikud nad
on, sest nüüd hakkawad nad tema kuningasku täitma,
mida tema taewa minnes annud. Matt. 28, 16.

Apostlite hulgas on kõige esmalt nimetada Siim on Peet-
rus, Petjadaast pärit, kalamehe Joona poeg, kes wägewaks ini-
mestepüüdjaks pidi jaama. Tema nelipühijutlus oli kogudusele
aluse pannud. See hakkab jõudjasti kaswama, kui kaljumehe
Peetruse kõrwa lahke Johannes, armastuse apostel, astub. Küll
jaab ka wastupanemine elawamaks. Nimelt Juuda juurkohus püüab
apostlite juud sulguda. Aga jeda ei jõua ta enam. Jga maja
muutub jumalakoja, iga pere jaab isekoguduseks. Sää! pühitse-
takse igal pool püha õhtusöömaega, murtakse leiba ühendatud pal-
wes. Üks waim elab terwes koguduses. Üks on tema usk, üks
tema armastus. Sellepärast wõib ka tema warandus ühtlane olla.

3. Et selle üle öieti walitsjeda, afutatakse uus amet, hoolekandjad. diakonuse ehk hoolekandjaamet, armuandide jagamiseks. Aga wälise ametiga ühendab ennast pea ka Antiohchia. hoolekandjategi juures kuulutusamet. Nõnda sai nimelt Stefanus waimustatud ewangelistiks.

Aga waen risti wastu on waheajal uuesti kaswanud. Suurekohtu liikmed on ka rahwa hulga ise wihale kihutanud. Selle ohwriks saab Stefanus. Tema lüüakse kiwidega furnuks, a. 37 p. R. Tema saab seega esimeseks märtriks ehk weretunnistajaks Kristuse nime pärast.

Aga jee weretunnistajaweri kuululab wõitu: juba ristib pea hoolekandja Wilippus Moora kuninga emanda juure ifanda, juba wõtab Peetrus, kui ta Reijereas pääliku Korneeliuse risti, esimese pagana ristikirikusse wastu. Ka oli ennost Antiohchia linnas Siiria maal tähtis kogudus kogunud. See oli esimene kogudus paganate jaest. Ka nimetati siin esimest korda Kristuse jüngerid — kristlasteks, ristiinimesteks. See Antiohchia linn sai seega pagana-kristlaste emakoguduseks.

4. Kuid korraga puhkes uuesti waenu maru lahti. Rats Safobust. Herodes Agrippa I. hakkas ristikogudust hirmjasti taga kiusama. Tema laskis Jakobuse Wanaema, Johannese wenna, ära tappa, a. 44. Ka Peetrus oli juba wangitorni heidetud, aga Issand päästis teda imewiisil.

Nüüd jäi Jeruusalemma koguduse juhatus Jakobuse Noorema, Issanda jugulase, kätte. Tema kuulutas siin Jumala sõna, kuna ta ise weel Juuda käsuseadusest kinni pidas. Sellepärast pidas Juuda rahwas temast palju lugu, nimetas teda liignimega „Dige“. Kuid seegi õigus ei kaitsnud teda märtrijurma eest. Kui apostel Paulus Juuda rahwa wiha eest pääsnud, pööras end nende waen Jakobuse Dige wastu. Tema käest nõuti, et ta Kristust pidi teotama. Kui ta jeda mitte ei teinud, laskis ülempreester teda templi harja päält maha kukutada, ja üks nahaparkija löi ta siis furnuks.

§ 3. Ewangelium tungib üle Juudamaa piiride: Paulus paganate apostel. (§ 7.)

1. Issand oli jüngeritele käsu annud kõigile rahwastele ewangeliumi kuulutada. Juba selle järele oli kindel: ka paganad on kogudusesse kutsuda! Aga kas pidi neid enne ristitama wõi ümber lõigatama? Selle üle oldi weel kahe wahel. Sääli kuuldi korraga: Antiohchias kuulutatakse paganatele tingimata ewangeliumi! Jeruusalemma kogudus saatis asja järele kuulama Barnaba sinna. Tema läheb ja palub pea Paulust enesele abiliseks. Sellega saab see wägew Jumala tööriist esimest korda paganatemisjõule juhutatud.

2. Paulus ehk endise nimega Saulus — on jündinud Benjaminis joost Darjuse linnas, Kilikia maal, Wäikses Afsias. Ta kaswas Jeruujalemmas üles kirjatundja Kamalieli juhatusel all. See warijeer tegi ka Sauluse täieks warijeeriks. Omas warijeerlikes käsuwainustuses oli ta ristirahwa kõige kangem waenlane. Ta arwas otse jelle läbi käsku täitwat, Jumala meeleshääd ennaft teeniwat. Kui käsujuurgil oli tal ka meeleshääd Stefanuse jurmast. Kui meeletu turtus ta koguduse wastu. Ja süda täis hirmsamat wiha oli ta Damaskuse teel, et jüngeritele jurma ja hukatust jaata. Sääil ilmus talle üles tõusnud Issand. Tema arm tegi Saulusest Pauluse. Nii jaab Kristuse wihajemast waenlastest tema töörikkam jünger, tagakiusajast wägewam tunnistaja, kes ial Kristuse nime on kuulutanud. Üffi arm on teda ennaft päästnud. Nii on ka Pauluse kuulutuse keskpaik — jõnum armust ristilöödud ja üles tõusnud Kristuses. Nimelt kuulutab ta kõige juurema usu rõõmuga: meie jaame armust õigeks usu läbi (Room. 5, 1; Gewes. 2, 8; Kal. 3, 24). Niijama peab Paulus kinnitama: jeda armu jõnumit on kuulutada, niihästi Juuda kui pagana rahwale! Et wiimastele jeda ewangeliumi kuulutada, jeda arwab ta nimelt ijeeneise elu ülesandeks. Nii on Paulus paganate apostliks jaanud ja Antiohiast kolm juurt misjionireisi ette wõtnud.

3. Pauluse esimene misjionireis algas a. 45 p. R. Tema misjionireisid, 45. Barnaba seltsis käis ta siin Küpruse jaare ja juure osa Wäiksest Afsiast läbi. Nad pööraiwad ennaft ifka enne Juudlaste poole ja alles siis, kui wiimjed wastu paniwad, paganate poole.

Nii algab imelijem wõitlemine, haruldajem südamate walgustuse töö, millest ajalugu aru annab. Ja ta edeneb, ehk talle paganad ja Juudlasted wastu panewad; ehk ka needki jeadust teewad, kes Juuda rahwa keskelt ristiusku heitnud. Nemad — ehk ühe jõnaga — Juuda-kristlased, nõuawad, et paganad enne Juudlasteks peawad saama, kui neid ristida wõib; et nad Juuda käsku peawad pidama, nimelt ennaft ka ümber lõigata lastma. See käis muidugi Pauluse ewangeliumi wastu, et arm meid õndsaks teeb. Ja jeda pidi tema kaitsma kõige jõuuga.

Kõigile neile küsimustele tegi lõpu apostlite konwent ehk koosolek, mida nad a. 50 Jeruujalemmas pidasiwad. Siin tehti otsuseks: Paganailt pole enne ristimist mitte Juuda käsu täitmist nõuda ja pole neid nimelt ka mitte tarwis ümber lõigata. Üffi mõnes asjas peawad nad Juuda kombeid auustama. Nii hoidku nemad endid ära läkatanud loomade ja were jõõmise eest!

51—54. Siis wõttis Paulus oma teise misjionireisi ette a. 51—54. Siin käis tema Wäikse Afsia, Makedonia ja Kreeka maa läbi, ajutas ta Wilippi, Tessalonika ja Korintuse kogudused. Korintusesse jäi Paulus 1½ aastaks.

54—58. Kolmanda missioonireisi pääl leiame apostli a. 54—58. Siin jäi Paulus Gewesuse linna enam kui kahels aastaks seisma, kuni Gewesuse ümber terve koguduste ring oli tõusnud. Mäsfantiise järele, mida kuldsepp Demeetrius jünnitats, läks ta weel Euroopa kogudusi vaatama, ja wiibis nimelt Korintuses. Tee pääl Jeruusalemma, kuhu ta koguduste armuandid tahtis wiia, peatas ta weel Mileetuses. Siia oli ta ka Gewesuse koguduse wanemad kutsunud, et neid wiinast korda finnitada. Silmaweeaga jätab ta neid jumalaga, jest ta teab, et teda ahelad ja ahastus ootawad.

4. Nii see ka tuli. Jeruusalemmas ärkas Pauluse Tema wangi wastu uuesti Juudlaste wiha. Sellest pääsis ta üffi põlw ja jeeläbi, et Rooma päälik teda wangi wöttis. Wangina furn. wiibis apostel nüüd kaks aastat Keisjerea linnas (59—61) maawalitjeja Jeeliksi all. Ka järgmine maawalitjeja Festus ei lastnud teda lahti. Nüüd nõudis Paulus kui Rooma kodanik — jest see õigus tal oli — tehtagu tema üle otjust Rooma keisri ees! Et sinna jaada, algas pikk meretee, kus laewa rahwas nimelt Melite ehk Malta jaare juures merehädas oli, enne kui ta Rooma linna jõudis. Oli Paulus ka siin weel wang, aga ta eluford oli kergem kui Keisjereas. Wahi all wõis ta omas palgatud hoones ajuda, kõiki wastu wõtta, kes tema juure tuliwad. Nii kuulutas ta Jumala riiki, paganliku ilma keiskpaigas, õpetas jääll Issandast Jesjusest Kristusest kõige julgusega ilma keelmata. Ap. t. 28, 30. 31. Selle sõnumega lõpeb apostlite tegude raamat. See on wiimne kindel teatus apostli elust.

Siiski on Paulus — nii wõime weel arvata — jellest wangi-põlwest weel pääsnud. Ta läks weel hommikumaale, et kogudusi finnitada, jääll ka weel Hispania maale, ja jattus siis, kui ta Rooma tagasi tuli, uuesti wangipõlwe. Siin kannatas ta weretunnistajajurma. Keisjer Nero lastis teda mõdegaga ära tappa. Muu häbistawa jurma eest kaitjis teda Rooma kodanikuõigus. See jündis a. 67 ehk 68 p. R.

§ 4. Jumala kohus Jeruusalemma üle. (§ 8.)

1. Lauja oli Juuda rahwas oma wiha Kristuse ja Rahwa eluford. tema koguduse wastu awaldanud. Nii ei wõinud ka kohus kaua wiibida, mida Jumal ähwardanud. Luuk. 19, 41. Terve Juuda rahwa elu tungis jellele kohtule.

Warijeerlijed rahwa juhatajad kihutasiwad teda wahetpidamata: see olla ju häbistaw, et Jumala rahwas paganate ikke all ägada! Päälegi oli ka selle rahwa eluford tõesti kurb: maawalitjejad Juuda üle oliwad mehed, kes ka kõige kannatlikuma rahwa olekjiwad mäsjamijele jundinud. Nii oliwad Jeeliks ja Gessius Floorus rahwale

raskeks ristiks, nimelt wiimane, kes rööwlitega jaaki jagas ja hõelamad kurjategijad raha eest lahti lastis.

Sõja
algus.
66.

2. Nii algas *Juuda sõda* a. 66 seega, et rahwas igal pool mäsama hakkas. Igal pool woolas nüüd veri ojana: Keijereas tapeti 20,000 Juudlast ära. Aga ka Rooma soldatid Jeruusalemmas langešiwad Juuda

mõega alla.

Üksi kristlased pääsiwad imelikul wiisil jest Jumala kohtust. Nemad oliwad wagade wanemate noomimisil tähele pannud, kes neid juba sõja algusel, nagu Kristuse wiimjed kõned tähendanud, põgenema kutsunud. Bella linnas, teijel pool Jordanit, leidsiwad ristiinimesjed waikse warjupaiga, kus neile midagi ei jündinud. Juuda maal aga jütitasiwad rahwa juhatajad uuesti sõjatuld. Nii kaswas jün iga päewaga häda ifka juuremaks.

Sõja lõpp. 3. Sääil jaatis keiser Neero oma tugewama pääliku, Wespasianuse, kes 30 lahingus wõitnud, mäsamist kutsutama. Ühes temaga tuli ka tema poeg Tiitus sõjaplatšile. Pea oli terve Samaria ja Kalilea jälle Roomlaste käes. Siis juri Neero a. 68 ja Wespasianus jai tema asemel keisriks. Nüüd jai Tiitus üksi sõdima ja hakkas Jeruusalemma ümber piirama.

Siis algas wõitlemine elu ja furma pääle. Hirnjaks jai ahastus, nii et juu seda ei juuda üles rääkida. Paaajapühadeks oliwad jüa lugemata rahwahulgad kokku tulnud. Nii tõusis nimelt näljahäda päew päewalt juuremaks. Kõik lord ja kohus oli kadunud. Püha koda teotati mitmel wiisil ära. Ümber linna oliwad ristid kui mets, kelle külge põgenejad Juudlased oliwad poodud. Wiis kuud oli ümberpiiramine kestnud, siis tormasiwad Tiituse wäehulgad linna. Tiitus ise läks templisje. Ta pani jälle paganlijed ohwrid juitsjema, kus esimest korda igapäewane ülempreesterlik ohwer lõppis.

Küll joowis Tiitus muidu imeilusat templit hoida. Aga juba oli üks sõnakuulmata sõjamees tuletungla jumalakotta wiisanud. Nii jai seegi auuwäart ehitus tule roaks, 10. lõituse k. p. a. 70. Kristuse sõna oli tõeks läinud: uskumata linnast ei pidanud kiwi kiwi pääle jääma! Pääle jelle oliwad üksi Jeruusalemmas 1,100,000 Juudlast furma jaanud. Roomlaste wangi oliwad 97,000 hinge langenud.

4. Hirnus sõda oli lõpnud. Aga weel lord ärtas Sõja järelbused. Juudlaste wabadusepüüid. Pool aastasada pääle jelle esimeje wõitluse tõusis üks uus ekfitaja üles. Tema nimetas ennast *Bar Kochba* — Tähe poeg, täht, mis Jakobist wälja küib, — ja äsfitas rahwast uuele mäsjule. Kolm aastat kestis sõjakära, a. 132—135. Aga Roomlased wõitsiwad jällegi. Püha maa jai uuesti lagedaks laaneks. Jehoowa templi asemele ehitati Jupiteri tempel. Ligi pool miljoni Juudlasti oliwad jällegi elu kaotanud. Kes weel üle jäänud, neile keelati furma nuhtlusega

Zuuda maal ajumine ära. Nii pidi nüüd see õnnetu rahvas ümber ekkima „ilma kuningata, ilma würstita, ilma ohwrita.“ Doſea 3, 4.

Uffi jelleaegſed Zuuda mõtted jäiwad elama nõndanimetatud „Talmudi“ õpetuſtes, warijeeride ja kirjatundjate waimus. Ka jäi elama Zuudlaſte waen ristiujuliste waſtu: kolm korda pidi iga päew Zuuda kogudujekodades ristirahwaſt ära wannutama!

§ 5. Weel mõned teated apoſtlite eluſt. Apoſtel Johannes. (§ 9. 10.)

Beetrus. 1. Sõnakuulmata Zuuda rahwas oli nõnda kohtu alla langenud, mis talle ette kuulutatud. Aga Kriſtuſe kogudus kofus enam ja enam. Mis oliwad aga nende meeſte elu-juhtumised, kes teda nimelt ehitafiwad ja teda juhatafiwad?

Mis Pauluſe ots oli, kuulſime juba. Ka Beetrus ſai jedamaid tema märtrijurma ſelſilijeks. Aſtal 50 p. K. oli ta weel Jeruſalemmas apoſtlite koſolekul. Kuhu ta läks, kui ta jäält lahkus, jelle üle puuduwad kindlad teated. Wõimalik on, et ta Zuudlaſtele Wäikſes Aſias ja Perſia riigis ewangeliumi kuulutas. See on aga kindel, et ta Rooma linnas weretunnitaja jurma on kannatanud. Niijama kindel on aga ka, et ta mitte Rooma piiskop 25 aastat pole olnud, nagu katolik kirik jeda õpetab. Selle õpetuſe on ſee kirik täieſti tuuleſt wõtnud, et paawſtide wõimufſt, kes Beetrufe järektulijad tahawad olla, jeeaga toetada. Beetrus iſe juri Pauluſega ehk pea pääle jelle Rooma linnas märtrijurma a. 67 ehk 68. Ta olla risti löödud: pää alla poole, jalad ülles poole; ta ei olla ennaſt mitte jelle wäärilijeks arwanud nii jurra, nagu ta Iſſand iſe.

2. Muude apoſtlite kohta on weel järgmised arwami-
 Muud apoſtlid. jed liikumas: *A n d r e a s*, Beetrufe wend, olla Sküüti rahwa juures, praegufes Lõuna-Wenemaal, ewangeliumi kuulutanud ja löödud Kreekamaal risti. Wene rahwas auuſtab teda jellepärast kui oma eſimeſt ewangelisti. *W i l i p p u s* jurnud wana ea jees Wriigiä maal. *P a r t o l o m e u s* kuulutanud India maal armuõpetuſt. Uhe teiſe muinaſe arwamiſe järele nülitud ta elawalt Armeenia maal. *T h o o m a s* olla Parti ja India, *M a t t h ä u s* Aetiopia apoſtel. *Z u u d a s* (*T a d d ä u s*) jurnud Perſia ehk Aſſiiria maal märtrijurma. *S i i m o n a* Kaanaſt jaaginud pagana preeftrid Perſiamaal lõhki; *M a t t h i a s* löödud-Zuuda maal kwiwdega jurnuks.

3. Kui Paulus ja Beetrus jurnud oliwad, aſtus
 Sohan- nes. *J o h a n n e s*, ſee jünger, kes Iſſanda rinna naal hinganud, kiriku juhatuses nende aſemele. Tema tööpaigaks ſai Geweſuſe linn, jelleaegje ristikoguduſe jüda. Siin on ta kuni wanaduſe päiwini tööd teinud.

Johannest nimetatakse armastuse apostlikuks. Et ta jeda tõesti oli, tõendab kõik, mis meie iema elust teame. Nii oli üks noormees Johannes läbi usklikuks jaanud, siis aga langenud ja rõõvlite päämeheks heitnud. Kui Johannes, kes waheajal Gewesujest ära oli olnud, jeda kuulis, läks ta wälja kõrbesse ja wõeti rõõwlistest wangi. Ta las kis ennast nende päämehe juure wiia. Ja nüüd äratas ta oma armastusega noore mehe uuesti ja tõi tema kogudusesse tagasi. — Kui apostel juba elatanud oli ja enam jutlust ei jõudnud pidada, siis las kis ta ennast kogudusesse kanda ja hüüdis üksi: „Lapsukesed, armastage üksteist!“

Sellest armastusest, mis Johannes hingest põles, annawad nimelt aru tema kirjad: tema ewangelium, kolm epistlit ja ilmutamise raamat. Oma ewangeliumi kirjutas ta, kui kõik teised ewangeliumid apostlite ehk nende jängrite läbi kirjutatud oliwad. Kui Issanda armsam jänger, kes kõige jägawamini ta jumaliku saladuse sisse tunginud, seletas ja laiendas ta kõik endised teated oma liikumata armastuse ja kõikumata usuga. Et Sõna Jeesus, kes alguses Jumala juures, ta tõine Jumal oli, jeda seletab ta põhjani Issanda enese tunnistuse ja tegude waral. Ew. 20, 31.

Selle Jeesuse nime pärast on Johannes palju kannatanud. Nii jaatis keiser Domitianus teda wangina Patmuse jaarele (Ain. r. 1, 9). Siin paniqi ta oma ilmutamiseramatu kirja, tähendas üles, mis Waim talle kiriku tulewikust awaldas. Ta näeb, kuis kogudus, kes risti all wõitleb, kroonile jõuab, kuis Kristuse waenlased põrmu langewad, uus maa ja uues taewas luuakse ja uus Jeruusaleem ilmub kui ehitatud pruut oma mehele.

Nii on Johannes apostliku aja wiimne tugi, ewangelist ja uue testamendi aja prohwet. Ta on wist loomulikku surma Gewesujes jurnud, umbes jada aastat wana, kui ta Patmuse wangipõlweist lahti pääsis. Johannes jurnmaga lõpeb apostlite aeg, algab päris kirikulugu.

§ 6. Apostliku aja õpetus ja sifemine elu.

1. Nii oli ristiusk enam ja enam Rooma riigis maad uue testamendi raamatud. leidnud. Ka seadus ja kord, mille apostlid jeadnud, on kindlaks jäänud, ka pääle nende jurnma. Kuid kõige kallim koguduse alus, mis apostlitest järele jäänud, oliwad nende kirja d. Reid oliwad nad kirjutatud kogudustele ja ükifutele inimestele, et jes kinnitada, mis juusõna kuulutanud. Reid kirju wõeti niijama kui juusõnalist jutlust igal pool wastu, kui Jumala sõna. Kal. 1, 11. 12. Mis ükifutele kirjutatud, ei tahtnud kristlik armastus omale pidada. Reid jaadeti edasi, loeti ka mujal ette ja kirjutati mitu korda ümber. Nii jaiwad nad üle-

üldijeks koguduse omanduseks. Nii on apostlite epistlid ehk kirjad kõige esmalt kirjutatud, siis jündinud lugude raamatud, kõige viimaks Johannese ilmutamiseraamat. Umbes aastal 100 päale Kristuse jündimise on kõik uue testamendi raamatud kirjutatud. Neid peetakse niijama juguse auu jees, kui wana seaduse raamatuid.

2. Mis Isjand ja tema apostlid õpetanud, ükfi jeda õpetus. õpetas apostliku aja kirik. Selle pääsju wõttis tema tunnistusesse kokku: „Mina usjun Jumala Isja, Poja ja Püha Waimu jisse.“ Seda apostliku aja tunnistust, mille pääle meie katekismuse teine päätükk ennaft rajab, nimetame meie jellepärast apostlikuks usjutunnistuseks. Selle keskohas seisab aga usk, et Kristus Jeesus on elawa Jumala Poeg, tõjine Jumal ja tõjine inimene. Seda tunnistust rajades kuulutab teiste eel Paulus, et meie usju läbi, ükfi armust õigeks jaame. Tema on usju apostel, Peetrus lootuse, Johannes armastuse apostel.

3. Uus oli ka elu, mida jee õpetus sünnitas. Pagan-
 elu. lije omakajupüüdmiise ajemele astus — waba armastus, armastus waenlase wastu. Selle armastuse õhinal oli kõikide omanduski ühtlane. Waeste ja haigete eest peeti täielikku hoolt. Naesele ja orjale anti täis inimesedõigus, mis tall enne ei olnud. Gal. 3, 28. Nii uuendas ristiusk wana ilma — ükfi waimulikkude abinduudega. Küll pidi omanduse ühtlus pea lõpma. Aga wennaarmastus jäi ristikoguduse tundemärgiks tänapäewani.

4. Ristikoguduse usk ja armastus ilmus nimelt tema
 Sumala-teenistus. jumalateenistuses. Seda peeti enamisti peredes ja koguduse liikmete kodades, tagatijamise ajal ka kõrbetes. Tema wiis oli järgmine: Esimalt lauldi üks laul, siis loeti üks tükk wanast testamendist, ewangeliumidest ehk apostlite kirjadest ette. Siis tuli palwe ja õhtusöömaaaja wäljajagamine. Palwet lõpetas wennalik juuane. Altari sakramendi wäljajagamijega oli weel üks izeäralik armastuse jöömaaeg ehk ühendatud leiwamurdmine (Ap. t. 1, 46; 20, 7. 11) ühendatud. Nikas pidi jün waeje, waene rikka leiwast jööma, mis kodust kaaja toobud. See pidi wahet waeje ja rikka wahel wähendama. Ra pidi jee armuande wastuwõtniist kergitama, mis mõni muidu häbiks oleks arwanud. — Jzeäraliise auu jees peeti esimest nädalapäewa, kus Isjand üles tõusnud, Püha Waim wälja walatud. See jäigi pea ainsamaks kristlikuks pühapäewaks.

Weel maitjis noor kogudus nii lähedalt oma jumaliku ajutaja arnu. Seepärast ilnuiswad tema liikmete juures ka izeäralikud armuannid, nagu anne haigeid terweks teha. Need pidiwad muidugi korralikul ajajooksul lõppema. Niiüd läks ka izeäralikku õpetuse ametit tarwis. Nii kaua kui apostlid elajiwad, oli jee muidugi nende kohus. Oma abilisteks nimetajiwad nemad weel muid ustawaid wendi. Need oliwad siis koguduse presbitrid ehk wanemad, piiskopid ehk ülewatajad. Kui apost-

lid jurivad, leidis muidugi mõni wanem iseäralikku auu. Neid hakati siis iseäranis piiskopiks nimetama. Ka diakonus ehk h o o l e k a n d j a jai pea waimuliku seijuje abiliseks. Riijama hakati ka koguduse hõrnema joo eest enam hoolt kandma. Seda tegiwad d i a k o n i s j a d ehk käsilised ehk teenijad õed.

5. Igaüks, kes kogudust awalikkude pattudega pahan- kiriku-
karistus. das, nimelt tagakiusamise ajal usu ära jalanud, heideti kogudusest wälja. Sinna wõeti ta üksi tagasi, kui ta tõine kahetsemine oli ilmsiks jaanud. See kõik oli kiriku-
karistus, mis õpetuse ja elu puhtust püüdis kaitsta.

§ 7. Ristikoguduse tagakiusamiste eeswalud (54—98), nende esimene ja teine puhk (98—180) ja (180—249). (§ 13—15.)

1. „Mina ep ole tulnud rahu läkitama, waid mõka“, Bagana-
ja ristiusf. oli Issand ütelnud, „on nemad mind taga kiusanud, siis kiusawad nemad teidki taga.“ Matt. 10, 34. See jõna pidi peagi tõeks jaama. Küll oli wihane ja usmata Juuda rahwas ise rammutumaks jaanud. Seda waljumalt tormas waike koguduse wastu paganline Rooma riik ja Rooma rahwas oma täie jõuga.

Terwes Rooma riigis oli ainult Rooma paganauisf lubatud. See oli Rooma riigiuisf, tema riiklise ja jeltslise elu alus. Üksi mõni ärawõidetud rahwas wõis oma wana endise usu juure jääda, kui jeda iseäralikult lubati, kui jee Rooma riigile kuidagi kahjulik ei olnud. Seejuguje armu pääle ei wõinud ristiusf loota. Üksi niikaewa wõis ta waikest tööd teha, kui teda riigi poolt palju tähelegi ei pandud, kui teda mõneks wäikeks Juuda ujulahuks ehk jeltseks peeti. Aga jee pidi pea muutuma: „Rooma linn ja riik on igawene; tema keisrile on jumaliku auu anda,“ nii uskus ja nõudis Rooma rahwas. „Selle ilma wägi lähheb hukka ja peab hukka minema,“ õpetas jälle ristiusf, „igawene on üksi Kristuse riik, mis juit maailmast ei ole. Ristiusf üksi peab maailma-ujuks jaama.“ Seda ei tohtinud ega tahtnud Rooma riik enam kannatada. Ristiusf oli tema filmas kõige juurem riigiwaenlane. Ristirahwa elu oli waike, nende kokkuhoidmine wennalik, nende jumalateenistus jalaja. Mis nad jäl muud teewad, kui peawad nõuu riigiwalitjuse wastu? ütlesiwad paganad. Ka ei juitjetanud kristlased tõesti keisri kujukde ees; nad ei ohwerdanud nende altarite pääl; ka muid nähtawaid jumalaid neil ei olnud. See kõik kinnitas paganaid nende wihast ristiusu wastu. Nimelt kihutasiwad neid jellele paganauisu preestrid. Wõitlemine wana paganlise ilma ja ristiusu wahel oli alanud — elu ja jurma pääle.

Tagakuu-
jamiste
eeswalud
Neero ja
Domitti-
aanuse
ajal.

2. Esmene ristirahwa tagakuuamine algas keisri Neero ajal (54—68). See oli alles päris kuusaste eesmärg, siiski aga kole küllalt. Augusti kuul a. 64 oli Rooma linn põlema hakanud ja juuremalt jaolt tuleroaks saanud. Arvatakse, et toores keiser ise linna põlema pannud. Pole wõimatu selle mehe poolt, kes näitujeks oma auuwäärt õpetaja, ema ja abikaaja laskis ära tappa. Süü aga pööras ta nüüd ristirahwa päale. Ja äraarvamata piinamisi mõtles ta wälja, et ristiusulisi waewata: neid jaeti lõhki, õmmeldi metselajate nahkade sisse ja lasti koeradest puruks kiskuda; neid mäsiti põlewate asjade sisse ja lasti õõse kui tuleontifid keisri rõõmuks põleda! Selle tagakuuamise ajal juriwad apostel **P e e t r u s** ja **P a u l u s** weretunnistajajurma a. 67 ehk 68. Alles Neero jurm tõi ristirahwale mõneks aastaks rahu.

Agas kuuamine algas uuesti, kui werejänuline Domitiaanus (81—96) trooni päale sai. See meeletu keiser laskis mitu auuwäärt kristlast omaft pereft jurmata, riisus mitme rikka ristiniimese waranduse enese kätte. Ka apostli **J o h a n n e s e** jaatis ta **P a t m u s e** wangipõlwe. Kuis kohutas teda nimelt sõnum: üks wägew kuningas jaada **T a a w e t i** jooft tulema, nagu pagana preestrid teatanud! Ta laskis nüüd kaks **J e s s a n d a** jugulast enese ette Rooma tuua. Kui ta aga nägi, kui waesjed nad oliwad, käed raskest tööt ära waewatud, siis jaatis ta nad naeruga minema. Tagakuuamine aga lõppis alles tema jurmaga a. 96.

3. Tagakuuamised esimesel ajal oliwad üffi ajutised Esmene olnud, ilma kindla plaanita. Ja nii kaua kui Roomlased ristiusku üffi üheks Juuda uju seltsikejeks pidasiwad, ei olnud ta neil tähelepanemise wäärt. Aga kui ristiusk ifka enam ja enam maad wöttis, muutus siin ka riigiwalitjuse asjaajamine. Nii algas juur tagakuuamine keisri **T r a j a a n u s e** all (98—117). Trajaanus oli üks kõige paremateft Rooma keisrite hulgas; siiski ja juft jellepärast — leiame teda ja mõnda tema järeltulijat ristirahwa wihase waenlase olewat. Nad peawad neid jumalate põlgajateks, riigiwastajeks jalaseltfits. Ja wali kohus hakkas ristiusuliste wastu. Aga ülekuulamistel ei leita neil wähe-matki süüid olewat. Selle juures kaswab ristiusk päewast päewa. See tegi ifeäralikku muret **Wäikses** **N a s i a s** **B i t h i i n i a** maawalitsejale, nimega **P l i i n i u s**. Tema küsib keisri käest, mis ta awalikkude kristlastega peaks tegema? Trajaanus annab talle ühe käskkirja ja teeb seega seadujeks: „Kristlaji ei pea üles otfitama, ei ka jalataebtufti nende wastu wastu wõetama, aga kui nende päale awalikult kaewatakse ja nemad jumalatele ei õhwerda, siis peab neid mõega teraga ära tapetama!“ See on esimene täis jeadus ristirahwa wastu. Zuba kristlase nimigi oli seega — jurma süü!

Trajaanuse all juri elatanud **J e r u s a l e m m a** piiskop **S i i m o n**, üks **J e e s u s e** jugulane, ristijurma (a. 107). **A n t i o h i a** piiskop **J g n a t i u s** oli armu palunud, et keisriga ristiusuliste pärast kõnelda.

Ta weeti nüüd keisri käju peale maad ja merd mööda Rooma. Sää! kikuti ta lõukoertest lõhki paganate röömuks a. 115.

Vihikese wahaja järel hakkas jälle uus tagatiusamije torm. Seda fännitas Markus Aurelius (161—180), „maa ilma tark keisritroonil“. See keiser oli palju paganlikku maailmatarkust õppinud. See tarkus ja Rooma riigi ühtlus käis talle üle kõige. Kristiust oli tema meelest ebanust, mis jellele ühendusele ükfi kahju toob. Ta käs kis seepärast ristiusulisi taga kiujata, piinamiste läbi neid riigiusku tagasi tuua.

Selle tagatiusamije ajal juri Smirna linna piiskop Polykarpus, 86 aastat wana, märtrisurma. Maawalitseja tahtis wanakesti päästa ja joomis, et ta Kristiust peaks ära jalgama. Polykarpus aga wastas: „Kahetjakümmend kuus aastat olen mina Kristiust teeninud ja tema ei ole mulle ühtegi wiga teinud. Kuis wõiksin ma nüüd oma kuningat needa, kes mind õndsaks teinud!“ Ta põletati puuriida pääl elawalt ära a. 167. Ka Zuudlased oliwad seda walmistada aidanud. Selle surma läbi jai maawalitseja nii kohutatud, et ta jedamaid tagatiusamije lõpetas. — Wäga palju oli ka weel muid usflikka, kes oma werega oma usku pidiwad maksma. Nii kirikuija Justianus Märter ehk weretunnistaja. Tema pää sanges timuka mõega alla a. 165.

4. Pääle Maruse Aureliuse tuliwad mitu keisrit Teine auujärjele, kes homnikumaa elukombeid armastasiwad. puhk Need ei arwanud mitte oma esimeseks kohujeks Rooma riigiusku ülewal pidada. Nüüd wõis ristiusk mõnda rahulist aastat ära elada. Aga ajuti puhkes ommeti jälle werine tagatiusamije torm.

Nii andis Septimius Seweerus a. 202 uuesti kange käju ristirahwa wastu wälja. Ja kohe hakkas kange kiujamine, ijeäraniis Afrika maal. Karthago linnas piinati jälle üht fuurtfugu noort prouat, nimega Perpeeta. Smeja laps tal hõlmas, paganline ija teda palumas, et ta oma usku jalgaks. Aga ta läks jelle eest röömuga — surma. Ka kirikuija Irenäus jai nüüd surma, a. 202.

Need raskest kiujatuse ajad oliwad ristiusuliste puhastujeks wäga tähtsad. Kui wangipõlv ja surm ristirahwast ootas, jälle hoidsiwad ükfi need ristiusu poole, kellele ta jüdameari oli. Oli ju rahuajal, jus katsumisi ei olnud, kerge ristiusu nimene olla. — Pääle Septimiusi Seweeruse tuli seesugune rahuage; keisrid ei kiujanud ühtegi usku enam taga; nad arwasiwad hääks igast usust ta tähtsamat siju elupeegliks wälja walida. Mõnda olla Aleksander Seweerusel jee nõu olnud — Kristiust Rooma jumalate hulka üles wõtta! Seesugusel rahuajal kaswas muidugi ristiusu tunnustajate arw. Aga palju oliwad nende hulgas — ka juba wäliste põhjuste pärast. Seepärast kaebawad jelleaegsed koguduse wanemad tihti usu leiguse üle.

§ 8. Tagakiusamiste kolmas puht (249—323). Rõdigi kiusamiste järg. (§ 16.)

Decius
249—251
ja Valeria-
aanus
253—260

1. Pääle lahke päemapaiste tuli jälle hirmus torm, kui mehine Decius a. 249 keisriks sai. Tema pidas jälle endistest Rooma riigimõtetest kiini. Paganauju ja ristiusu wahel hakkas päris wõitlemine elu ja surma pääle. Keisri plaan oli niijama kardetaw kui kawal: koguduse wanemad ja õpetajad on ära hukata! Seft on kiriku sambad langenud, siis peab ta ka ise langema!

Hädaoht oli juurem, kui uial enne: endise rahuajaga oli tunnistuse ja waimustuse jõud tõesti wähemaks jaanud. Ka pandi kõige hirmjamad piinamise riistad töösse, et ristiusulisi kohutada. Ja see mõjus: juured hulgad jalgašiwad usu ära, ohwerdašiwad jumalatele ja keisri kujud ees! Mõned lastšiwad raha eest wale-tunnistusi wälja anda, et nad ohwerdanud olla. Kui ususalgajad heideti mõlemad kogudusest wälja.

Seda liigutawam on rõõm, millega õiged tunnistajad kannatašiwad. Nad oliwad „kui rahwas, walmis igal pilgul surema.“ Nende tunnistajate hulgas on nimelt kirikuisi Origenes nimetada. Kui ta rõõmuga hirmust piinamist oli kannatanud, pääšis ta küll lahti, juri aga pea oma haawade kätte a. 254.

Weel raskemaks läks aeg keisri Valeriaanuse all (253—260). Rõdigi, kes ülematest seijustest ristiusu poole hoidšiwad, pidi surmata. Küll saaks kogudus ilma paremate päädeta isegi lagunema! Nüüd wõeti Afriika maal Karthago piiskop Kyprianus wangi. Et ta oma usu juure kindlaks jäi ja jumalatele mitte ei ohwerdanud, surmati ta mõdegaga ära a. 258.

Uga tagakiusatud kirik ei kõikunud. Ta wõitis üksi uut maad. See jündis nimelt, kui keisri Gallienusega a. 260 lühike rahu aeg algas. Juba riigiteenistusesgi oli palju ristiusulisi. Ka kinnitas keisri enese käst: ristiusul on lubatud ujal!

2. Uga see oli rahu enne wiimast tormi. See tõuseb, Diofletiaanus kui keiser Diofletiaanus (284—305) walitsema hakkas, keda tema wäimees ja kaaswalitseja Galeerius wäimata ristirahwa wastu kihutas. Weel kord pühkab see keiser paganlist elu nooreks, Rooma riiki ühtlajeks ilmariiigiks teha. Seda ta aga ei olnud, kui ristiusul riigis nii laiaks oli laotatud. Paganad preeftrid ja keiser jaawad seepärast otjusele: ristirahwas peab surema! Nii hakkas ühel juurel paganate pühhal kiusamise mäjs, a. 303. Nikomeedia linnas tormasiwad paganad ühe kristliku kiriku kallale, põletasiwad jäl pühad kirjad ja häwitasiwad siis ka jumalakoja ära. Pääle jelle kuulutas keisri käst: „ristirahwa koosolekud on keeldud, nende kirikud on ära rikkuda, nende pühad raamatud on ära põletada; ristiniimesed kaotawad oma riigiametid ja kodaniku õigused.“ Kümmetuhandete wiisi jaab ristiniimesi surma, teisel pistetakse silmad pääst, raiutakse käed otjast, ehk neid

jaadetakse wangipõlwe. Terwed kiriku täied põletati korraga ära. Surm mõega läbi oli veel armu asi.

See on tagakiusamine, nii hirnuis, nagu teda veel ei ole olnud. Viimast korda võtab paganate riik ja ilm oma täie wäe ja wiha kokku, et karjatest ära lõhkuda, mis risti ümber ennast kogunud.

3. Aga asjata seeqi kõik! Oli ka nõtru, kes oma usku jalga siwad, enam oli, kes temast kinni pida siwad. Mehed ja naesed lasti siwad ennast mäekaewandustesse jaata, uputada ja risti liüia — oma usu eest. Rooma keisrite ja Greeka tarkade wastu jäi wõitjaks — wäike kogudus risti märgi ümber. Diokletiaanuse langes a. 311 pikalise haiguse sisse ja joomis iegi, et ristiinimesed tema eest palwet teekiwad. Ka Galeerius ei wõinud elawa Jumala eest ära põgeneda: ta juri juure walu sees, elawa ihuga ära mädanedes. Ust Kristuse sisse oli wõimus olnud, mis maailma ära wõitnud. Pääle selle tuli rõhutud ristirahwale täis abi õhtumaa poolt.

Roma Diokletiaanuse hommikumaal walitses, walitses õhtumaal Konstantius Chloorus. Tema ja ta waga abikaasa Helena oliwad ristirahwa wastu wäga lahked. Nad arwasiwad: kes oma Jumala wastu ustaw, jaab ka ustaw keisri alam olema!

Konstantius juri wara. Aga tema mehine poeg Konstantinus Suur, kes 306 keisriks hliüiti, oli juba kindlaks nõuuks wõtnud, ennast iiksi ristirahwa pääle toetada. Kui ta a. 323 terwe Rooma riigi üle walitjema hakkas, hakkab ristiujule uus aeg: tema ise jaab Rooma riigiusuks.

4. Nii oliwad ristiujule wastu pannud: Rooma keisrid oma mõegaga, niisama ka paganate targad oma teadusega. Aga iiksi uut teed oliwad nad uuele usule rajasnud. Kus näituseks kiusamise ajal ristiujulisi kaugeemale wangipõlwe jaadeti, jääb andsiwad nad uues elukohas uut tunnistust omast usust; nad wõit siwad nii ikka uuji hingi oma Issjandale. Kannatuse ajal pidi ka elupuhutus selgima; sest niüüd hoid siwad ainult need ristiusu poole, kes jüdamest oma Issjanda sisse uskusiwad. Kannatades ilnu siwad ka hiilgawad kristlikud eluwoorused: lepplik meel, andeksandmine, waenlase armastus. See oli paganatele uus ilm. Ja nende wereotsused, kus ristiinimesed jurma ei kartnud, jundi siwad mõnda paganat wastu rindu lööma, nagu Rooma päälikut Kristuse risti all. Risti waenlajest jaiwad nemadki risti jüngriks. Otsus, mida Rameel oli ära odada käs kinud, oli ilmsiks jaanud. Kristlik kirik oli wõideldes wõitnud, tagakiusamises risti all kroonile jaanud. Mitte iikfikute kriistlaste läbi ei olnud ta wõitnud. Nende hulgas oli nõtru ja leigen sulisi küllalt olnud. Wõitnud oli kirik, et tema käes ewangelium olnud oma jumalawäega; et Kristus ise ta nurgakiwi, kes teda toetas, ta pää, kes teda kaitjis.

§ 9. Apostlikud isad — koguduse sambad ekſiöpetajate vastu. (§ 18. 19. 20.)

1. Mitte üffi välispidi ei olnud kirikul wõidelda. Ka
 Apostlikud isad. jeeſtpidi pidi ta üffi wõitlemise waral selgusele jaama. Nimelt pidi ta jelle tundmise juure jääma, et koguduse kallim wara — kuulutuses ja kirjas — apostlite ajal talle kingitud. Seda pidivad koguduse wanemad ja öpetajad talle ikka meelde tuletama. Nende hulgas on nüüd muidugi need iſeäranis tähtſad, kes iſe nende ſeltſilased ehk kaſwandikud olnud, kes weel apostlite ajal ehk pea pääle nende jurma elasiwad ja kogudust juhataſiwad. Nemad on algushallikast ewangeliumi ſelget wett ammutanud. Need wanemad on kirikule — apostlikud isad. Nende hulgaſt on iſeäranis tähtſad:

1. Barnabas, tuttav Pauluse ſeltſiline.

2. Klemens Romaanus ehk Roma Klemens. Tema on ühe kirja Korintuse rahwale kirjutanud; annab meile ka Pauluse wiimſest elueaſt teatust. Ta juri a. 101.

3. Ignatius, Antiohia piiskop, Johanneſe ehk Peetruse kaſwandik. Ta juri Trajaanuse ajal a. 115.

4. Polycarpus, Smirna linna piiskop, on Johanneſe jünger. Ta juri weretunnistaja jumma Markuse Aureeliuse ajal a. 169.

2. Wägew oli kõigi nende meeste tunnistus, kes iſe
 tajakid juu- töe hallikale nii ligi ſeisnud. Ja kui wäga jeda tarwis
 balisel ja oli, näeme ſest, et pea ekſiöpetajad üles astuwad,
 paganilisel kes ristiusu töe ära jalgawad. Neid tuleb Juuda, neid
 põhjal tuleb paganate mõttewäljalt.

Juudamõtteliste ekſiöpetajate hulgas on Gbionitlased kõige tähtſamad. Nad nõuawad igaihe käest Juuda kombete-käsu täitmist ja ümberlõikamist. Kristus on nende öpetamise järele teine Mooses! — ja ſiis jällegi ainult inimene. Nii on ſiis Paulus nende ſilmas paljas ekſitaja. Ka apostlite konwendi otſus aastalt 50 ei tähenda nende juures midagi!

Paganilise aluse pääl ſeiſawad Gnostiklased ja Manilased. Nemad püüawad ristiusku paganilise mõttetarkusega ära jегда.

Gnostiklaste esimene ja ülem nõudmine on gnoosj, tundmine, teadmine, tarkus. Sest ongi nad oma nime ſadnud. Kes jelle ſalateaduse kätte jaanud, jelle käes on ülem õndsuse wara. See tundmine on palju ülem kui usk. Aga mis on ſiis jelle ſalatearkuse ſiis? Loodus on niisama igawene kui Jumal. Looduse ja kõige ſees, mis nähtaw on, on kõige wiltsuse põhi. Terwe ilma ajajookſul katſub ennast jumalik olu looduse paeladest päästa, mis teda wangis peab. Juba esimene piibli ſalm (1. Moos. 1, 1) mõis- tab Gnostiklaste pääöpetuse hulka.

Gnostiklastega jugulased on Manilased ehk Manichäus- lased. Selle usulahu asutaja on Mani, pärit ühest Perſia preeſtri-

perekonnast. Tema püüdis Persia Zoroastri usku ristiusuga ühendada. Igawesti mõitlewad, nii õpetas ta, ükssteije wastu üks walguse, teine pimeduse Jumal. Mõitluse ajal neelawad pimeduse wainud ühe jao walgusest ära. Selle läbi jünnud inimene, kokkupandud walguse ja pimeduse olust, wainust ja kaduwast ihust. Ses mõitluses päästab ilma — Kristus, päikse wain, kes inimese näol ilma tuli, õpetust kuulutas ja üht trööstijat töötas. See on Mani, kes ristiusu seletab, mida apostlid seganud. Kui jita weel muid Gnostiklaste ja Manilaste jonimisi juure wõtame, siis peame tunnistama: ristiusu puhtast kullast pole siin midagi järele jäänud; see on kõik kadunud paganlise ebatarkuse mudasse.

3. Enam kristliku põhja pääl, kui ülewased ekfiõpetajaad, seijawad *Montaanlased*, *Montaanuse* ufulahk. Selle lugu on järgmine:

Umber a. 160 astus üks mees, nimega *Montaanus*, üles ja kuulutas: tema olla Kristusest töötatud trööstija, kes ekfiteele jattunud kirikut puhastab. Raks naisprohwetit*), Maximilla ja Priskilla, silendasiwad temale teed. Nende tuline tunnistus ja waga elu mõitis neile palju sõpru. Siiski oliwad nad oma usuga kirikust lahkunud. Seda näitawad nimelt Montaanuse järgmised õpetused: täiujele wiib üksi waljum liha surmamine ehk wooruse hacjutus — ihu waewaniises, paastumises, palwes. Ka abielu põlgamine on puhta elu märk. Teist korda abielusse astumine on niijama kui abielu rikkumine. Ka ilmutuse anded ja prohwetiamet ei ole apostlite ajaga weel lõpnud. Üksi jääl, kus nad edaji kestawad, on tõsine kirik. Montaanuse, jelle tõsise trööstija ja prohwetiga, on kirik alles täieaalijeks jaanud. Sest juba ehitab Kristus oma 1000-aastase auuriigi üles. Selle 1000-aastase riigi wotajaid oli ka muidu, pääle Montaanlaste, hästi ristikoguduses.

4. Nende ekfiõpetuste pääle on kirik seega kostnud, et kiriku kostus ta üksi apostlite õpetuse juure jäi. Selle pääsijü kinnitas ekfiõpetajate wastu ta tunnistuses: Jumal Jsa on kõige Looja, Jumal Poeg maailma Lunastaja ja Jumal Püha Wain meie ainus Pühitseja. Ja et ta kindel oli, see on püha kirja ja apostlite õpetus, nimetas ta jeda apostlikuks usutunnistuseks.

See pidi nüüd kogudusele kõikumata usualuseks olema.

Ja et kindlus iial jelle kohta ei puuduks, mis apostlite õpetus on, hakati uue hoolega teadusi nende elust pärima, nende kirju koguma. See kogumise töö on Karthago kirikukogu pääl a. 397 lõpnud. Nüüd on kõik uue testamendi kirjad wana testamendi kõrwal koguduse käes. Nemad peawad talle ekfiõpetuste wastu kui kanoon ehk juhtnõõr olema. Kõik pühad kirjad, mis jelleks on, nimetatakse jellejärele kanoonilisteks kirjadeks. Kõik teised, mis jeda ei ole, on ebakirjad, on apokriwa raamatud. Terwe kogudus aga, kes usulahutajate wastu ühes usus ühendatud oli, nimetas ennast katoликus ehk üleüldijeks koguduseks.

*) Nais; rohwet — prohwet naese soost.

§ 10. Kirikuisjad edendawad kiriklikku elu ja teadust. (§ 21.)

Hommi- 1. Kui kiriku elu edenes, siis sündis see ka nimelt, et
maa kiritu ta tublide juhatajate all seisis. Neid tähtsaid mehi nüüd,
isad. kes pääle apostlikkude ijade kogudust juhatafiwad, nime-
tame meie kirikuija deks. Hommikumaal oliwad neist tähtsamad:

a. Justiinus Märter ehk Weretunnistaja. Ta oli Samaaria maal sündinud, kus ta wanemad rikkad paganad oliwad. Ta oli kõik paganlise tarkuse kirjad läbi uurinud. Aga rahule jai ta hing alles siis, kui üks auuwäärt wanamees teda ewangeliumiga Kristusest tuttawaks tegi. Nüüd pani ta oma juure tarkuse oma Issanda teenistusesse tähtjal ajal. Sest paganate ilu oli ristiustu wastu wõitlema hakanud, mitte ikki mõdegaga, waid ka julega, oma waimurikka kirjatarkusega. Nii püüdis üks mõttetark Celsus, usupilkaja Luciaanus näidata, kui edew ja naeruwääriline ristiust olla. Selle wastu astus Justiinus wägewa tunnistusega üles, ka oma kirjades. Tema jai nõnda ristiustu kaitsekirjani üks, kes teda kaitjis juudaliste ja paganliste kirjanikkude pääl- tormamiste wastu. Ka keisri Markus Aureeliuse kätte saatis ta ühe seejuguse kaitsekirja. See tõi talle wangipõlwe ja jurma a. 163.

b) Klemens Aleksandriinus ehk Aleksandria Klemens. Tema oli kuulus Aleksandria linna kirikukooli õpetaja, kes kirikule palju õpetajaid kaswatas, ja ka tähtsat kirjatööd tegi. Tema juri aastal 220. Tema õppija ja järeltulija oli

c. Origenes, juur oma teaduse, haruldane oma usinuse poolest. Juba lapsena luges ta usinasti püha kirja. Kui ta isa Leonidas oma uju pärast wangi oli wõetud, manitses teda poeg, et ta mitte ujust ei langeks. Suure õnnistusega tegi ta tööd kui Aleksandria kirikukooli õpetaja ja pärast kui õpetaja Keisjareas. Tema andis esimese teaduslike usuõpetule ja wana testamendi mitmekeelse tõlkega wälja. Ka kirjutas ta ühe ristiustu kaitsekirja. Aga ka ekfi- tusest ei olnud ta waba. Nii õpetas ta püha kirja wastu: maailm olla igawene, liha ei tõusta mitte üles! Origenes juri Deciuse ajal oma uju eest a. 254.

2. Shtumaa kirikuisjad ei ole aga ka oma
Shtumaa tähtjuse poolest wähemad, kui hommikumaa omad. Sest
kirikuisjad. Aleksandria kiriku teadusega astus ühes sammus Põhja-
Aafrikamaa uurimine. Siin on nimetada:

a. Kirikuija Tertulliaanus. Tema oli paganlise pääliku poeg Karthago linnast, juur diguse tundja ja kõnemees. Ta oli juba meheas, kui ta ristiustku heitis. Siis aga astus ta wä- gewa sõnaga tema kaitsejana üles. Nimelt näitas ta, misjugust üle- kohut Rooma kohtunikud teewad, kui nad neid taga kiijawad, kes ustawad riigialamad olnud. Nad ei olla mitte mäsajad, waid ot- sida omas ühenduses elu pühitsust. Wali oli Tertulliaanuse loomus, waljud ka ta nõudmised. Nii keelas ta sõja- ja riigiteenistusesse astumist ja teist abielu. Ka muidu joomis ta abieluta elu ja laitis laste ristimist. Juba sest näeme, et Tertulliaanus ise mitmeti digest

sihst ära eksh. Nii wiis teda ta imeline iseloom wiimaks kogunisti Montaanlaste jekka. Omad tähtsamad kirjad kirjutas Tertulliaanuse Ladina keeli. Selle läbi jai ta *Ladina kirikukeele põhjendajaks*. Ta juri umbes a. 220.

b. *Küpriaanus* on teine Aafrikamaa usuteaduse edendaja. Tema on paganlikuks kõnekunstnikuks õppinud. Säääl tõiwad talle Tertulliaanuse kirjad wangeliumi koidu. Kaks aastat pääle ristimise oli ta juba Karthago piiskop. Tema nõudis enam wälisid tegusid, kui sijemist uuendust. Seda wõida ükfi leida, õpetas ta, wälises pühäs kirikus, mille üle piiskopid walitsjewad apostlikus waimus. — Nii leiame siin õhtumaa kiriku teaduses mõnda mõtet idus ette walmistatud, mida pärastine Rooma kirik tarwitab, kes kõigi oma ekshustega ainus katolik ehk üleüldine kogudus tahab olla. Küpriaanuse juri märtrisurma keisri Waleriaanuse ajal a. 258.

c. *Trenäus* oli Wäikeses Aafrias Pauluse usus ja Johanneuse lahtises oma kaswatuses jaanud. Seda ewangeliumi kandis ta siis Gallia ehk praegusele Prantsuse maale. Siin jai ta Liioni linna piiskopiks ja kirjutas ühe raamatu usulahutajate wastu. Trenäus juri a. 202 weretunnistaja jurma.

§ 11. Keiser Konstantinus Suur. (§ 24.)

Konstantinuse wõiduruse juri, oli ta walitsuse pärandaja ta poeg Konstantinus, keda pärast liignimega „Suur“ auustati. Aga weel ei olnud ta ainus Rooma riigi keiser. Tal oli mitu waenlast weel ära wõita. Üks neist oli wastaskeiser Maksentius. Tema wastu sammus a. 312 Konstantinus sõjateel Rooma linna poole. Säääl olla, nii jutustab kirikuisa Eusebius, imeline jündmus juhtunud. Keiser, kes mõnda oma waga ema Helena käest ristirahwa Zuna last kuulnud, olla jelle abi enesele palunud, tema wagemusest üht märki enesele joowinud. Ja siis olla ta korraga taewas tulise ristitähhe näinud, mille ümber kirjutatud olnud: „Selle läbi wõida!“ Siis olla Kristus ise talle ilmunud ja käsknud sõjalippu pääle ristimärki üles tähendada. — Ugu jee ka waga muinane luuletus, aga tõsi on: aastal 312 oli Konstantinuse sõjawägedel sõjalipuks ristimärk ja nad wõitsiwad jelle all. Ühtlasi keelas sel aastal keisri käsk ristiusu tagasiwõtmise ära. Sellelega algab ristiusule uus ajajooks.

Weel ei olnud aga Konstantinus ükfil Rooma riigi isand. Ta kõrwal walitsesiwad weel esmalt faks ja siis üks kaaskeiser. Wiimse nimi oli Licinius. Et jee mees õigusele maad ei tahtnud anda, astus Konstantinus ka tema wastu wälja ja wõitis ta werises lahingus, a. 323. Seega oli terve Rooma riigi kroon Konstantinuse pääs.

2. Selle mõju pidi kogudusele, kes jeni maani kannatanud, üljuur olema. Ja ta oli ka. Keiser ije tunnistas ennast awalikult ristiuju poole, ta wöttis teda oma iseäralise faitsmije alla. Ülekohut, mida kirik tagafiujamiste ajal kannatanud, püüdis ta kõigiti hääks teha; mõneqi warandufe, mis ristirahwa käest riisutud, andis ta talle tagafi. Mitu paganlist templit muudeti kristlikuks kirikuks; mitu uut kirikut ehitati; üks näitujeks püha haura kohal Jeruusalemmas. Jupiteri tempel, mille Hadriaanus Jeruusalemma ehitanud, kifuti maha. Ristiujulifi wöeti riigiteenistujesse wastu. Wana paganline minewik pidi täiesti unuma. Seks muudeti Rooma ajemel Byzanzi linn, mis nüüd Konstantinopoli nime jai, riigi päälinnaks a. 330. SääI seis is keisrikoja üle keisri kaju, ristilipp ta käes, madu ta jalgade all, wöidetud paganust tähendades. Seega oli ristikogudufe wöttlemine wöiduks, ta alandus ülendujeks muutunud: r i s t i u j k o l i R o o m a r i i g i u j u k s, k r i s t l i k k i r i k R o o m a r i i g i k i r i k u k s jaanud. Mis see tähendab, jaame pea nägema.

3. Siiski peame tunnistama: kristlik waim pole Konstantinufes ije weel mitte täiesti walitsemud. Terawa riigimehe filmaga märkas ta ristiuju ülemat wöimust. Dma igapäewafes elus awaldas ta aga weel palju paganlikku toorust ja ebausku. Ebaust see ka oli, kui ta elu otjani ije ristimata jäi. Glulöwul tahtis ta korraga kõik patud ristimijewees ära pesta. Ja nii laskis ta ennast ükfi wähe aega enne oma jurna ristida. Ta juri aastal 337, 65 aastat waua, ja pandi Konstantinopoli apostli-kirikus hingama, nagu ta ije soowinud.

4. Küll teab katoliku aja muinane jutuwara Konstantinufe perekonnaft ükfi hääd jutustada. Nimelt ilmub ta pojad waga ema kui kristliku elupühitujufe eeskaju, kuis ta waestele hääd teinud ja jumalakodafid ehitada lasknud. Nii jaanud ka kirik Kolgata mäel, mis tema järele Helena-kirikuks nimetatud, tema soowil oma alguje. Kindel aga on: ristiujk pole kõiki keisri perekonna liikmeid jüdamine poolest harinud. Seda näitab juba Konstantinufe poegade lugu. Neid on kolm. Aga niipea kui ija jurnud, seisawad nad werises wennasjõjas üks teise wastu. Wiimaks wöitis neist Konstantius kahe teise wenna üle. Ja jedamaid käskis ta paganlijed templid finni panna. Paganate ohwrid keelas ta jurnanuhtlujega ära. Ka niisugune waljus usuasjus ei wöinud kohane olla. See wöis niisame wähe, kui keiserlikkude wendade toored sõjad, ristiujule kasu tuua. See jai pea awalikuks, kui keiser Juliaanus Konstantinufe järeltulijaks jai.

§ 12. Keiser Juliaanus Usufalgaja. Paganufe täieline ots. (§ 25. 26.)

1. Kui Konstantinufe pojad üksteise wastu sõdisiwad, nufe kas oli Konstantius ka ühe ija wenna ära tappa lasknud. watamine Waewalt pääfis weel jelle kuue aastane poeg Juliaanus

eluga. See oli rikaste waimuannetega laps, aga teda kaswatati, paratu, päris wõeriti: teda sunniti kristlikust jumalateenistusest osa wõtma, palju paluma ja paastuma, aga muud waimuvara ei antud talle mitte. Pääle selle ei wõinud ta, keisri perekonnas ükfi wihawaenu nähes, ristiusule mitte waimustatud jaada. Wiimaks pääsis ta Atheena mõttetarkade juure õppima, kes waheajal paganlike tarkuse tõesti uuele kõrgusele tõstnud. See oli noorele Juliaanusele kui uus eluõhk. Tema jeniaegne leigus jai nüüd päris wihaks kiriku ja ristiusu wastu. Kuid mis ta meeles mõlkus, jeda oli ta Konstantiusse eest weel warjanud. See ujaldas teda täiesti ja andis sõja juhatusse, mis Sakja rahwaga tõusnud, tema hooleks. Moor päälit oli ta sõjas väga õnnelik. Aga see äratas keisri kadedust. Juliaanus jai käsu sõjajuhatusst maha panna. Aga sõjawägi pani sellele wastu ja hüüdis Juliaanuse ije Rooma keisriks. Seda kuuldes juri Konstantius äkki. Ükfi nii jai uus kodusõda tulemata.

2. Juliaanus oli nüüd tõesti keiser ja püüdis otseteel nus üs- tõeks teha, mis ta anmu joowinud: paganust uuesti salgaja. walitsjema panna, ta mädanewale kehale uut hinge sisse puhuda! Seks ei pruukinud ta wägiwalda, waid kawaluft.

Ta laskis paganate templid uues ilus üles ehitada, ohwerdas ije kui ülempreester, nõudis preestrite käest jutlusepidamist ja häid elukombeid. Paganate jaoks ehitas ta ükfi waeste- ja haigemajasid. Ükfi paganaille andis ta riigiametid. Ristiusuliste seas edendas ta kõikfugusid lahutusj ja waidlusi; pani õpetajate pääle muid raskeid kohusid, et nende mõju wähendada. Pääle selle pandi nende ees kõif ajalit hariduse wara lukku: neil keelati paganlike kirjameeste lugemine ja uurimine ära. Ja weel enam: Kristuse enese sõna, mis ta Jeruusalemma kohta kuulutanud (Matt. 23, 38; 24, 2), pidi waleks jaama! Seks andis keiser käsu Jeruusalemma templit jälle üles ehitada. Aga maa hakkas wärisjema ja haruldased tuleleegid tegiwad meeletuma töö wõimatumaks.

See oli jurmatõus, mis weel furd ristikoguduse wastu mõistetud. Ka werist tagariijamist tahtis keiser weel toime jaata, pidi aga enne Perjia rahwa wastu jõtta minema. Kuid siin tuli Juliaanuse wereotsuse pääle selle wastus, kes wägewam kui Rooma keisrid ja Greeka targad. Üks waenlase oda tungis lahingus keisri südamesse. Sõjahobu seljast langedes olla ta hüüdnud: „S i i s o l e d j a o m e t i w õ i t n u d, K a l i l e a m e e s!“ Ja ta oli wõitnud. Ta koguduse wiinne wastane oli hauda langenud, alles 32 aastat wana. Ta elutöö oli murja läinud. Ükfi liignime „A p o s t a t a“ ehk „U j u j a l g a j a“ oli ta enesele pärandanud.

3. Juliaanus oli wiinne paganameelne keiser olnud, Paganuse ots. tema järeltulijad hoidsjwad südamest ristiusu poole. Aga forraga ja otje wägiwallaga ei tahtnud nad paganust mitte häwitada. Nad lämmatajivad teda aegamööda lahke õpetuse teel. Wiimaks pani siis keiser J u s t i n i a a n u s (527—565) ka kuulsa Atheena mõttetarkuse kooli kinni. Sellega oli wiinne paganuse kants langenud, ta jurmatund Rooma riigis tulnud. Kes

weel haritud inimese nime tahtis lenda, ei tohtinud ennast tema poole tunnistada. Üksi kaugel haridusepailadest, maal ja külades, leiti weel mõnda endise aja auustajat. Säält on nad oma nimegi jaanud: „pagan“ tähendab nii palju kui „talunik“, „külaajunik“.

§ 13. Riik ja kirik. (§ 27.)

Muutuste kasu. 1. Kui keiser Konstantinus Suur ristiusku heitis, jai ristiusk Rooma riigiusuks. See riik oli enne langemas ja lagunemas olnud. Nüüd tõi ristiusk talle uut wainu ja wõimu. Riik on püüdnud jelle eest ka tänulik olla: ta wõttis kiriku oma warju alla, andis talle mitmed eesõigused ja wabadused. See oli kirikule juureks kasuks, kui pea uued tormid tema pääle käijiwad, kui toored rahwad, kes hommiku poolt pääle 375. aasta tuliwad, kõik hariduse põhja tahtiwad ära häwitada.

Nende kahju. 2. Aga juur muutus on ka kahju kaasa toonud, mida ei aimatudki. Wana kirik oli küll risti ja kiusamist kannud, aga ta oli siiski waba olnud omas ujus ja õpetuses. Kiriku poole hoidjiwad siis üksi need, kelle süda neid sinna kutsumud ja kogunud. Nüüd aga on kiriku kätte juur wõimetus langenud, nagu ta enne üksi paganliku riigi omandus oli. See ei wõinud kiriku waimuelule kõigiti kasuks olla. Mõnda langes kirik, kui waenlased wõidetud, sõprade ikke alla, mis weel kardetawam oli. Pääle jelle oli nüüd ristiusk auuasjaks jaanud, tal oli hull auuametid ära anda. Nüüd kogus ennast siia hull neid, kes üksi nime poolest ristiusimejed oliwad. See kõik oli juur kahju, mida wanäs wabas kirikus mitte polnud karta.

§ 14. Õpetuswaidlused püha kolmainjuse üle. Õsimene ja teine üleüldine kirikukogu a. 325 ja 381. (§ 28.)

Ariius. 1. Kui ristiusk Rooma riigis oli wõidule jõudnud, hakkas ta oma õpetust laiemalt üles ehitama, lähemalt kinnitama. Nimelt oliwad kolm pääõpetust põhjalikult läbi uurida ja seletada: püha kolmainjuse jaladus, — Kristuse loomus ja iseolemine, — patt ja arm meie äralunastamise juures. Õpetus kolmainu Jumala olemisest pidi kõige esmalt harutamise alla tulema. Seks jundis järgmine juhtumine.

Aleksandrias oli üks presbiter, nimega *A r i i u s*, a. 318 kardetawa eksiõpetusega üles astunud. Tema õpetas: „Kristus ei ole mitte Sjašt igawesti jündinud, ta on aja sees loodud, ta on üks Jumala loom, kui ka ülem ja auusam, kui kõik teised loomad: ta ei wõi seepärast Sjaga ühes olemises olla!“ See õpetus on täiesti kirjawastane, sest ta jalgab Kristuse jumalust ära. See tahtis kiriku

alust wälja õnnestada. Sellepärast heideti Ariius ametist lahti. Siiski leidis eksiõpetaja, kes osaw kirja- ja kõnemees oli, palju sõpru. Et jagadusi jeletada, kutsus keiser Konstantinus Nikäa linna üldise kontsiliumi ehk kirikukogu kokku a. 325.

Nikäa 2. Kullase auujärje päält alustas keiser ise koosoleku kirikukogu Enam kui 300 piiskoppi oliwad siia kokku tulnud, mõnel 325. piinamisearmid tagakiusamise ajast ihu küljes. Arupidamised ei olnud mitte kerged. Küll oli neid wähe, kes täiesti Ariiuse mõttelised oliwad, siiski püüdis üks osa lepplikku wahet kiriku ja Ariiuse wahel leida. Ka seega oleks püha kirja wastu ekstitud. Seda hakkas wägewas kõnes üks noor diakon jeletama. See oli ka Meffandriast pärit, nimega Athanasius, wäike mehike, aga suur waimu poolest. Tema jeletas: "Poeg on kõigiti Sjaga ühe a u u w ä ä r i l i n e!" See mõjus kuuljate südamesse. Nii liikkas kirikukogu ühel meel el Ariiuse õpetuse tagasi, jäi apostliku usutunnistuse juure ja kinnitas iseäralise rõhuga: "Sjaja Poeg on o l e m i s e p o o l e s t ü h e a u u j e e s." See otsus jäi kui Nikäa usutunnistus tutwaks ja jäi kiriku kõikumata aluseks.

Küll heideti ka Ariius kogudusest wälja, aga seega ei olnud waidlused weel lõpnud. Oma libeda keelega oli ta palju sõpru leidnud ülemaiski paigas. Ariius pidi jälle ametisse pandama. Zuba hõiskasiwad Arianlased. Aga jäl järi usujegaja äkki walusa haiguse kätte a. 336.

Konstantinopoli 3. Ka pääle Ariiuse jurma ei tahtnud liikumine, mis kirikukogu sius Suura. 381 uue kontsiliumi Konstantinopoli 381. koku. See on t e i n e ü l e ü l d i n e k i r i k u k o g u. See kinnitas uuesti Nikäa kirikukogu otsuse. Ka lijas ta weel jellele õpetuse Püha Waimu kohta juure: "P ü h a W a i m k ä i b S j a s t j a P o j a s t w ä l j a , t e d a t u l e b S j a g a j a P o j a g a ü h t e w i i s i a u u s t a d a j a k u m m a r d a d a." Seega seisis ristiusu põhjusõpetus, õpetus kolmainust Jumalast, kindla põhja pääl.

§ 15. Wiimsed kirikuisad töö ja wõitluse wäljal.

1. Ka neid tähtsaid kiriku juhatajaid, kes 4. ja 5. aastajajal tegewad on, nimetame kirikuisadeks. Siingi nõuawad meie tähelepanemist esmalt hommi- f u m a a k i r i k u i s a d. Nimetame neist järgmised:

a. Eusebius, Keiserea piiskop, ta on kuulus kirikuloo uurija, seega kirikuloo isa. Ta suri umbes a. 340.

b. Athanasius, kõige tähtsam kirikuõpetaja 4. aastajajal, Meffandrias sündinud ja üles kaswanud. Nikäa kirikukogul algas ta kui diakon oma eluwõitluse, nagu nägime, kus ta

Ariaanlaste vastu ristiuju alust — Kristuse jumalust — wägewas kõnes kaitjis. Just sellepärast nimetas järeltulew jugu teda „õige-
uju i j a k s“. Pea jai ta Aleksandria piiskopiks ja wõitles siin
weel juurema wõimuga tõe eest. Ta oli siin niisama juur wiletsu-
ses kui wõidus. 45 aastat pidas ta piiskopi ametit. Aga jesi ajast
pidi ta 20 aastat wangis olema. Wiis korda riisuti amet tema
käest: aga ta jäi oma tunnistuse juure: Kristus on tõjine Jumal!
Alles oma juures wanaduses nägi ta waiksmaid päiwi. Ta oli
oma elu ülesande täitnud, kui ta a. 373 hingama läks.

c. J o h a n n e s C h r y s o s t o m u s ehk R u l d j u u oli
Antiohias sündinud, kõnekunstnikuks ja seadusetundjaks õppinud.
Suur oli nimelt tema kõneand, wägewad tema jutlused. Sellepärast
kutsuti ta pea Konstantinopoli patriarhiks ehk pääpiiskopiks. Ta
imelise kõneajawuse pärast hakati teda „R u l d j u u“ nimega auus-
tama. Wägew oli ta siin ka muidu omas tegewuses. Nii jaatis ta
missjonäriid juba Gooti, Sküüti ja Persia rahwa juure, neile risti-
uju tõtt kuulutama. Selle täitmisi nõudis ta ka oma koguduse
käest. Ka keisri perekonna ilmalikku elu nuhtles ta ilma armuta.
See pahandas nimelt keisri prouat. Selle eest pidi julge tunnistaja
mitmewõrdjesse wangipõlwe minema. Jseäraniis wiimne wangipõlwe
Armeenia maal oli raske, a. 404. Weel raskema karistuse alla ta-
heti teda panna, Mustamere äärde teda wangi jaata. Raske tee-
fond lõpetas aga ustawa jutlusemehe elu a. 407. Ta wiimne sõna
oli ta terve elu jooiwisõna: „Jumal olgu kõige eest kiidetud!“
Chrysostomuse jutlusi peab Greeka kirik juure auu sees. Ta arwab
neid paremate jekka, mis tal on.

Sõnumaa. 2. D h t u m a a k i r i k u i s a d on järgmised:

a. A m b r o j i u s waliti Mailandi piiskopiks Jta-
lias, kui ta ristitudki ei olnud. Ka tema oli juur kõnemees. Wäsi-
mata wõitles ta kirikulahutajate, nimelt Ariaanlaste vastu. Oma
waimuliku ameti alguses jagas ta oma terve waranduse waestele.
Ka tema nuhtles ülemaid ja alamaid ihe Jumala sõna mõdegaga,
mõetis neid ihe mõeduga. Nii astus ta keisri Theodosiuse vastu
apostliku julguseda üles. See oli Thesjalonika linnas 7000 inimest
hukata lastnud, et jääb paar sõjawilemat jurma saanud, ilma et ta
süüdlaste ehk süütumate wahel wahet oleks teinud. Selle weretöö
eest heitis piiskop keisri kogudusest wälja, jeni kui ta awalikult ko-
guduse ees andeks palunud. Ja jeda tegi walitseja. Ta wõttis oma
keiserliku mantli seljast ja palus 119. Law. l. 25 jalmi: „Mu hing
on põrmu küljes kinni, te: mind elawaks oma sõna järele!“ Weji
sejhis jadadel silmis, nii liigutas see kogudust. — Ambrosius oli ka
osaw waimulik laulik. Kirikulaulu seadis ta uuele korrale. Laul
„Sind, Jumal kiidame“, on tema loodud. Ambrosius juri a. 397.

b. H i e r o n y m u s oli juur teadusmees Betlemma ligidal,
kus ta üfjinuses palwus ja waljus paastumises elas. Ta pani terve
wana testamendi Ladina keelde ümber ja parandas uue testamendi
Ladina keeli ümberpanekut. See tõlge on kuulus „Vulgata“. Nooma
kirik auustab jeda niisama, kui piibli algkirja — Hebreja ja Greeka

keeles. Hieronymus valmistas mitmeti mungajeiufele [teed. Ta juri a. 420 Betlemma ligi.

c. Aurelius Augustinus — kõige juurem kiriku-ija. Ta oli Tagaste linnas sündinud Numiidia maal. Jumal oli talle rikkad loomuannid annud. Reid soowis ta waga ema Monika kõigest jüdamest Issanda teenistujele pühendada. Kuid kaua näis see soow täitmata jääwat. Noormees õppis palju paganlikku tarkust. Aga rahule ei saanud see tema hinge mitte. Oma sijnemist rahutust püüdis ta nüüd päälegi roojemas patuelus ära uputada. Nii rändas ta, tõe järele otsides, Afrikast Rooma, Roomast Marlandi linna. Ühes temaga käijiwad aga maal ja merel ta waga ema Monika palwed. Omas juures mures küüsis see poja pärast ka Ambrosiuse nõuu. Nisklik piiskop wastas: „Ole julge, üks poeg, kelle pärast nii palju pijaraid walatud ja palweid palutud, ei wõi hukka minna!“ Ja ta ei läinud ka. Ambrosiuse enese jutlused tungisiwad nooremehe hinge. Tema hingerahutus sündis teda wiimaks palwele. Nii oli Augustinus üks kord jälle rohuaias raskesti wõidelnud. Säääl kuulis ta lapse hääle ütlemat: „Wõta ja loe!“ Ta läks püha kirja juure ja nägi, et jääb Rooma rahwa raamat, päätiikk 13, 11—14 lahti oli tehtud. Püha kiri, nimelt Pauluse raamatud, saatsiwad nüüd Augustinuse selgusele. Ta wõitlus oli lõpnud, sest ta teadis, mis-jugune ta endine elu olnud ja kust ta tröösti wõis jaada. Aastal 387 ristis teda Ambrosius. Augustinus reisis nüüd kodumaale tagasi ja jai pea Hippo ehk Bona linna piiskopiks. Elavamalt kui keegi muu wõttis ta nüüd kiriku sijnemist wõitlemisest oja, nagu kobe jaame nägema. Enam kui 30 aastat pidas ta piiskopi ametit. Ta oli siin tegew, mitte ükki wägewa sõna, waid ka wägewate kirjadega. Nende kohta tunnistas Lutherus, et ta pääle piibli ei kusa-gilfti nii palju pole õppinud, kui Augustinuse kirjadest. Augustinus juri a. 430, kuna toores Wandali rahwas Hippo linna ümber piiras. Tema elu täis tähtsus ilmub meile alles, kui õpetuswaidlusi tähele paneme, millede juures tema mõju all selgusele saadi.

§ 16. Õpetuswaidlused patu ja armu — ja Kristuse iseo-lemise üle. Kolmas ja neljas kirikufogu a. 431 ja 451.

1. Et inimesejugu patu paelus õhfab, see oli kristli-Pelagius. kule kirikule ammu selge olnud. Niisama oli ammu ära tuntud, et Jumala arm Kristuses üksi patustele äralumastamist toob. Aga selle üle puudus weel selgus, kui jägaw patuhukatus on, mis Jumala arm meie juures teeb ja mis meie ise teha wõime. Kõigi nende küsimuste pääle sündis wastust andma ekjiope-taja Pelagius.

Morgan Pelagius, Britannia munn, oli palju ilma-likku tarkust õppinud, aga tal puudus jägawam iseene se tundmine. Tema laotas oma sõbra Gõlestiusega järgmist ekjiopetust wälja:

Inimene on patuta jündinud, sest Nadama langemisel pole ta järeלטulijate kohta mingit võimust. Inimese loomus pole siis patu läbi mitte rikutud; patt on üksi kurja eesmärgi läbi jaanud. Ka praegu võib inimene patuta elada ja ise õndsust pärida. Arm annab selle juures üksi kergitust ja kinnitust."

Augustinus 2. See õpetus leidis Afrika maal *Aurelius Augustinus* Paulus ükskord oma patu sügavust ja armu kõrgust tundma jaanud, tunnistas Pelagiuse vastu: "Nadama langemise läbi on meie terve loomus rikutud; kui Nadama lapsed oleme meie täie patu võimuse all; meie loomus junnib meid ikka patule — ja selle patu palk on surm. Üksi see võimalus on meile jäänud, ära lunastatud jaada. Ja kui meie hing seda igatseb, päästab meid üksi arm Kristuse Jeesuse sees. Omast väest ei jõua meie midagi; aga arm juhib meid tõsi ja vabaduse juure."

Selle õpetusega seisis Augustinus täiesti püha kirja põhja pääl. Aga õigesti sühist on ta mööda läinud, kui ta veel õpetas: "Kellele Jumal mitte armuline ei ole, see ei või ka õndsaks jaada. Sest igavesti on Jumal nõuiks võtnud üht osa patuste hulgast õndsusele ette määrata, teist hukka jaata. Mitte inimese usu, vaid ühe igavese jumaliku salatahtmise järele jaada see valimine ette võetud. See on tuttav ette määramise õpetus, mis Jumala ülekohtuseks kohtumõistjaks teeb, inimest meeleäratmisele võib jaata. Selle õpetuse on pärastpoole Kalwin jälle uuesti üles võtnud.

Need küsimused leidsivad Gewejuje kirikukogu pääl a. 431 viimise seletuse. See mõistis Pelagiuse õpetuse hukka ja võttis Augustinuse õpetuse vastu. Üksi ta ettemääramise õpetus liikati kõrwale. See oli kolmas üleüldine kirikukogu aastal 431.

Restorius 3. Sellejama kirikukogu pääl oli aga ka juba seletada, mis kirik meie õnnistegija inimeseks jaamisest, tema jumalikust ja inimlikust olemisest mõtleb. Nimelt oli Konstantinopoli patriarch Restorius õpetanud: "Kristuse inimeseks jaamisest ei ole ta jumalik ja inimlik loomus ennast mitte üheks iseolevuseks ühendanud, ta jumalik olemine pole ta inimlikust olemisest mitte läbi tunginud. Nende ühendus pole mitte sühimine, vaid väline olnud." Selle järele ei võinud siis Kristus mitte täis Jumalinimene olla, vaid pidi enam inimene olema. See õpetus liikati juba Gewejuje kirikukogu pääl tagasi. Siiski lagunes ta Peršias ja Indiaski laiali. Peršia Restoriaanlased nimetasivad ennast "Kaldea Kristlased", India omad "Dooma Kristlased".

Eutyches. 4. Etje vastupoolse ehituse sisse langes jälle Konstantinopoli kloostris ülem Eutyches, kes õpetas: "Pääle inimeseks jaamise on Kristusel üksi üksainus loomus, jumalik loomus olnud. See on inimliku loomuse täiesti enese sisse vastu võtnud. See õpetus jaalgab siis jälle inimliku loomuse ära. Kõige selle pääle andis seletuse neljas üleü-

dine kirikukogu Chalcedoni linnas a. 451. Siin tehti otsuseks: „Kristus on tõine Jumal ja tõine inimene; kui Jumal igawesti Jäast jünnitatud ja kõigis Jajarnane; kui inimene neit jst Mariast aja jees jündinud, kõigis meie jarnane, kuid ilma patuta. Pääle inimeseks jaamise on tal ühe persoona ehk iseolewuse jees jumalik ja inimlik loomus ühendatud, segamata ja muutmata, jagamata ja lahutamata.“ Sinna ljas Konstantinopoli kirikukogu aastal 680 weel õpetuse juure: „Kristusel meie Jsfandal, on k a k a k s t a h t m i s t, mis aga mitte üksteise wastu ei käi, kuna inimlik tahtmine ennast jumaliku tahtmise alla heidab.“

§ 17. Kirikuseadlus ja jumalateenistus. (§ 22. 32.)

1. Kui apostliku aja armuanded kadusiwad, siis ei wõinud igauks enam jutlust ütelda ja õpetada. Seda wõis üksi jee, kes Jumala sõna uurinud, ametisse jseäralikult kututud. Nii jündis jseäralik waimulik jseius, seda „k l e e r u j e k s“ ehk „J s j a n d a p ä r a n d u j e k s“ nimetati. Tema juhatusel all jseis laos ehk kogudus, oma kahe liigiga: 1) u j k l i k u d ehk koguduse täied kiikmed, ja 2) õ p p i j a d ehk kuuljad, kes ennast weel ristimisele ette walmistasiwad. Waimuliku meeste hulgas jai jälle pea p i i s k o p ülemaks auukandjaks, kelle all hulk alamaid ametikandjaid oli Jseäraliku auu osalijeks jaiwad need piiskopid, kelle kogudused apostlite eneste ajutatud. Nende hulgas jälle tahtis R o o m a p i i s k o p kõigi teiste käjuandja olla, kuna ta ennast apostli Peetruje järeltulijaks pidas. See wõis seda kergemini jündida, et mitme tähtsa kirikukogu pääl tõesti Rooma piiskopi hääl otsuse teinud.

2. Tagasiujamise ajal peeti jumalateenistust tuust peredes, laantes, märtrite haudade pääl ehk haupaigad. lambrates, mis „k a t a k o m b e t e“ nime all tuttawad on. Pääle Konstantinuse astusiwad aga ilurikkad kirikud oma kõrgete kuppelite ehk wõlwehitustega nende ajemele. Ka kirikulaul jaab nüüd kunstlikumaks. Paraku hakkab aga juba a. 590 koguduse laulu ajemele kiriku koorilaul üksti astuma. Selle eest muretsetes nimelt kuulus paawst Gregorius I (+604).

3. J s j a n d a p ä e w a ehk pühapäewa kõrwa astusiwad pea ka kõik teised kristlikud pühad. Pühapäewai pärast ülestõusmise püha nimetati walgeks pühapäewaks. Sel päewal tuliwad kõik hiljuti ristitud õppijad kirikusse ja wõeti pühalikult wastu. Nädal pärast nelipühi pühitjjes Greeka kirik kõigi pühade ja märtrite mälestuse päwa.

Pühade
aunistam-
mine. 4. Üleüldse hakati wana kirikuloo lõpu ajal pühade
dele ja märtritele iseäralikku auu andma. Ei
pühitsetud mitte üksi enam nende haudadel nende mäles-
tust; ka nende eestpalwet ja warjamist peeti iseäranis soowitawaks.
Sellega ühendas ennast ka nõndanimetatud r e l i i k w i a t e ehk
j ä ä t m e t e auustamine. Seda oliwad pühade luud ja jäätmed,
mis nende surelikust ihust järele jäänud.

Sumala-
teenistuse
isju. 5. Jumalateenistuse isju oli ka nüüd: jutlus, laul,
palwe ja sakrament. Aga tema lihtsus on ajajookjul
muutunud. Palju wäliseid kombeid on juure tulnud,
millede auuline kuju isjemisi asju peab tähendama, mida aga terve
kogudus enam ei mõista. Nii kaua kui kirik paganate keskel seisab,
on jumalateenistus kahejoline: esmalt üleül-
dine ehk „õppijate misja,“ teiseks iseäralik jagu ehk „ujkik-
lude misja.“ Sõna „misja“ tähendab alguses lahtilaskmist,
millega õppijaid, kes weel täiest jumalateenistusest oja ei wõinud
wõtta, ära jaadeti. Kui aga terve kogudus juba kristlikuks saanud,
siis kaob see jumalateenistuse jaotamine. Misja tähendab nüüd
jumalateenistust üleüldse, ka püha õhtusöömaega jagatakse nüüd
kõikide nähes wälja.

Aga Rooma piiskoppide mõjul hakkawad mõtled altari
sakramendi ise omast esimehest alusest ära nihkuma. Wana
testamendi preestri kohus oli nimelt ohwerdamine olnud. Ka õh-
tusöömaega, mida kiriku ametnik toimetab, hakatakse
ohwriks pidama. Ta ei olla mitte üksi mälestuseohwer,
waid Rooma kirik hakkas õpetama: igakord, kui preester altari sak-
ramenti pühitseb, ohwerdab ta Issandat uuesti. Nii ei oleks siis
Kolgata ohwrist küllalt. Preester peab teda täiendama! — Oli
pääle selle weel õhtusöömaeg ohwer, siis pidi temal ka lepituse
jõudu olema. Nii hakatakse jurnute eestpalweid „misja-
ohwriga“ ehk pühitsemisepalwega, mis leiva ja wiina Issanda
ihuks ja wereks pidi muutma, ühendama; sakramenti pühitjema,
kui kogudust ei olegi, furnute päästmiseks. Ka tulewad ristimise ja
altari sakramendi juure, mida Issand ise sisse seadnud, juba teisi.
Katoliku kiriku õpetus seitsmest sakramendist hakkab ennast ette
walmistama.

§ 18. Munga seisus. (§ 33.)

Koguduse
elu. 1. Tagakuusamise ajal oli tõsiste kristlaste soow ol-
nud, et nad oma Issanda nime otsjani, ja oma usu eest
sures, wõikjivad tunnistada. Kristlased oliwad nagu
Tertulliaanus tähendas, „üks rahwas, walmis surema.“ Soow mär-
rina surra oli wiimajel kiriku kannatamise ajal päris ajamärgiks.
Aga selle kõige sees oli ka juba hingehaiguse idu. Märtrina surra
peeti kõige ülemaks usutunnistuseks, juurema palga wääriliseks, kui

tunnistust igapäevases elus. Veretunnistaja surm oli kõige juurem õiguse tunnistus. Sellepärast tuli siis ka märtrid kui pühased auustada.

Kuid kuusamised lõppejivad. Nende asemele pidi nüüd midagi muud astuma. See on nõndanimetatud „wooruje harjutus“ ehk „liha surmamine“, mis ennaft ihuwaewamises, paastumises ja häätegemises pidi awaldama. Need mõtted leidjivad jeda enam maad, mida enam juurtes linnades ilmarõõm ja lihabimu walitjema hakanud. Selle wastu tahtis kirik jeista ja walmistas otje seega munga-elule teed.

Rogudu- 2. Juba ammu enne Kristust leiame paganate juu-
 jest lah- res inimesi, kes elu ülemaks ulesandeks pidajiwad: wähe
 tujad. tarwitada, ilmast ennaft ära lahutada. Ka Esjeenlased
 Juuda rahwa hulgas nõudjivad jamajugust pühadust.

Kui nüüd kirik äkki alandusest auu jisse oli tõusnud, ja omas uues elujärjes tihti kristliku eluwiiši ära unustas, pidjivad tõsised kristlased jeda laitma, jelle wastu wõitlema. Nad tuletajiwad jelle juures Pauluje sõna meelde: „Seepärast minge nende seast ära ja lahutage endid!“ (2. Kor. 6, 17.) Seda nõudmist kästi päälegi sõna sõnalt täita.

Nii lahkujivad palju kogudusest, et jel kombel maailma kuusatuste eest põgeneda. Nad läksiwad laande, kadujivad kõrbesse, et üksi palwes, paastumises ja waejuses Jumalale elada. Seejugusid maailmast põgenejaid nimetati „asketlasteks“ ehk wooruje harjutajateks, munkadeks ehk üksiklasteks, üksikute elu jõpradeks.

3. Esimene tähtsam üksiklane oli Paulus Theebä ja Antoinius. Egiptuje maal, kes umbes 90 aastat unustuses elanud. (Tema mälestujeks Paawli päew 10. Januaril!). Pauluje jurnukeha leidis üks teine üksiklane Antonius, kes Egiptuje maal umbes a. 251 jündinud. Warajelt oli ta waejeks lapjeks jäänud ja üksikut elu armastanud. Kord kuulis tema kirikus ewangeliumi riklast noorestmehest tähelepanemisega. See liigutas teda nõnda, et ta kõige oma wara waestele ära jagas ja kõrbesse läks, kus ta kaua aega ühes hauakoopas elas, raskeid hingewõitlusi wõideldes. Siin wiibis tema 20 aastat ühe wana wareme jees. Wiimaks ajus ta ühel tühjal mäe kõrgendikul. Üks sirijeja hallik ja mõned tattlipuud oliwad ta ülewalpidajad. Ta ihukatte oli üks lambanahast kasukas ja üks karune riie. Seda ei wõtnud ta jellast ei päewal ega ööl. Ka riide pesemist arwas tema ilmaaegjeks. Palju tuliwad ta pühadust imestama, hädas ta käest abi otjima.

Wähe on ta oma üksinusest wälja astunud. Nii tuli ta Diokletiaanuse tagakuusamise ajal Aleksandria linna. Aga märtri jurma, mida ta otjis, ei leidnud ta mitte. Kord käis ta üksiklaste seltsjuid Punase mere ääres waatamas. Ka tuli ta weel a. 351 Aleksandriasse, et õpetuje waidlusi jeletada, kõigist kui ilmaime auustatud. Siis kadus ta jälle kõrbesse ära. Soowides, et ükski ta hauda teada

ei jaats ja teda ebanükliselt ei auustaks, olla Antonius a. 356 jurnud, 105 aastat wana. (Antoniuje mälestujeks — Tõnise päew 17. Januaril!)

4. Olgu siin eluloos mõni asi luulesünnitus, aga Bachomiuse kindel on: umbes a. 360 tulewad igalpool Egiptu je maal mungaajutujed ette. Neile andis kindla korra ja seaduse Bachomius, Antoniuje õpilane ja noorem sõber.

Tema rajas Tabenna alewisje, Miiluje jaarele, ühe mungaajutuje, millel juba mitu tuhat liiget oliwad. Need ei wõinud enam siin ja jääl laiali lahutatud olla. Nad pidiwad kindlas elupaigas ajuma, mis aega mööda päris kindluseks muutus. Seejugust ajutust nimetati jeepärast — Klooster, j. o. kinnitatud ehk luffu pandud paik. Kloostri eestseisja aamini oli abbas ehk abt, j. o. ija. Tema walwas jelle üle, et kloostri seadusi, mida Bachomius põhjendamud, tähele pandi.

Meeste-kloostrite järele jündisjwad pea ka naeste-kloostrid. Nende walitus oli muidugi ühe osawa naesterahwa ehk naisjuhataja käes.

5. See oli siis uuem pühaduse püüd, mis terve Shtumaa kloostriid. hommikumaa liikuma pani. Umbes a. 400 on ta ka juba shtumaale jõudnud. Muidugi nõudis shtumaa ka-redam kliima weel juuremaid ehitusi. Rõrged ja wägewad kloostri-müürid lahutatiwad siin ükfilaksi käratsewast ilmast.

Shtumaa munkadele andis kindla kloostri-seaduse Benediktus Nurfiaft a. 529. Tema elas mitu aastat Rooma ligidal ükfilajena. Säält kutjuti ta ühe läheda kloostri abtikks. Tema waljus ei olnud aga mitte üleannetumate munkade meele pärast. Sellepärast lahkus tema siit ja ajutas 12 uut kloostrit. Nende kloostrite munkajid nimetati ajutaja järele: Benediktii nlasteks ehk Benetiktuje munga-ordoks ehk seltikks. Tema nõudis enne kloostriise astumist üht proowiaastat ja kolm kloostri-tõotust: waejust ehk waranduse põlgamist, ka siinust ehk abielu põlgamist ja tingimata jdnakulmist.

Hommikumaal ei ole kloostri pühadusest küllalt. Hakati weel waljumat wooruje harjutust nõudma: ühed koormaajiwad ennast rauaste ahelatega, teised pekjiwad endid piitsadega, wiimjed elasiwad aastate wiisi ühe ainja jamba otjas ja lastjiwad ennast teistest toita. Neid nimetati „jambapiühadeks“.

6. Mõtted, kus seejugusel ijewiisil elu pühitusust nõuti, Munga elu mõju. ei jäänud üksi hommikumaaale walitsema. Nad tungijiwad pea ka shtumaale.

Pärastijes Rooma kirikus on nad ülitähtjaks jaanud, ja kui see kirik ije langema hakkas, oli ka Rooma kloostritel jelle kohta jüüd, kus enam diget elupuhust ei olnud.

Munga-ajutujel on ka juur hariduse illesanne täita olnud: pea atuwad toored ja harimata rahwad ilma ette ja tallawad endijed hariduse kandjad oma jalgade alla. Sääll jaawad kloostriid hariduse pekulinnaiks. Sääll kirjutatakse, kus trükikunst tundmata, püha

kirja raamatud ära, uuritakse tähtsaid Rooma ja Greeka kirjatöösid ja laotatakse neid laiali. Küll on mõned kloostrid laiskuse ja lihashimude mundaauguks saanud. Aga ka neid on palju, kus tööd auustati. Nii laastajivad Sakamaa mungad metja, edendajivad käsitööd ja kunsti, olivad tihti lahkuse ja wagade kombete eeskujud. Ka on otse siin mehi kasvatatud, kes kiriku välises väljalootuses, mis müüd uue jõuga edeneb, palju waewa näinud. Kuna meie kiriku sijenijes elus juba mõne musta warju näeme üles tõuswat, saab meid see üffi rõõmustama.

§ 19. Ristisõnum tungib üle Roomariigi rajade.

1. Kui kiriku wanaaeg lõpule jõudis, oli paraku, **Sommi-** mitmeti õige ewangeliumi walguš juba warju alla wao-
tumaaal. nud. Omakšed ei auustanud kallist wara küllalt. Seda enam awaldas ta sääl oma jumalawäge, kus ta jeni maani tundmata oli. Nimelt jaiwad tagakušatud põgenejad, sõjawangid ja kristlikud kaupmehed, kiriku misšionärideks. Nii olivad **J b e e r l a s e d** — praeguses Georgia ja Grujia maal, Musta ja Kaspia mere wahel — ühe kristliku naisorja Roomariigist ühes wiinud. See naesterahwas, nimega Runia, kuulutas esmalt würstikojas a. 326 uut ewangeliumi. Pea walitses ristiusk terwel **J b e e r i a** maal.

Umbes a. 300 jai **G r e g o r i u s W a l g u s t a** ja Armeenia rahwa apostlikš. Siis andis piha **M e s r o o p**, umbes a. 450, Armeenia rahwale iškirja ja pani piibli rahwakeelde ümber. Ristikirik hakkas siin nii kosuma et ka Muhamedi wägiwald teda lämmatada ei jõudnud.

Ka Persijamaal oli ristiusk wara maad leidnud. A. 340 on ta juba hirmija tagakušamiše all, et ristiuskuliši Perslasi Rooma sõpradeks peetakše. Müüd lööb Persia kirik emast Rooma riigikirikust lahti, hoiab Nestoriaanlaste poole ja nimetab oma liikmeid „Kaldea kristlasteks“. Sellepääle leiab ta wähe kannatust.

A b e s s i n i a maal Afrikas põhjendajiwad kaks noortmeest, Frumentius ja Medijus, kes ühel teaduse reisil rööwlitešt wangi wõeti, ristikiriku, mis pea õitsema hakkas. See elab praegu weel, kui ka mitmetepidi tarretanud, keš paganlikku pimedust.

2. Seljal ajal, kui ristiusk paganuse üle wõitis, **Shtu-** tõi rahwasterändamine, mis a. 375 algab, juuri muu-
maal. tugi. Nimelt Germani sugu rahwad jaawad siin tähtjaks, awawad ka oma südame ristiuskule, et kallist wara jüs teistelegi edasi anda. **G o o t i** rahwas on siin teiste eel nimetada, ja nimelt nende läänepoolne osa, **L ä ä n e - G o o t - L a s e d**, kes Doonau jõe ümbruses asujiwad. Ka nemad olivad sõjawangide läbi ristiuskuga tuttawaks saanud. Rõigiti kindla põhja pani Gooti kirikule piiskop **U l f i l a s**. Tema kintis oma rahwale iškirjalise kirja ja pani piibli Gooti keelde ümber. Seega rajas ta

Germani rahwa hariduse kristliku põhja pääle. Kui ta paganate tagasiujamistki kannatanud, 33 aastat kui uštaw karjane oma rahwa keskel tööd teinud, juri ta a. 381. Mõilask oli Arianlane, ja jes kujuk tungis ristiusk Vääne-Gootlaste juurest *J d a - G o o t l a s t e* ja mitme muu Germani jugu rahwa juure. See wõis wana-katoliku kirikule päris hädaohtlikuks jaada. Sääli tuli talle ootamata abiks ka just üks Germani juguharu, ja see oli:

b. Frank-
lased. 3. *F r a n k i r a h w a s*. Nende kuningas Chlodwig oli hommikupoolt Gallia ehk praeguse Prantsuse maasse tunginud ja sinna Franklaste riigi ajutanud a. 481. Tema abikaaja Chlotilda oli Burgundi kuninga tütar ja juba ristiusku. Wäsimata palus see kuningat, et ka tema ennast ristida lajeks. Seks oli aga wähe lootust, sest esimene kuninga laps, kes ristitud, oli ristiriietes surnud, ja ka teine jäi pääle ristimise haigeks. Eks see olnud wanade jumalate karistus? Siiski lubas kuningas kristlaseks jaada, kui ta kord ristirahwa Jumala abi jaats nägema. Ja see tund tuli. A. 496 seisis kuningas wõitluses Almani rahwa wastu Zülpichi linna oll. Paganate jumalad ei olnud aidanud. Müüd pööras ta palwes ristirahwa Jumala poole ja — wõitis. Sõulupühäl ristiti Chlodwig ja palju Franklasi Rheimsi linnas. Südamet poolest polnud Chlodwig küll weel mitte ristiniimejeks jaanud. Siiski oli tema ristimine ülitähtis. Chlodwig wõitis hulga Germani jugu rahwaid ära ja tutwustas neid ristiusuga. Tema heitis neid pääle jeda Rooma piiskopi käsualuseks. Seega tegi tema nimelt ka Arianuse usujeltile otja, mis otje Germani rahwaste keskel sõpru oli leidnud. Mii jäi katolik kirik, mis kõigi eksituste juures ikka weel elujuulijem oli kui Arianuse usulask, ainjaks hariduse fandjaks Euroopa rahwastele.

c. Sirla-
jed ja
Englased. 4. *R a B r i t a n n i a s*, praegusel Inglise maal, oli juba kaua ristiusk maad leidnud. Miski toored Pikt ja Skoti rahwas praeguses Schoti ja Sirmaal weel oliwad paganad. Neile läks Jumala sõna kuulutama waga *P a t r i k* a 432, Britanniaft pärit, aga Prantsuse maal kaswatatud. 30. aastat tegi ta siin missiooni tööd. Ja see oli nii õnnistatud, et Sirmaal „*p ü h a d e j a a r e k s*“ hakati nimetama. Patrik, Sirmaa apostel, juri umbes a. 465 — Sirkirik iegi hakkaas missiooni tööle. Ta jaatis waga *R o l u m b a* (s. o. tui) Schoti maale missioonäriks. Õnnistatud tööd järele juri Kolumba a. 597, kui ta palju kirikuid ja kloostrid oli ehitanud. Mii kosus Briti kirik välispidi. Ka seespidi oli ta kosunud. Ta seisis päälegi õpetuse poolt tema põhja pääl, kui jelleaegne Rooma kirik. Sääli tõi a. 449 tähtja muutuse. Ristiusulijed Britlased, kelle kallale metsklised Pikt-lased ja Skotlased tunginud, oliwad nimetatud aastal ühe Saksa-rahwa soo, *A n g e l j a k s i d*, enesele appi kutsunud. Need tuliwad, ajasiwad Pikt-lased minema, jäiwad aga ise maasse, ajutasiwad seitje Angelsakki kuningriiki ja paniwad seega praegusele Inglise maale aluse. Britlased pidiwad ise põhja poole põgenema Kõik ristiusu

kirikud jaiwad footumaks ära häwitatud, sest Angelsakjid oliwad weel paganad.

Nii oli lugu kurb, kuni Gregorius I. a. 590 Rooma piiskopiks ehk paawstiks jai. Tema saatis mehise Augustinu se 40 mungaga Britannia maale, kui Edilberth, Kenthi kuningas, enesele Pariisist ühe kristliku printsessi abikaajaks wõtnud. Relipühil 597 ristiti kuningas ise ja 10,000 tema alamat. Kui Augustinus a. 605 juri, lõpetas, mis tema alganud, ta endine abiline ja järeltulija Laurentius. — Raske oli kõigiti mõlemate misjonäride seisujukord: nende wastu ei seisnud mitte üksi paganate, waid ka endine Briti alguskirik. See ei tahtnud millegi tingimise all oma puhtamat õpetust ja kirikuforda Rooma oma wastu ära wabetada. Kuu jäi kahtlaseks, kes wõidak: kas Britlased wõi Roomlased? Ja oleksiwad esimesed wõitnud, kes teab, kes Rooma kirik terwes Euroopas iial nii wägewaks oleks jaanud, kui ta jai. Sellepärast wõtsiwad paawsti jaadikud Britannias oma wiimise jõuu kokku. Aastal 664 oli üldine Britannia kirikukoogu. Mõlemate, Roomlaste ja Britlaste poolt pidi tunnistatama, kui wäga Angelsakji riigile ujuühendust tarwis olla. Nüüd olla üksi walida: kumba usutunnistuse poole tulla hoida? Et 35. aastand apostlite würstile olla õelnud: „Sina oled Petrus . . .“ tehti otsuseks, ennast jelle alla heita, kellel wõimus olla taewa wärawaid awada ja kinni panna.

See oli Briti alguskiriku jurmatund. Rooma tunnistus oli seega wõitnud. Ta sundis ajajooksul Zirimaagi oma ille alla. Ka praegu weel on see maa Rooma paawstile ustawam, kui keegi muu. Kuid sellega oleme juba ajajooksu sisse jõudnud, mida keskajaks nimetatakse.

II. Kesk kirikulugu ehk Keskajeg.

(a. 590—1517.)

§ 20. Rooma paawsti järg saab oma esimese kinnituse.

Wana ja uus Room. 1. Juba esimestes ristikogudustes oli kiriku ülemwaus litjus piiskoppide käes. Ja kui ristikogudus wõitis ja riigikirikuks jai, jaiwad nad riigi poolt mõnegi eesõiguse.

Küll oliwad esmalt kõik koguduse juhatajad ühe auru sees; jiski langes pea ijaaralik tähtsus piiskoppide pääle, kes jiaal ametis oliwad, kus apostlid ehk nende õpilased kogudusi asutanud. Nõnda hüilgab pea Konstantinopoli, Aleksandria, Antiohia ja Rooma piiskoppide au üle teiste. Üksi nemad kandsiwad patriarchi ehk päwaneemi nime. Aga misjugujele piiskopile nende wiie hulgaft tuleb esimene au anda? Seda nõudsiwad enesele nimelt kaks linna: wana Room ja uus Room ehk Konstantinopol. Pea aga kaalus juurem tähtsus ometi õhtumaa poole, ehk küll hommikumaa

kirik jellele kaua vastu paneb, ennast ka wiimaks Roomast täiesti lahutab.

Rooma 2. Et Rooma piiskopi au nii tõusma pidi, seda seletajad meile mitmed põhjused. Esialt oli Rooma juure tõusmine riigi päälinn, mis pea terve ilma üle walitses. Linna ilmalik au pidi ka tema waimuliku pää auu ülendama. Siis on siin ka tihti mehed piiskopi ametis olnud, kes laitmata ja auuwäärilised olivad. Häa meelega wõeti jelle linna waimuliku walitsuse jõna kuulda, kus apostliwüürstid Peetrus ja Paulus furnud, kus nende hauad olivad. Waidluste seletuse usaldas kogudus nii mõnigi kord nende hooleks. Sellest usaldusest tegiwad Rooma piiskopid aegamööda õiguse, seaduse. Nii oli Sardika kirikukogu a. 344 Rooma piiskopile Zulussele õiguse annud: kaebtusi piiskoppide üle järele uurida. Tema järeleulija nõuab juba: kõigis kaebtuse asjus peab ükfi Rooma piiskop seletuse tegema.

Sellele otjib weel uut tuge Rooma piiskop Leo Suur (440—461). Tema kinnitas: Usand ise olla Rooma piiskopi kõigi teiste ülemaks seadnud, kui ta ütelnud: „Sina oled Peetrus“ jne. (Matt. 16, 18.) Et see tõotus ükfi Peetruse usule maffis ja kõigile apostlitele, kes tema usju osalised, seda ei panda enam tähele Roomas seletatakse: see jõna annab wälise kirikuwalitsuse ükfi Peetruse ja tema järeleulijate kätte! Päälegi olla Peetrus esimene Rooma piiskop olnud ja seda ametit 25 aastat pidanud. Seegi on jälle paljas muinasjutt. Alalugu ei tea sest midagi. Aga et Rooma piiskopide auu tõsta, on seda juttu ka edaspidi kuulutatud, edaspidi usjutud.

Õtse Leo Suur on siis see mees, kes Rooma piiskopi auule ta aluse kinnitas. Juba nüüd hakatakse teda auunimega p a p a s (isa) ehk p a a w s t nimetama.

Gregorius 3. Mis Leo Suur alganud, kinnitab juure mõjuga Suur Gregorius I. (590—604), „w i i m n e k i r i k u i s a“, 590—604. juur ja tähtis mees paawsti järjel. Ta edendas kiriku misjioni täie wäega, edendas kloostrielu, oli wiletjate abimees ja waeste hoolekandja. Ka tema see oli, kes koguduselt laulu ära wõttis ja jelle kirikukoori kätte andis. Aga ta pani ka kõik tähele, mis paawsti järke wõis kinnitada. Ei tahtnud ta ise küll üleüldse piiskopi nime vastu wõtta, waid nimetas ennast ükfi „s u l a s t e j u l a j e k s“. Aga see pidi Gregoriusse auu weel enam tõstma. Ja see on õtse tema teenistus, kui pääle tema surma Greeka keiser Rooma piiskoppi „kõigi koduste pääks“ nimetab, ükfi teda käsib paawsti nimega auustada.

Nii aitawad siis ka ilmalikud wüürstid paawsti järke tõsta. Tema jaab wõimujeks, mille poolt pea kõik walitsuse käjud tulewad. Sellega on uus ajajooks alganud, keiskaeg, mis kõigiti paawsti mõju all seisab. Gregoriusse I. walitsuse algust wõime selle aja alguseks arwata.

Rooma
kiri'uriit. 4. Pääle jelle oliwad ka Rooma paawstid ilmalikuks
würstiks jaanud, neil oli tükk maad, mille üle nemad
walitsejwiad. Selle „kirikuriigi“ oli juba Konstantinus
Suur Rooma piiskoppidele kinninud, jutustati jällegi. Ka see pole
tõsi, wäid kirikuriigi algus on järgmine:

Chlodwigi järeltulijate ehk Merowinglaste käest oliwad nende
kojaulemad ehk Karolinglased Franki maal kuningakrooni ära kisku-
nud. P i p i i n W ä i k e oli kuninga kloostriisse piinud ja ennast ku-
ningaks nimetanud. Sellele wägivaldse teole otjis ta jeaduslikku
põhja. Ta palus omale Rooma paawsti kinnitust. Sel oli ähwar-
daw päälekippumine karta. Seepärast oli talle see abi otjimine üsna
meelejäarele. Ta kinnitas a. 751 Pipiini Franklaste kuningaks. Selle
wastu tahtis ka Pipiin tänuline olla. Ta wõttis juure hulga maad
Reif-Staalias Longobardlaste käest ära ja kinkis jelle paawstile.
See on kirikuriigi algus. Nii pani paawst a. 800 kuuljale K a a r-
l i e S u u r e l e keisrikrooni pähe ja nimetas teda Rooma riigi
keisriks. Kirik ja riik pidiwad nii ühendatud olema, et Zumala
riiki maa pääl üles ehitada.

§ 21. Hommikumaa kiriku elu. Suur lõhe a. 1054.

Kiriit ja
riit 1. Nii oli terve õhtumaa ennast Rooma paawsti
wõimuse alla alandanud, aga Konstantinopoli patriarhid
ei wõinud jeda waitjelt päält waadata. Mitu korda piid-
jwiad nemad näidata, et üleilmaline piiskopi amet ükfi nende käes
seijab. Aga nende nõudmistega ei jõudnud nad mitte läbi tungida.
Nimelt ei toetanud neid palju keiserlik õu. See arwas enesele tulu-
likuma olewat, kui ta oma walitjust wägewama Rooma naale toe-
tas. Nii oli see otje üks Greeka keiser, kes a. 606 kinnitas, et Rooma
piiskopp kõigi piiskoppide pää pidi olema. Nii waitis tüli hommi-
kumaa ja õhtumaa kiriku wahel, aga ükfi mõneks ajaks. Päälegi oli
jääll weel mõnigi sijemine kiriku asi ära jeketada, mis ka rahutusi
junnitas.

Pildid. 2. Nimelt tuli küsimise alla: mis tuleb piltide kum-
mardamisest arwata? Seda oiwiad faks keisrit täiesti ära
keelanud. Siis tuli uus kirikukogu N i k ä a s s e a. 487 kofku ja
tegi otjuseks: Piltide ette tuleb kummardada ja maha langeda, jellega
kujutatud püha auustada! Ka ei arwata nüüd enam õpetuse ede-
nemist ja uut jeketust tarwis olewat. Selle otjuse kinnitas keiserinna
Theodora 19. küünlakuu p. a. 842. Seda päewa pühitjes Greeka
kirik kui „õige usju“ püha. Seega oli hommikumaa kirik wähe sije-
mist rahu kätte jaanud.

Suur
lõhe. 3. Kuid pea astujiwad waidlused õhtuma kirikuga
jälle afemele. Waidluse all seijawad ka mõned õpetuse
asjad. Nii õpetab õhtumaa kirik: „Meie usume Issanda
Püha Waimu sisse, kes Issast ja Pojast wälja käib“. Sõnu: „Ja
Pojast“ tahtis Greeka kirik maha kustutada. Aga weel tähtsam oli

wististi küsimus: kes on kiriku ülem walitseja, kas Rooma wõi Konstantinopoli piiskop? Waidlus läks pea ülikäredaks. Rooma paawst pani wiimaks hommikumaa kiriku ja tema patriarchi wande alla. Selle pääle wastas Konstantinopoli patriarh oma wandega Roomlaste wastu a. 1054. Seega oli hommikumaa kirik õhtumaa kirikust jäädawalt lahkunud. Kristlik ilm oli kahels pooleks lõhitud. Küll katjuti weel järgmiste aastajadade jees kurba lõhet kaotada. Ühenduse katsed on järjeta jäänud.

§ 22. Waleprohwet Muhamed.

Muha- 1. Kuna õhtuma kirik oma waimulikku kutjet unu-
mebi tama hakkas, hommikumaa kirik iijemiste tülidega ennast
noorus. waewas, ilmus uus waenuline wõimus, mis ristiusku
maa päält ära tahtis häwitada, uut usku maailmale pääle jundida.
Selle ajutaja oli Arabia mees M u h a m e d.

Muhamed jündis Meffa linnas a. 571 Koreschitlaste juguwõ-
jas. Selle hooles jeejis Araablaste püha paiga — Kaaba —
kaitsmine. See oli must kiwi, millest usuti, et ingel Kaabriel teda
taewast olla annud. Muhamed oli wara waejekslapsjeks jäänud,
pidi noores põlwes raskeid päiwi kannatama. Pärast õppis ta kaup-
meheks. Kaubarongides reisisides nägi ta kaugeid maid, õppis nende
rahwaid ja usukombeid tundma. Pääliskaudu oli ta Jumda ja ris-
tiusjuga tuttawaks jaanud. Mõlemate jisu jisse pole ta aga iial
tunginud. Siis astus ta ühe rikka kaupmehe lese teenistusesse ja
wõttis jelle wiimaks naejesks.

Leiwamure ei koormanud teda nüüd enam. Seepärast jättis
ta kauplemise järele, wiibis palju iiksinuses. Ta jugurahwa mitme-
jumalateenistus oli jiin talle juureks nureks. Seda lõpetada pidas
ta nüüd omaks kohujeks. Selle üle järele mõteldes oli ta aga unis-
tajaks jonijaks jaanud. Mitmest usutunnistusest oli ta oma unis-
tuse kofku jepitsfenud. Neid pidi ilm kui uusi ilmutusi kuulama.

2. Ingel Kaabriel olla talle ilmunud — nii kuulutas
u. 622. petis, olla teda uueks usuajutajaks kutjunud. Keegi ei usku-
nud jeda. Nimelt Koreschitlased astujiwad uue prohweti wastu
üles. Muhamed pidi Meffa linnast Mediina linna põgenema, 15.
h e i n a k u u p ä e w a l 622. Seda juhtumist nimetawad Muha-
meedlased H e d s c h r a — p õ g e n e m i n e. Seit päewast alga-
wad nemad oma ajaarwu.

Mediinas wõeti Muhamed lahtiste kätega wastu. Jga päe-
waga kaswas tema usklikkude arw. Kümnetuhande sõjamehe wahel
tungis tema Meffa linna, jündis jeda uut usku wastu wõtma.
Muhamedi mõeka kartes heitis terve Arabia tema usku. Ta waade
käis nüüd weel kaugeemale. Aasia ja Euroopa würstidele läkitas ta
kasklused, teda kui Jumala jaadikut wastu wõtta. Wuidu jaab tema
oma usku mõega teraga tõendama. Juba ruttaski ta ähwardust

täitma. Palestiina jai wõidetud. Damasckus wärijes. 100,000 usk-
likku hõiskasiwad Muhamedile wastu. Sääli juri ta äkki a. 632.

Pääle Muhamedi surma kogus ta äi *M u - B e t r* prohwet
õpetused kokku. See raamat, kus nad jees, on Muhameedlaste püha
kiri ehk *R o r a n* (ettelugemine, loetus). Muhamedi usk kannab ka
weel *I s l a m i* nime. See tähendab: õnnistus, Jumalale äraand-
mine. Tema tunnistajad tahawad *M o s l e m i d* ehk uskli-
k u d olla.

3. Mis oli jelle uue wõidurikka usu jüü? Üks Ju-
mal on ja Muhamed on tema prohwet. Tema on ülem
weel kui Mooses ehk ka Kristus. Kõiki elusaatusi on
Allah ehk Jumal muutmata ette määranud. Tingimata on usklikele
ta elu ja surm kinnitatud, wiibigu ta rahuwainul ehk kõndigu ta
keis sõjakära. Inimesel pole oma käekäigu kohta kõigewähemat wa-
badust, Islami eest wõidelda on ülem elukohus. Kes jes wõitluses
langeb, jaab paradüüsi. Sääli kestab endine elurõõm edasi, üksi palju
juuremal mõedul. Mis jüda joowib, hinu ihaldab, jeda on kõik
jääli leida. Wiina ei tohi maitsta. Aga mitme naeje pidamine on
lubatud. Elu wagaduseks pole muud tarwis, kui paluda, ennaft
pejeda ja paastuda!

Muhamedi usu juurt wõitu põhjendab esmalt jee tõde, mis
temalt weel leida. Õpetus ühest Jumalast pidi toored ebajumala-
teenrid äratama, neile kindlamat haridust rajama. Aga enam weel
wiis Islamit wõidule tema ebatõde. See oli otse hommikumaa ku-
mawerelise kõrbekodaniku jaots kokku arwatud. — Sõda näis talle
muidugi kõige tähtsam elukutse olewat. Mis wõis talle jüis weel
ärnsam olla kui jee, et teda õigeusu missjonäriks kutjuti tule ja
mõegaga? Oli ta elukord tingimata ära määratud, oli ta sõjas nii
jama kindel kui kodu, ja tegi päälegi sõja-surm talle taewa usjed
lahsti, mis jüis weel muud, kui: jõtta, jõtta!

4. Seesuguse waimustusega wiisjwad Muhamedi jä-
reltulijad ehk kaliisid oma usklike wõidust wõidule, pool-
kuu usumärgiks eel. Ja wähem kui saja aasta jees oli
Siiria, Persia, Egiptus ja juur hulk Põhja-Aafrikast ennaft Islami
ikke alla paenitanud. A. 711 tuljwad Arabia jooft *M a u r i d* ka
juba Europasje ja häwitasjwad Hispanias Lääne-Sootlaste riigi ära
Juba nemad tungisjwad Prantsje maagi kallale. Aga Franki sõ-
jajülem *K a r l M a r t e l l* wõitis Mauri rahwa Tourji linna juu-
res ära, a. 742. Werijes lahingus sundis ta nad põgenema. Nõnda
jajiwad Franklased Euroopa maa ja ristiusu päästjaks. Siiski jäi-
wad Maurid Hispaniasje weel ajuma. Alles Arogoonia kuningas
Ferdinand jaatis nad jüit a. 1492 minema.

Aga waheajal oli, paraku, Euroopa teiselt poolt Muhameedlaste
läbi oma wärawad lõhkuda lastnud. Aafrias oli neil wägewam ka-
liifi walitsus Bagdadis olnud. See ise oli ära lagunenud. Aga
jelle riisemetest oliwad *D s m a a n l a j e d* ehk Türlklased uue riigi
asutanud. Selle kätte pidi nüüd üks Greeka maakond teise järele
langema. Pea kippusjwad Türlklased ka keisririigi enese kallale Eu-

roopas. Muhamed II. tormas 29. Isekiuu päewal 1453 Konstantinopolisse sisse ja wõitis. Greeka wiimne keiser Konstantinus XI. juri siin auuga wägilaje jurma. Ta langes oma usu, wabaduse ja kristliku hariduse eest wõideldes.

§ 23. Hommikumaa kiriku misjonitegewus (§ 42.)

Kiirillus 1. Kurwastaw oli kahju, mida Islami mõel risti- ja Metho- usule tõi. Seda kahju pidi ijeäranis hommikumaa kirik dius. kahetsema. Mis ta saotanud, jeda piüidis ta nüüd elawas misjonitegewuses uute rahwaste ristimiseega tagasi wõita. Nimelt kogub nüüd hommikumaa kirik Slaawi fugu rahwad oma warju alla.

Selle töö juures on faks meest ijeäralise auuga nimetada: wendnad K i r i l l u s ja M e t h o d i u s.

K i r i l l u s läks a. 850 H o j a r i rahwa juure Krimmi poolsaarele misjonäriks, ristis sääl H o j a r i wiirsti ja palju rahwast. Siis astus ka ta wend Methodius töösse ja nad läksiwad B u l g a r l a s t e juure, kes a. 680 ennaft ristida lastsiwad. Nii saiwad Kiirillus ja Methodius Slaawi rahwa apostliks. Ühtlasi põhjendasiwad ka nemad Slaawi rahwa kirjanduse: nad andsiwad Slaawlastele ijekirja ja paniwad piibli Slaawi keelde ümber. Bulgariaft läksiwad nad weel B ö ö m i ja M o r a w i a ehk M ä ä r i rahwa juure. Wiimsed pidiwad ennaft aga Rooma kirikuga ühendama. Kiirillus juri Rooma linnas a. 869. Methodius aga nimetati Määri piiskopiks ja juri a. 885. — Böömimaalt jõudis ristiust ka P o o l a m a a l e, kus herzog Mletschislaw ennaft a. 966 ristida lastis.

2. Selsamal ajal lastis Sakja keiser Otto I. (936—973) Slaawi fugu W e n d l a s t e juures (neist oleme meie Wene rahwa nime wõtnud), Elbe ja Doderi jõe ääres ristiustku kuulutada. Niisama tunnistas ennaft ka juba Soome fugu U n g a r i rahwas ristiustu poole. Aga weel kattis Põhja-hommiku Euroopas pimedus kõige tuuremat Slaawi fuguharu. Kuid ka selle walgustuse tund oli tulnud.

3. Kuurik oli sääl a. 862 praeguse Weneriigi ajutanud. Ja juba lastis ennaft J g o r i lest, juurwiirstinna Olga, a. 855 Konstantinopolis ristida. Aga ta poeg S w ä t o s l a w jäi weel paganaks; W l a d i m i r aga, Olga poja poeg, tegi paganauusule Wenemaal otja. Enne otjategemist olla ta, nii jutustatakse, 10 bojari ehk juurtfugu meest wälja saatnud, wõeraid usutunnistusi tundma õppima. Greeka kiriku kombes ja uhke jumalateenistus olla kõige enam nende meelt mööda olnud. Wladimir hakkas seepärast ennaft Greeka kiriku poole hoidma ja lastis ennaft Chersjoni linnas a. 988 ristida. Wladimir juri a. 1015. Tema poeg J a r o s l a w I. sai juureks rahwawalgustajaks.

Wendla-
feb.

Weneta-
feb.

Ta ajutas kirikuid, kloostrid, koolisid; edendas kunsti ja teadust. Nimelt sai Petschoora ehk koopaklooster Kiievi ligi teaduse pelgupaigaks. Siin kirjutas munk Nestor 11. aastajal oma üli-tähtja ajaraamatu.

§ 24 Shtumaa missioonitöö edenemine: Püha Bonifacius Saksamaal. (§ 43.)

Briti missioonä. 1. Tähtsat wõitlust oli Briti ja Giri kirik oma kodu-
maale. Rooma missiooni vastu wõidelnud, oli siis ennaft
rid. aga Rooma ikke alla kummardama pidanud. Siiski oli tal
tööliji palju, kes oma kiriku kadunud wabadust kahetsejawiwad, aga kes
ka walmis oliwad ristilöödud Issandat kuulutama. Need tuliwad
üle mere Euroopa kindlale maale, siin tagasi wõitma, mis nad ko-
dumaal kaotanud.

Nii tuli Giralane Kolumbanus 12 mungaga Franki-
maale ja ajutas Wogeesi mägestikus mitu kloostrit. Aga Rooma
poolt ei kannatatud Giralaste waba sõna mitte kaua. Sellepärast
läkwiwad nad Schweitzi maale, ja Kolumbanuse õpilane Gallus
ajutas Sankt Galleni kloostri. See äratas ka Roomameelseid Angel-
jasklasi Britimaal. Ka nemad hakkasiwad mehijelt missioonitööle ja
jaatfiwad tublisid töömehi Saksa jugurahwaste jekka wälja. Nii
hakkas Saksamaa pinnal uuesti mehine wõitlemine Briti alguskiriku
ja Rooma kiriku wahel. Ja mõlemalt poolt wõeti jeda waimustu-
sega ette. Tublim Rooma meelne missioonär oli Wilibrord,
kes Friisi rahwale ewangeliumi kuulutas. Kuid kas Roomlased
wõi Britlased wõidawad, jäi tema ajal weel kahe wahela. Selle
otstuje tõi alles Bonifaciusse tegewus.

2. Bonifacius ehk päris nimega Winfried, „Sak-
samaa apostel“, sündis Inglismaal a. 680. Säälsje missiooniwai-
mustuse õhinal tahtis ka tema missionäriks minna. Ja a. 716 läks
ta Friisi rahwa juure. Kuid wäga pea pidi ta siit taganema ja
tagasi koju minema. Siiski kutsus ta siida teda uuesti missiooni põl-
lule. Ta esimene katse, mida ta oma jõuuga ette wõtnud, oli nurja
läinud, kust pidi ta oma tööle nüüd tuge leidma? Ta läks Rooma
paawsti juure abi ja nõuu otsima. Paawst wolitas teda Sak-
samaa missionäriks. Selle kaitse all hakkas tema uuesti tööle. See
juures pidas ta kaht asja oma elu ülesandeks: paganaid ristiusule
kutsuda ja Briti alguskiriku missiooni ära kaotada. Pidas ta ju näi-
tujuks Briti missionäriid abielu rikkujateks, et nad preestriabielu
mitte ei keelanud. Seejuguise sihi järele oli Bonifacius wäsimata
tegew Dhiiringi, Baieri ja Hessi rahwa juures.

Selle edu. 3. Bonifacius wõis paawstile peagi teatada: töö
edeneb jõudjasti. Täis rõõmu kutsus see missionäri
eneje ette. Wandega töötas nüüd Bonifacius: Rooma kirikule
ustawaks jääda, talle elu ja werd ohwerdada! Ja jeda wannet on

ta pidanud. Ette see tegi otjuse Britlaste ja Roomlaste wahel. Rooma tõusenud wägi wõitis jäädawalt Briti kiriku ära, millel enam ewangeliumi wõimu oli, kui kogudusel, mis paawsti iket enam ja enam pidi tundma hakkama.

Ühtlasi jelle sündmusjega langes küll ka paganuse tugi Saksa-
maa sündames. Hessi rahwal oli üks püha puu, üks wana tamm
Geismaris, millele nad jumaliku auu andsiwad. Oma käega raius
Bonifacius tamme maha. Etjata inimeste hulk waatas seda päält
 lootuses, et jumalad seda meeletumat tegu nuhtlemata ei jäta.
Tammega langes ka wana jumalate usk. Bonifaciuse sõna wõis uue
 mõjuga kuulajate südamesse tungida.

Bonifa- 4. Paawst nimetas nüüd wägewa kuulutaja Mainzi
ciuse pääpiiskopiks. Aga suurt auu ja rahulist elu ei ihaldanud
surm. ta mitte. Ta sündi kutsus teda sinna, kus ta oma tege-
wuse oli alganud. Veel juures wanaduses läks Bonifacius Friis-
laste juure. Täis tulist waimustust õpetas ja ristis ta jäl, las-
kis ebajumalate altariid häwitada, kristliku jumalakodasid ajemele
ehitada. Nii pidi ühel päewal hiljuti ristitud noor rahwas õnnis-
tatud jaama. See päew tuli. Aga hommiku wara ilmus ka juur
hulk paganaid mõkade ja nuiadega. Bonifaciuse jeltfilised harka-
wad wastu panema. Seda keelab tema üteldes: „Lapsed, ärge wõi-
delge! Jumala sõna keelab meid kurja kurjaga maksma. Päew on
tulnud, mida mina kaua olen oodanud.“ Piibli raamatuga pääd
kattes wõttis Bonifacius jurma hoobi wastu, 75 aastat wana, 5.
jaanikuu päewal a. 755. Temaga juriwad ka kõik tema jeltfilised.

Nii langes see mees märtrina oma usu eest, kes paganuse
kantsid Saksa-
maa sündamest kaotas, aga kes ka omalt poolt aitas, et
teiskaja kirikulugu waleteele pöörab. Sest otse Bonifacius heitis
Saksa-
maa kiriku Rooma ikke alla. Selle eest auustab teda ka Rooma
kirik oma pühade hulgas.

§ 25. Saksi rahwa ristimine. Karl Suur. Nistiusk tungib ka Põhja-Euroopasse. Anskar — põhjamaa apostel. (§ 44. 45.)

1. Üks tähtis Germani juguharu Franki riigi piiril
Saxid. pani weel wägewasti ristiususe wastu. See oli S a k s i
r a h w a s. Kartis ta ju ko, et ta ühes ristimisega Franklaste
raudje ikke alla langes. Sääal astus keiser Karl Suur (768—814)
Franki trooni pääle. Tema tegi Saksi rahwa wõitmise ja ristimie
oma esimejeks ülesandeks. Nii üittis werine sõda, mis 33 aastat
kestis (772—804). Karli sõjajalgad tungisiwad Saksi waldadesse,
wõitisiwad kindlused ära. Franki preestrid sammusiwad sõjameeste
järel, ristisiwad kõiki, kes sõjast järele jäänud. See oli teiskaja mis-
sioni wiis. Aga nii pea kui Karl oma sõjameestega taganenud oli,
kaotati kristlikud asutused ära. See ei wõinud ka teijiti olla, kui
mõega waral missiooni tööd tehakse.

Halastamata karistas aga Karl usust taganejaid — kolm korda. Wiimaks pidiwad Saksid Paderborni riigipäewal wandega ustawust töötama. Wande rikkujad pidi elu ja wara kaotama. Aga Saksi herzog Wittekind polnud midagi töötanud. Ta kihutas urele mäs-jamijele. Hirmus aga oli karistus. 4500 Sakslast lastis Karl ära surmata. Nüüd hakkas Wittekind wiimaks tundma, kui rammutu-mad tema jumalad on. Weel ükski lord ei olnud nemad aidanud. Ta lastis ennast a. 785 ristida ja mitu tuhat Sakslast temaga. Aga mäsjamised polnud jeege weel kõik lõpnuud. Wiimse wastupa-nemise lämmatas Karli mõel alles a. 804.

2. Raua aega läks mööda, enne kui täis rahu wili Karl Suur. Kojuma hakkas, kus nii palju werd walatud. Siiski kas-wajiwad haawad finni, kui Wittekind ristiusule tõeti us-tawaks jäi. Päälegi oli Karl, kes enne nii wali oli olnud, üksi helde isa oma ristiusulistele alamatele.

Uleüldje polnud Karl maade wõitja üksi, waid ta püüdis ka rah-waid õnnelikuks teha. Sellepärast edendas ta kooli ja haridust kõi-geist jõuust. Saksa keele harimise eest lastis ta hoolt kanda ja käs-kis üksi temas, kui rahwakeeles, jutlust pidada. Ka kirikuõpetajate käest nõudis ta haridust ja kristlikka elukombeid. Niijamuti pidi jumalateenistus lõbus ja kaunis olema. Seks lastis ta Italia-maalt lauljad ja orelid tuua. Nii oli Franklaste kuningakoda ha-riduse pelgupaigaks saanud, kus walitseja hulga õpetatud mehi enese ümber kogunud.

Kui siis weel jõulu pühäl a. 800 Rooma paawst Leo III. Peetri kirikus Karlile keisri krooni pähe pani, pidi see palju tähen-dama: jeege pidi kristlik ilmawalitsus Franklaste kätte langema. Nende walitseja pidi Konstantinuuse krooni ja Rooma keisri nime kandma. Ühtlasi pidiwad paawst ja keiser käsi käes käima, et maa pääl jumalariigi kohuseid täita.

3. Weel kaugemale, põhja rajadesje, tungib risti jõ- Anskar. num. Sinna kannab teda Anskar, põhja ma a a p o s t e l.

Anskar oli Prantsusemaal a. 801 jündinud ja ühes kuuljas kloostris auustasti kaswatatud. Tema läks esmalt Daani maale, kus juba kuningas ristiusku oli, ja siis, kui Daanimaa misjion enam edeneda ei tahtnud, Rootsi maale. Rootsi rannal riisu-siwad mererööwliid ta puhtaks, aga siiski jammus ta edasi, jeni kui ta Rootsi päälinna jõudis. Siin edenes Anskari töö rõõmsasti. Selle toetuseks asutati Hamburgisje piiskopi koht. Anskar nimetati piiskopiks ja siit juhatas ta Daani ja Rootsi misjioni tööd. Aga paganad tungisiwad Hamburgisje ja põletasiwad piiskopi pelgupaiga ära. Mõni aeg pidi ta pääwarjuta olema. Siis ühendati Bremeni piiskopkond Hamburgiga ja Anskar nimetati põhjamaa ülemaks piiskopiks. Suur ja wäsimata töö oli aga juba „põhjamaa apostli“ ihu rammu lõpetannud. Ta juri a. 865. Mis Anskar alanud, lõpe-tasiwad tema õpilased pääle tema surma.

§ 26. Paawst Gregorius VII. ja Heinrich IV. (§ 46.)

1. Kui palju kiriku ja riigi ühenduse mõttel elu-
 Kirik ja riik. jõudu oli, mida Karl Suur ja Paawst Leo III. põhjen-
 danud, pidi pea ilmiüks jaama. Küll kroonis weel a.
 862 jälle üks Rooma paawst üht Saksa keisrit. See oli Otto I.,
 kes „Saksa rahwalise püha Rooma riigi“ krooni wastu wõttis.
 Seega astus Konstantinuuse ja Kaarli Suure pärandus Saksa riigi
 kätte. Tema astus kiriku ja maailma loo keskpaika. Walitsuse üle-
 wõimus hakkas kiriku käest riigi poole kaaluma. Juba oligi üks
 Saksa keiser. Heinrich III. (1030—1056), paawstide ametisse pane-
 mise enese kätte tõmmanud. Selle wastu hakati Rooma poolt abi
 otsima. Nimelt Brantuse Klugny (Klünje) kloostriis edendati mõt-
 teid, kuis kirik jälle pidi wabaks jaama, ehk teiste sõnadega: kuis
 Rooma paawst jälle ainus ilma walitseja jaoks olema. Selle üle
 mõtles nimelt järele Klugny kloostri kaswandik munk Hildebrand.
 See küll waeje rahwa laps, oli ta nüüd kirikliku wõimuse tähtsam
 tugi. Kui paawstide lähedam nõuline oli ta pääle 15 aasta tegew.
 Ja ta mehine waim pani kõik abinõuud käima, kuis sihile jaada.

Seljal ajal kaotas riik oma tähtsama eestkostja. Keiser
 Heinrich III. juri a. 1056 ja tema järeltulija, Heinrich IV. (1056
 —1106), oli alaealine laps. Pääle jelle jündis ta kaswatamine
 väga puudulikult. Esialt juhatas seda Kölni piiskop Hanno, siis
 kergemeelne Bremeni piiskop Adalbert. See rikkus noore kuninga
 ijeloomu täiesti. Ühtlasi tõsteti Hildebrand ise paawsti troonile.
 Kui Gregorius VII. on ta siis (1073—1085) paawsti wõimuse
 ootamata sõrgusele tõstnud.

Gregorius 2. Et kirik wabaks jaoks, nõudis Gregorius VII.
 VII. nõud. kõige esmalt: „Rauplimine waimulikude ametitega
 mised. peab kaduma. Kes koha maksu eest jaanud, teeb nõia
 Siimona pattu. Sedasama pattu teeb iga würist ja walitseja, kui
 ta waimuliku ametniku ametisse jeab, jelle märgiks talle sõrmukse
 ja kepi kätte annab. Ametiandja ja ametiwõtja langewad mõlemad
 kirikuwande alla.“ — Ka preestrite abielu keelas Gregorius VII.
 täiesti ära. Ebaprugi, mis enne juba harilikseks jaanud, tegi ta
 jeaduseks. Ilma armuta lõhuti olewad preestrite abielud ära. Ja
 miks jeda? wõime arvata: preestril, kel naist ega last ei ole, pole
 ilmaliku walitsusega palju tegemist; jee wõis paawsti sõna kuulda
 wiimse täheni. Nii wõis jee paawst wiimaks weel nõudagi: ka
 kõik würistid peawad paawsti, kui Kristuse asemiku sõna kuulma.
 Tema wõimus on päike, millest ilmalik wõimus kui kuu oma wal-
 guse jaab!

3. Need mõtted pidiwad kõige esmalt Heinrich IV.
 Waen kohta tõeks jaama. See oli niisama wali ja halastamata,
 keisri ja paawsti kui kergemeelne elukombete poolest olnud. Noor keiser
 wahel: oli nimelt Saksi rahwast ärritanud Seepära: oli tal
 palju wastasid. Need oliwad paawsti ees kaebanud, et keiser muu
 süüdid kõrwas ka waimuliku kohtadega kaubelda. See kaebtus oli

paawsti meele järele. Ta kutsus otjeteel keisri enese kohtujärje ette, et jee enese eest kostaks. Muidu saada paawst teda apostli wandega kirikust wälja heitma!

Nii ei olnud weel ükski Rooma piiskop ühe keisri wastu rääkinud. Keiser jai jelle üle üliwihajeks. Ta lastis Wormsi linnas a. 1076 Saksa piiskoppide läbi Gregoriuse ametist lahti mõista. Paawst wastas jee pääle kirikuwandega. Ta pani needmise alla kuninga, tema meelsed piiskopid, mõistis alamate ustawusewande kuninga wastu tühjaks.

Nii kõrgele oli waen ilmaliku ja waimuliku wõimuse wahel tõusnud. Ei oleks Heinrichi wõidu lootus wäike olnud, kui kõik ta alamad teda oleksiwad armastanud, aga mitme armastuse oli ta oma süü läbi kaotanud. Nii pole imeks panna, kui Saksa würstide enamus keisri wastu külmaks jäi ja a. 1077 otjufeks tegi: kui keiser mitte aasta pärast wande alt lahti ei olla, saada nad uue keisri walima. Enne aga paluti weel paawsti Augsburgi linna keisri asja üle kuulama.

4. **Kanosja:** Gi oleks paawstil iial juuremat röömu wõinud olla, kui Saksamaa pinnal Saksa keisri üle kohut mõista. Kuid jelle röömu riijus temalt üks ootamata sündmus. Albikaaja ja pojaga jeltjis, jannus Heinrich IV. jüdataiwel enne jõulu juure waewaga üle Mpi mägede. Ta läks paawstile wastu, ei mitte sõja mõtetega, waid leppimist otjides. Gregorius VII. oli juba Augsburgise tulemas, üksi mõnda päewa oli ta Põhja-Itaalias Kanosja lossis puhata tahtnud; jest jelle omanik, markkrahwinna Mathilde, oli talle tuttav. Sinna tuli aga ka Heinrich IV. kui ootamata wõeras. Gregorius ei lastnud teda jutulegi. Sääal seisjis siis wägewa Heinrich III-da poeg jõulu ajal 1077 kolm päewa Kanosja õues, palja jalu ja pihitjargis, paastudes ja puusjega poja Hildebrandi andeksandmist paludes! Nähtawus oli hale, liigutas lossi perenaisi nõnda, et ta pisarjilmil waeje keisri eest paluma hakkas. Sääal pidi Gregorius Heinrichi wastu wõtma, wande jidemed lahti tegema. Keiser aga pidi lubama paawsti lepitust enese ja Saksa würstide wahel tähele panna.

Wõitja Kanosjas oli jeeaga Heinrich IV. Sest Gregoriuse VII. käest oli ta auu riijunud kui kohtumõistja ilmaliku ülemwõimuse üle ilmuda. Siiski oli jee wõit ka alandus, nagu enne ja pärast ükski keiser jeda pole maitsnud. Päälegi ei kannud Kanosja sündmus jeda wilja, mida Heinrich lootnud.

5. **Wastaste surm.** Saksamaa würstid walisjwad ometi Heinrichi wastu uue wastaskeisri. Kui jee langenud oli, kojus wähe Heinrichi wõim. Paawst pani teda aga jälle uue wande alla. Keiser kostis jeeaga, et ta püha järje enese kallale sõjawäega kippus. Paawst ei tõmmanud oma wannet nüüdki tagasi. Sääal hakkas keiser sõjawäega Rooma ümber piirama. Roomast põgenes paawst Salerno linna, kus ta a. 1085 juri.

Ka Heinrichi eluõhtu polnud mitte lahke. Tal oli weel palju rahutust. Ta pojadki hakkajiwad ta wastu mäsajama, nimelt paras-

tine Heinrich V. Ka paawsti wanne mõjus nii palju, et talle a. 1106, kui ta juri, auus matuski keelati. Alles wiie aasta pärast maeti ta pühaliil wiisil maha, kui uus paawis kirikuwande tagasi oli tõmmanud. Nii kõrgel oli siis paawsti wõimus Gregoriuse VII. all tõusnud.

§ 27. Paawsti wõimus hiilguse ülemal tipul. Hohenstaufused ja Innocentius III. (§ 47.)

1. Pääle Gregoriuse VII. jurma näis kahtlaseks jääwat, kas ta mõtted kahest wõimusest, waimulikist kui päike, ilmalikist kui kuu, täide lähewad. Esialt ei tõusnud Gregoriuse wäärilisi mehi paawsti järjele.

Pääle selle oli a. 1138 tähtis *H o h e n s t a u f l a s t e w ü r s t i s u g u* Saksa troonile jaanud. See jugu ei tahtnud paawsti kõrwal paljas kuuwalge olla. Nii jattus ilmalik ja waimulik walitus uuesti jotta, mis pääle 100 aasta Hohenstauflaste ja paawstide wahel kestis. Zeäranis läks waen wihaseks, kui *I n n o c e n t i u s* III. paawsti troonile astus.

2. *I n n o c e n t i u s* III. on kõige juurem paawst Rooma järjel. Tema teadis Gregoriuse VII. pärandust dieti pruukida. Waimuannete ja tahtmise kindluse poolest oli ta Gregoriuse jarnane. Oma teaduse ja osawuse poolest käis ta sellest weel üle. Ta wagadus ja waimustus, kiriku kasuks wiimast weretilka pruukida, oli wististi weel puhtam ja selgem, kui Gregoriusel. Nii oli ta ülekohtu karistaja, leskenaeeste ja waeste isa, rahu wahemees rahwaste ja würstide wahel. Nii waeleks jäades korjas ta warandust, et kirikule maailma walitust kinnitada, rajadeta üliwõimust ristiusuliste riikide ja rahwaste üle kinni pidada. Et sellele sihile jaada, hoidis ta Sakamaa asjus Hohenstauflaste wastaste, Welfide, poole, heitis aga siis nende sõbraks, kui Friedrich II. (1215—1250) keisri troonile tuli.

Niijama juhatajiwad tema käjud ka muude maade ajalugu. Inglismaa ja kuninga *J o h a n n i* „ilma maata“ pani ta kirikuwande alla: kirikud pandi jälle kinni, kirikufellad ei helijenud enam. Surnudki jäiwad matmata. Ja kuningas pidi paawsti armu paluma ja iga aasta lunastuseraha Rooma jaatma. Niijama langes ka Brantsuse kuningas *P h i l i p p* *U g u* st kirikuwande alla, kuni ta oma abikaasa tagasi wõttis, kelle ta ära liikanud. Ka mujale laugemale, ja meiegi maale ulatas tema wägew käsi: tema kinnitas siin katoliku kiriku mõega-misjioni, aitas wägewallaga Gesti, Liwi ja Läti rahwast ristiusule wõita ja andis uuele ajutusele Maarjamaa nime.

Weel aastal 1215 pidas wägew paawst Roomas uhket kirikufogu. Pea kõik kristlikud kuningad ja 1500 waimulikku isandat wõtiwad jüst oja. *I n n o c e n t i u s* III. juhatas jeda fogu, kui krist-

liku perekonna isa, mõtteid ära wandudes, mis Rooma õpetusest lahku läkšivad. Paawsti wõimus oli oma hiilguise kõrgemale tipule jõudnud. Paari kuu pärast juri siis Innocentius III.

Wiimne 3. Pääle Innocentiusse jurma hakkas wõitlemine wõitle- paawsti ja keisri wahel uue jõuga. Wõit ka- mine lus keisri Friedrich II. poole. Ei jõudnud kirikuwanded jeda murda, kuni ta a. 1250 juri. Nüüd kutsus uus paawst Brantslased appi. Brantsjuse kuninga wend *A n j o u* (Anschu) *K a r l* tuli Siciiliat ära wõitma. Araandmine silendas temale teed. Friedrich II. poeg *M a n f r e d* juri lahingus. Weel elas aga Friedrich II. pojapoeg, noor *K o n r a d i n*, wiimne Hohenstauflane. Selle üle mõistšiwad aga ta waenlased jurmakohut. Aastal 1268 weeres ta pää werekirwe all põrandale.

Nii oli paawsti wõimus täiesti wõitnud. Aga juba näris uus ta juure külle. Ja otse Brantslased, kelle abil ta wõitnud, pidiwad Rooma järjele Zumala witsaks jaama, tema auu musta muda sisse sõtkuma. See sündis, kui kawal Bonifacius VIII. 1294 paawsti troonile tõujs.

§ 28. Ristisõjad. (§ 48. 49.)

1. Juba wanas katolikus kirikus peeti rändamisi täht- Nende al- gus. jatesse ja pühadesse paikadesse ijaaralikuks wagaduse mär- giks. Ja warajest oliwad mõningad kuni püha maani rännanud. Nad oliwad jeda kõige õnnistusewäärilijemaks teoks ar- wanud; arwanud, et nad siis Kristusele lähemad, kui nad lihas sinna jaawad, kus tema elanud, kannatanud ja surnud. Et meie Zuma- lat peame teenima waimus ja tões, et meil elawat Kristust hauast otšida pole, jeda oliwad need keskaja wagad unustanud.

Nii kaua kui püha maa weel Greeka riigi pärast oli, wõeti rändajaid jääl lahkesti wastu. Ka siis, kui Araablased pääle Mu- hamedi jurma Palestiina ära wõitšiwad, kannatati neid weel. Aga aastal 1073 langes töötatud maa Türgi sugu Seltšukkide kätte. Nüüd tuliwad niihästi rändajatel, kui jääl ajuwal ristirahwal ras- ked päewad. Palju kaebuši oli jelle poolest Gregoriusse VII. ette jõudnud. Tulise waimustusega oli ta mõtet äratada püüdnud: wõe- tagu püha maa umbuslikkude käest ära! Ta oli ise juba walmis kristliku sõjawäe ees sinna sammuma. Aga tülid Heinrich IV-ga keelšiwad mõtte täideminemist.

Sääl tuli a. 1095 üks Brantsjuse munk, *P e e t e r A m i e n s'it*, pühalt maalt tagasi ja kaebas paawstile Urban II. ristirahwa häda. Ta palus sündamest terwet ristirahwast ülles kutšuda, et püha hauda wabaks teha. Peeter ise sõitis ühe eesli seljas külast külaste ja pi- das waimustatud kõnesid ristirahwa raskest põlwest pühal maal.

Paawst Urban II. kutsus siis nowembri kuus 1095 Clermonti Brantsjusemaal kirikukogu kokku, millest tuhanded osa wõitšiwad. Tu- lises kõnes näitas ta, kuis õhtumaa püham kohus olla Muhamedi

ujulise hommikumaa vastu mõnda tõmmata, ümmardaja poeg Issmael wälja heita. „*S u m a l t a h a b j e d a ! S u m a l t a h a b j e d a !*“ wastasiwad tuhanded. Nad lastiwad enesele punase risti parema öla pääle ömmelda ja hakkasiwad ennast wõitlusese walmistama. Walmistajate hulgas oli ülemaid ja alamaid, uhkemaid würstijid ja waejemaid julasid; ka naisi ja lapsi. Nii hakkasiwad ristijõjad, mis umbes 200 aastat kestsiwad ja teed pühale maale wereda wäetasiwad

2. *E s i m e n e r i s t i j õ i t* oli 1095—1099. Suur *E s i m e n e r i s t i j õ i t* hulk kärsitumaid ei jõudnud wägede wäljaminekut ära oodata. Nad tõttasiwad tuulel ja tuhinal ilma tarwilise sõjamoona hommiku posle. Sääl on nad haledal kombel tee pääl otja saanud. Siis wõttis pääwägede juhatusse mehine ja waga *G o t t f r i e d B o u i l l i o n i t* (Buljongist) enese pääle. Ta wägi oli pea 600,000 hinge pääle kaswanud. Küll langesiwad tuhanded. Aga wõitlejad oliwad wiimati ometi Jeruusalemma müüride all. 15. heinak. p. 1099 langes püha linn tõesti ristiwägede kätte. Weres ujudes rändasiwad nad tulelontide walgujel ülestöusmisefirikusse. Gottfriedi taheti kuningaks tõsta. Aga tema ei tahtnud jääll kuninga krooni kanda, kus ta Issand okasrooni kannud. Ta jowis üksi „*p ü h a h a u a k a i t s j a*“ olla. Nasta pärast krooniti ta wend *B a l d u i n* esimejeks *J e r u u s a l e m m a k u n i n g a k s*. Aga uue kuningriigi seijuford oli wäga raske, kuna waenlased igalt poolt kallale pippusiwad.

3. Nii on weel kuus sejugust ristijõitu olnud: teine *T e i s e d r i s t i j õ i d u d*. a. 1447; kolmas 1189—1193; neljas 1202—1204; viies 1228—1229; kuues 1248 ja seitsmes 1270. Ikka uuesti on ennast kuningad ja würstid, rüütlid ja muud mehed, sõjamundrisse pannud, et püha hauda wabaks teha. Aga sihile pole nende jõitudega kuidagi wiiji saadud. Mitmed ristijõitjad pole püha maad silmagagi näinud. Enne juba tappis neid nalg, jänu ja Islami mõk. Juba a. 1187 oli wahwa sultani Saladini vastu wiimne Jeruusalemma kuningus Gui langenud. Seft ajast pole kristlikust kuningriigist pühal maal enam kõnet. A. 1291 langes wiimne kristlik omandus, Akko kindlus, Aasiamaal. Ja jälle walitjes risti ajemel poolkuu püha maa pinnal.

4. *R i s t i j õ i d u d* oliwad nagu teine rahwaste rändamine, mis 200 aastat kestis. Püha maad Muhameedlaste käest ära wõita, mis nad tahtsiwad, ei ole nemad mitte jõudnud. Selle ajemel on nad umbes 6 miljoni inimeje elu ohwriks nõudnud. Siiski ei wõinud nii juurearwuline liikumine jäljeta jääda.

R i s t i j õ i d u d paniwad esmalt keelaja ilma liikuma, nad edendasiwad rahwaste läbikäimist. Nad aitasiwad seega neid oma mõtteid ja kombeid harida ja seletada. Sellest tuli juur kasu haridujele, teadujele ja kunstile. Mitmeti pidi toorus kaduma, inimesedigus ajemele astuma. Drjad, kes ristijõdadest oia wõtnud, jaiwad wabats. Nii hakkas waba talupoja seijus ennast ajutama. Uue aja mõtted

walmisjwad kiriku ja riigi wäljal. Pääle jelle harjusjwad rahwad waimulikkude tarwituste pääle palju ohwerdama. Nii fokus ristisjditude läbi meeleauujus ja kõrgus. Kõige juuremat kaju jai ristisjditudest aga paawsti wõimus. Tema käsul läksjwad kuningad ja würstid ja rahwaste wood hommiku poole. Siis oli tõesti Rooma paawst õhtumaa juurem ja wägewam sõjajilem.

5. Seda mõtet edendasjwad nimelt w a i m u l i k u d r ü ü t l i o r d u d ehk j e l t s i d, mis ristisjditude ajal oma alguse jaiwad. Neis on munga- ja rüütli-mõtted ühendatud. Ka nemad nõuawad, nagu mungad, oma liikmete käest: waejust, kasmust, sõnakuulmist; aga nad kannawad ka mõeka, et umbujklikka kaotada. Tähtsamad rüütliordud on järgmised:

a. J o h a n n i i t l a s e d ehk J o h a n n e s e h o s p i d a l i w e n n a d. Need hakkasjwad ühes kloostris püha haua ligi 1099 ajuma. Nende ülesanne oli haigete talitamine ja wõeraste wastuwõtmine. Pääle püha maa ära wõitmise jaiwad nad Malta jaare ajupaigaks. Kui „M a l t a r ü ü t l i d“ teewad nad weel praegu Preijimaal armastuse tööd. Nad kandsjwad walget risti musta mantli külles rinna pääl ja punast risti lippude pääl.

b. T e m p l i w e n n a d, a. 1118 ajutatud, jaiwad oma nime jst, et nad uhkes majas endise Jeruusalemma templi ligi asusjwad. Nemad püüdsjwad püha haua rändajaid kaitsta. Nad jaiwad wäga rikkaks. Selle rikkuse järele himu kandes lõpetas Prantsuse kuningas Philipp Ilus a. 1314 templi-herrade ordu ja jaatis 54 rüütlit ilma jüüta tulejurma. Nende ordurie oli walge mantel punase ristiga.

c. S a k s a r ü ü t l i d jaiwad oma alguse 1190 ühest haigemaja-ajutusjst. Kui nende tegewus Palestiinas lõppis, tuliwad nad Preijimaale, et jäää oma mõeka paganate wastu tarwitada. A. 1237 ühendasjwad nad ennast M ö e g a w e n d a d e orduga, mis a. 1202 Liwi misjioni toetusjks oli ajutatud jaanud. Saksa rüütlite ordurie oli walge mantel musta ristiga.

§ 29. Kiriku misjioni edenemine. (§ 50.)

1. Aeg, kus meie sejsame, oli juurte liikumiste ja waimustatud ettewõtete aeg. Säää pidi jüs ka kiriku misjioni töö edenema. Aga üks kahju on jellegi külles, nagu juurel hulgal keskaja nähtawustel! Ta pole üksi wainutõõ, mis sijemise wõimuga rahwaid wõidab. Ta on liig pääliskaudne ja wälispidine. Sõna tugi on mõek. See ei wõi aga jüdameid ewangeliumile awada.

Slaawi jugu W e n d l a s t e juures oli ristiusk juba keisri Otto I. (936—973) ajal alguse jaanud. Aga paganuse torm oli jeda uuesti jälle lämmatada püüdnud. Säää hakkas kuulus A l b e r t K a r u (1133) ja H e i n r i c h L ö w i (1162) neid Saksa ajunikkudega sejama. Sel teel leidis ristiusk jälle enam ruumi. Nii

tungis ta ka weel P o m m e r i rahwa juure. Sää! jai piiskop
O t t o B a m b e r g i s t Pommerlaste apostliks.

2. Ka S o o m e ja L e e d u (Läti ehk Litawi)
Soomla-
fed. jugu rahwaste misjioneerimine jündis jel ajal. —
S o o m e maale tõi a. 1157 G e r i k Püha ristiusu
junduse teel, kuna ta maa ära wõitis. H e n d r i k, Upsala piiskop,
läks ühes temaga Soome ja jai Soomlaste apostliks. Aga juba
järgmisel aastal juri ta märtrina omas apostliametis. Soomlased
wihkasiwad niisama ristiusku, kui Rootslaste walitsust. Alles Thor-
kel Knutjon andis mõlematele tuge. Ta tark ja õige walitsus lepi-
tas Soomlased ära (1293.)

3. Praegustes Balti kubermangudes asujawad jel
Baltimaa
rahwad. ajal põhja pool Soome jugu Gestlased, neist lõuna pool
Liivlased ja Kuurlased. Nende wastu tungijawad lõuna
ja hommiku poolt Läti jugu rahwad. Raubajõidud tõiwad meie
maast esimehe teaduse Sakjamaale a. 1159. Selle järele hakati talle
ristijõnunit pakkuma. Preester M e i n h a r d, Liivlaste apostel,
ajutas Liivlaste keskel esimehe kiriku Ütskülas (a. 1186) ja juri kui
esimene Liivlaste piiskop a. 1196. Tema oli ustaw karjane
oma Issjanda teenistuses. Tema järeltulija piiskop B e r t h o l d
(1196—1198) oli juba mõegamees ja langes lahingus Liivlaste
wastu. Enam wilja oma tööst nägi kolmas Liivimaa piiskop
A l b e r t v o n B u r h ö v d e n. Tema ajutas Riia linna a. 1201
ja M õ e g a r ü ü t l i t e ordu a. 1202. Nende abil kandis ta ris-
tiuju meie metjamaadesje mõega teel.

Selsamal ajal aliwad ka D a a n l a s e d põhja poolt meie
maale tunginud, kuhu a. 1219 Woldemar II. Lindaniija kantsi ase-
mele Tallinna ajutas. Nut kinnitust leidis katolik kirik Baltimaal,
kui a. 1237 Mõegariüütliid ennaft Sakja rüütlitega ühendasiwad,
kes Läti jugu Preislaste juures tegewad oliwad. Aga muidugi ei
ei wõinud misjioni töö, mida mõega abil toimetait, õiget wilja
kanda.

§ 30. Rooma kiriku õpetus, jumalateenistus ja pühad pruugid. (§ 51. 52.)

1. Kesjajal seesjugusid õpetuse waidlusi enam ei ole.
Püha kiri. kui wanas kirikus. Kõik kiriku wõim kulub ta wälise
wäljaehitamise pääle ära. Aga mida enam ta wäline wõimus kas-
was, jeda enam ahwardab õpetusele kahju. Rõnda taganes katolik kirik
aja jookjul ewangeliumi aluselt ära. Mida kõrgem paawsti wõimus
oli, jeda jügawamate efsituste jisse oli ta langenud. Kõik teised
ebamõtted woolawad aga jest pääeefitusest wälja, et kesjaja kirikule
püha kiri enant ainus usjuhallikas ei ole. Tema
lugeminegi keelatakse kogudusele ära! Püha kirja kõrwa ja tema
üle astuwad Rooma kiriku muinajed mälestused, kiriku tradition

ehk muinane juuſõna. Üksi jelle waral tohiti piiblit jeletada. Rooma inimlikud liſandused jegatiwad Jumala sõna täiesti ära.

2. Ka ſakramentide arm on nüüd kindel. Peetrus Saframendib. Lombardus († 1164). Pariiſi piiskop, on jelle eest ſeiſnud, et ſee ſeiſme pääle kinnitatakſ. Ja need on: riſtimine, ſalwimine ehk riſtimise kinnitamine, püha õhtuſöömaeg, patuſt pöörmine, wiimine õlitamine, abielu ja preeſtrite ametiſje õnistamine.

Püha õhtuſöömaeg iſe jälle pole Rooma kirikule enam Iſſanda tõſine ihu ja weri, mida leiwa ja wiina all waſtu wõtame, waid ta õpetab: leib ja wiin muutuwad Iſſanda ihuks preeſtri õnnistamiſe läbi! See on a. 1215 jaadik kiriku õpetus. Preeſter on jelle juures wahemehena Jumala ja inimeſte wahel. Püha õhtuſöömaeg, mida ta pühitſes, on ohwritöö. Preeſter uuendb jäl ilma wereta Kristuſe ohwrit. Sellepärast on ka jumalateeniſtus ehk miſſa, kuſ ſee jünnib — „miſſaohwer“.

Sellega ühes käib õpetus puhaſt uje tulleſt. See pidi piinapaik olema, kuſ lahtunute hinged neiſt pattudeſt puhastatakſe, mille kohta nad ſiin ilmaſ ei wõinud meelt parandada. Puhastuſetule waew arwati ſeeläbi lühemakſ ſaawat, kui omakſed lahtunute eest miſſaohwrid ehk hingemiſſaſid laſkiwad pühitſjeda.

Siina juure tuli 12. aataſajal weel üks ebaprunk. Oli leib ja wiin tõeſti taewalikukſ olukſ muutunud, ſiis tuli temaga nii ettewaatlukult, kui wähegi wõimalik, ümber käia. Midagi ei tohtinud temaſt ilmaaegu hukka jaada. Et ſee iial ei jünniks, keelati kogudufele karika wälja jagamine ära. Tema maitſemine jäi üksi preeſti eesõigukſ. Ühel hoobil nõuti, et õnniſtatud leiwale kogudus jumalikku auu pidi andma ja tema ees kummardama. Ühtlaji ſeati a. 1254 jelle imeteo ülendujekſ, kuſ leib ja wiin Iſſanda ihuks muutuwad, weel iſeäralik kirikupüha ſiſſe: Kristuſe ihu püha.

3. Nime pooleſt hoidis kſſjaja kirik Auguſtinuſe, teo meeleva-parandus pooleſt aga Pelaguſe poole. Ta õpetas: inimene wõib ka oma wäliſte tegudega Jumala meelehääd ära teenida! Ta wõib weel enamgi teha, kui ta eneſe õnniſtujekſ tarwis läheb. See enamus wõib muudelegi tulukſ tulla. Nii oli õpetus meeleparandufeſt ära ſegatud. Siſemiſe pöörmiſe ja meeleeuendamife ajemel nõuti wälifiid wooruſe harjutuſi: riſaſt armuannete jagamiſt waeſtele, praawſti poolt määratud palwete lugemiſt ja nende mitmekorraſt kordamiſt j. n. e. Neiſt nõudmiſteſt aga, õpetas kirik edaſi, wõib ta üſſikuid wabakſ teha, kui ta häättöde tegemiſe ja miſſade lugemiſe oma pääle wõtab. Selle eest nõudis tema ka maſju. Nii jündis patuandekſ andmiſega kaupleminne. Eſmalt pidi ſee küll mõne üſſiku karuſtufe kergituſ, lunakuſtuſ, lahtilaſtmine ehk pääſt olema. Aga päraſtpoole hakati üleüldiſt pattude andekſandmiſt raha eest wälja jagama. Seda kuulutati näituſekſ riſtiſõidu oſawõtjale ehk rahaabi andjale.

Ka pidi pihtija preestri kõrva sisse tingimata oma wiimsed ekfitused üles tunnistama, et lunastuse tööd tema läbi ette kirjutada lasta. See „kõrva-piht“ on nii ühtlasi j u n n i p i h t i k s jaanud, mis südametunistusest ta wabaduse riisub!

5. Jumalateenistust jällegi peetakse Ladina keeles, mis rahwale tundmata. Zutlusi ei peeta enam. Rooma kiriku õpetus on nüüd wiimsjele kindlale järjele jaanud. Märtrite ja pühade kummardamine on nüüd üleüldine. Riijama ka r e l i i k w i a t e ehk nende järjele jäänud j ä ä t m e t e kummardamine. Nimelt ristijõitjad tõiwad hulga jäätmeid ühes, millel mitmesugust imewõimu usuti olewat. Nagu hommikumaal enne, peetakse nüüd ka õhtumaal p i l d i d pühadeks asjadeks, mida k u m m a r d a d a tuleb.

§ 31. Keskaja koguduse elu. Munkade ordud. Kiriku puhastus ja karistused. (§ 54. 55.)

1. Rooma kirikus oli Jumala sõna jumalateenistuse Keskaja keskpäigast wälja heidetud. Ta oli inimlikkude lihadus- wagadus. tega ära jегatud. Sellepärast ei wõinud ta elus oma wäge awaldada. Kõige kurwem oli, et piibli lugemine ära keelatud oli. Oli ju Innocentius III. neid koguduse liikmeid, kes piiblit tahawad lugeda, läskinud kiwidega jurnuks lüüa! Ka kõik katsed, piiblit rahwateelde ümber panna, keeldi a. 1229 täiesti ära. Suureks pidi sellepärast jänu Jumala sõna järjele tõusma. Kirik ise oli ju hallika finni julgunud.

Katoliku kiriku wagad, kerjajast kuningani, ruttasiwad kiriku ametnikka kummardama, neid karistusi rõõmuga kandma, mida nad pääle pannud. Nunnud on, et meie armust õndjaks saame. Pelagiuse järjele tahetakse õnnistust ise ära teenida. Waljuma paastumise ja wooruse harjutuse läbi otfitakse lunastust. Kes ennast siiski tunneb rahutuma olewat, mõtleb kõige imelisemad meeleparandamise harjutused wälja. Et liha ära juretada, waewab ja piinab ta ennaft ilma armuta. Kes dieti wagad tahawad olla, koormawad ennaft raudriidtega, ahelatega, raudrõngastega käte ja jalgade ümber. Tuliwad weel sõjad, tõwed, nälja-aastad, siis laenetasiwad seejuguised wagade jalgad ühest päigast teise, ennaft piitjadega pekstes ja kahetsemise-laulusid lauldes. Seejuguised ijeeneje waewajaid nimetati flagellantideks ehk pekstjateks. Weel mõned katsiwad ennaft karedama karuse riidtega ehk elajanahkadega, ja lastiwad need ihu pääle ära mädaneda, ilma et nad ennaft oleks puhastanud.

2. See kõik oli imeline ja kõigiti weider. Aga et kõik Mungad. ettewõtted ijeäralise waimustusega toimetati, mida meie küllalt imestada ei jõua, siis on ka otje jee aeg juurearmulisi nähtusi walmistanud. Nende jekka peame ka keskaja m u n g a ü h e n-

dufi arwama. Need sünniwad seeläbi, et ühemöttelised mungad juuremateks mungarordeks ehk seltsideks kokku astuwad. Nii püüawad nemad mungaelu ise ebateedelt kõrwale hoida, paawsti kirikule uut tuge anda. Tähtsamad nende mungaihenduste keskelt on kerjusemungad, nimelt:

a) Franciskaanelajed. Nende ühendje ajutas viiha Franciskus, süündinud Itaalias a. 1182. Ta oli rikka kaupmehe poeg, kes kaua ilma rõõmus elanud. Kui ta paremad mõtted aanud, hakkas ta isa warandusega üht kabetit ehitama. Sellepärast häst ära töugatud, elas ta mitu aasat ükisklajena. Apostlikus waejus, ilma kulla ja hõbedata, oma eluülespidamist kerjates, kutsus ta õhtu- ja hommikumaa rahwaid meeleparandusele, kuna ühed teda kui meeletumat pilkasiwad, teised teda kui pühamat auustasiwad. Kõige wägewam Franciskaanelaste jutlus pidi nende elu waejus olema. Nemad on esimejed paljasjalumungad

b) Dominikaanelajed. Nende ordu ajutas suurtingu Hispaanlane Dominikus, süündinud 1170. See muukade selts tegi oma ülesandeks jutluse teel lahkunud liikmeid õndsakstegewa kiriku hõlma jälle tagasi kutsuda. Sellepärast kinnitas paawst Honorius III. a. 1216 selle ühenduse kui jutlustajate-ordu. Nende käes pidi eesõigus olema igal pool jutlusi pidada, watusid pihstile wõtta, ja nõnda effijatele wõimalikuks teha, et nad kirikusse tagasi tuleksiwad. Wiimaks nimetas Dominikus omad mungad kerjusmunkadeks. Ta juri a. 1221 neid wandudes, kes tema ajutust ilmaliku warandusega peaksiwad roojastama.

3. Nende kase ordu läbi on munga seijus täiesti uue tee enesele rajanud. Kerjusemungad ei taha mitte ükfi kloostri müüride taga ihu waewata ja teadust harida. Nad tahawad keskelt ilma astuda ja rahwa keskelt kui ewangelistid tegewad olla. Ja et nad ikka rahwa keskelt oliwad, rahwaga hääd ja paja ühes kannatasiwad, sellepärast tundsiwad nad tema südant ja tarwituft. Just sellepärast oli ka nende jutlus wägew ja mõjuw. Nii pole siis imeks panna, kui Dominikaanelajed ja Franciskaanelajed pea kuningate ja wiiristide pihhiwadeks saawad, ülikooli õpetuskohad enese kätte wõtawad. Iga seijuseni ulatas nende mõju. Aga selle kõige juures oliwad nemad paawsti alamad teenrid, talle sõnakuulelikud kuni wiimse täheni. Nii saiwad kerjusemungad paawsti järje tähtsamaks toeks. Ükfi jeda pidiwad nad nägema, et ilma warandujeta selle ilma elu ei taha ülewal seista.

4. Tingimata sõnakuulmiste nõudis katolik kirik ka iga kiriku ka- oma muu liikme käest. Kes aga kiriku käskusid mitte tä- ristus. hele ei pannud, ehk ka muidu kirikuõpetusest lahkus, jeda pani paawst kiriku wandele alla, liikkas teda kiriku ja sakramentide ojasajamist wälja. Oli effija weel tähtsam mees, mõni kuningas ja wiirist, siis pani paawst interdikti ehk juure wande tema maa pääle. Ja see mõjus, kui tema ajal kirikukellad wait, kiriku-ukjed kinni jäiwad, jurnutelgi kiriklik õnnistus keelati. See wanne oli jeda hirmjam, et temaga alamate ustawuse kohus lõppis.

Neil poluud enam tarwis ülemate sõna kuulda. See juur wanne oli mehiste paawstide käes koledam sõjariist: ta riigus maadelt kiriku õnnistuse, lõhkus ära, mis Jumal kokku sidunud. Ta tegi mäs-
jamise walitjuse wastu õiguse asjaks.

Ja kui seejagune apostlik wanne weel ei mõjunud, leiti weel koledamaid abinõusid, et katoliku kiriku puhtust kaitsta. Kuid selle juures jai kõlwatu patu elu üksi juuremaks ülemate ja alamate, preestrite ja koguduse liikmete juures. Rooma kirik oli täiesti eba-
tee'e jattunud. Ta õpetus ja elu oli juur efituste kogu. Minult jee trööstib meid üksi, et mitte kõik kiriku liikmed ta seisukohta õigeks ei pea.

§ 32. Waldenslased ja Albienlased. (§ 56. 57.)

1. Wara juba oliwad tähtjad mehed walitjewa kiriku
 efiõpetuste ja kõlwatuma elu wastu üles astunud. Aga nende tunnistus ei wõinud mitte mõjuda, et nad ise mitte weel kõigiti püha kirja põhja pääl ei seisnud. Nõnda lahku-
 siwad nimelt Lõuna-Prantsusemaal mitmed usujeltskonnad juurest kirikust. See hakkas neid seepärast lahulasteks ehk ketje-
 riteks nimetama ja nende wastu elu ja jurma pääle wõitlema. „Lahulased“ oliwad nad kui kirikust lahkujad. „Ketjeri“ nime jaiwad nad „Katharite“ ehk „Puhaste“ usujeltsike järele, kes ennast üksi puhtaks pidasiwad ära roojastatud kiriku kõrwal. Kirikust lahku-
 nute kogu aga on jekt ehk usulahk, ehk ka lühidalt Lahk.

1. Kõigi nende kiriku wastaste hulgas seisawud ai-
 nul ewangeliumi põhja pääl Waldenslased. Selle
 ujulahu ajutaja oli Liioni linna kodanik Peetrus
 Waldens-
 lased. Tema lastis enesele ewangeliumid ja weel mõned muud tähtsamad tükid pühast kirjast ja kirikuijade raamatutest üm-
 ber panna. Neid luges ta hoolkasti ja juure kasuga, ja hakkas nõnda nõnda Rooma efiõpetust tundma. Siis kaotas ta äkilise jurma läbi ühe sõbra. See liigutas teda nõnda, et ta oma terwet elu Jumalale tahtis pühendada. Ta kinkis a. 1170 oma waranduse waestele ja ajutas ühe apostliku jeltsi, mis rahwale Jumala sõna pidi kuulutama, teda apostlikule puhtusele ja waejusele tagasi tooma. Jääranis nõudsiwad Waldenslased püha kirja lugemist ja uurimist. Ses mõttes pidasiwad nemad igal pool jutlusi. Need kee-
 las aga Liioni pääpiiskop ära. Ühe paawst Aleksander III. pani päälegi wagad jutluse tegijad kiriku wand: alla a. 1183.

Sellega oli kirik ise sideme lõhgunud, mis Waldenslasi temaga weel ühendanud. Alles nüüd hakkas nende ewangeliumi tundmine tugewamalt tärkama. Nad tunnistasiwad nüüd üksi piibli oma usu ja elu peggiks, kuulutasiwad Jumala sõna üksi rahwakeeles, ja pa-
 niwad preestrite eesõigusele, Rooma sunnipihstile ja pühade auusta-

mijele vastu. Oma elukombete poolest oliwad Waldenslased lahted, tšafjed ja auusad. Seda pidiwad nende waenlasedki tunnistama.

Küll püüiti neid nüüd armu, küll hirmuga kiriku hõlma tagasi jaada. Aga asjata kõik! Ka werine tagakiusamine, mis nende vastu liikele ärkas, ei mõjunud midagi. Tagakiusamiste tormi eest põgeneiwad Waldenslased Piemonti ja Sawoiija waikeste orgude sisse Põhja-Itaalias. Sääli ajuwad praegugi Waldenslaste kogudused kui kallid ewangeliumi seeme katolikul Itaaliamaal. — Peetrus Waldus ise, kes oma koguduste äratusjeks jagedasti reiside pääl oli, juri Böömimaal a. 1197.

3. SeejuguSte häälte pääle pole kirik mitte waikeid. Albiens-
lafed Da wastas neile esmalt ka sõnaga ja jutlusega. Kuid jee näis talle liig aeglane olewat. Seepärast wõttis ta pea mõega abiks. Ta hakkas neid werijelt tagakiusama, kes julgefiwad teijiti kui paawsti kirik õpetada. Iga lahulane saadeti surma, kas mõega läbi wõi põlewal tuleriidal.

Kuid siiski kaswasiwad iga päewaga lahulaste jalgad. Nad leidfiwad nimelt warju auuwäärt Douluje krahwi Raimundi maa pääl, iseäranis wäikeses Albi linnas ja tema ümberkaudu. Wiimse linna järele hakati kõiki lahulasi Lõuna-Prantsufemaal Albienslasteks nimetama. Paawst läkitas nüüd mitu jaadikut sinna, kes effijaid kirikule pidiwad tagasi wõitma, olgu sõna eht funduje waral. Üks neist tapeti ära. Mungad andfiwad jeda krahwi Raimundi süüks. Sääli kuulutas paawst ristijõda Albienslaste vastu. Selle järg oli hirmus, werine usufõda, mis 20 aastat mäsjas (1209—1229). Wanu ja noori, ka naisi ja wäetimaid lapsi, surmati siin ilma armuta. Ka Waldenslaste werd woolas jes sõjas, kuni nad Põhja-Itaalias waike pelgupaiga leidfiwad.

4. Et jarnasid. jündmufi jädawalt keelda, anti a. 1229 käst wälja: „Wannutatud mehed peawad ketserid eht lahulasi üles offima. Iga mees, kes lahulast vastu wõtub, kaotab ameti; iga maja, mis lahulast kaitseb, tehakse maaga taja. Iga ristiinimene peab piiskopile astawust kiriku vastu tõotama ja wanduma, et ta lahulasi taga kiusab. Kes jeda mitte ei tee, tuleb ise ketseriks pidada.“

Aga piiskopid ei olnud waljud küllalt jeda käsku täitma. Sel-
leparast jeadis paawst Gregorius IX. iseäralised inkwifitjionid eht ketserikohtud sisse ja andis neid Dominikaanlaste walit-
fufe alla a. 1232. Need pidiwad lahulaste järele uurima ja neid ilma armuta karistama. Kõige hirmsamad piinamised pandi see-
juures kohtualuste pääle. Need fundifiwad neid igale tunnistufese, mis joowiti. Ka tohtifiwad kõige alatunud inimesed lahulase
wastu tunnistada. Tal ise polnud aga wõimalik enese eest kosta. Kõik need, kes jelle kaelakohtu ees ennast jüüdlaseks tunnistasiwad
ja ennast parandada lubasiwad, pidiwad mitmejuguje teotufe all
kirikuga leppima ja kaotasiwad oma warandufe. Kes midagi ei taht-
nud tunnistada, jeda piinati nii kaua, kui ta kõiges ennast ütles
jüüdlase olewat, mis aga nõuti. Kes aga tõeks wõttis, et ta kiri-
kustawastalifi mõtteid awaldanud, jaadeti põlewale puuriidale. Nimelt

Hispaaniamaal on nii lugemata hull ilmajüüta ohwrid ära põletatud.

Rõle jurmanine, mida *Auto da fé*, i. o. ujutegu, nimetati, võeti enamiste pühapäeva hommikul ette. Kiriku kellad kõlasiwad soledasti. Nii läks rong kohtukojast kiriku juure, ees Dominikaanlased inkviisitsiooni lipuga. Selle pääle oli kui teotujeks kirjutatud: „*Dignus ja halastus!*“ Siis tuliwad kahetsejad, kollases kahetsejariides, kurad: nägudega maalitud, siis hukkamõistetud jama-juguses riides, siis mustad furnukirstud, tuleleekidega ja kuraditega maalitud. Siin oliwad lahkujuliste pildid ja nende luud kondid sees, kes enne ära jurnud, mida ka ühes ära põletati. Wiimaks tuliwad preestrid ja nungad. Pärast jutlust kuulutati weel üks fõrd otjuft. Rõhtu päämees löi jüüdlasele rinna pääle ja ilmalik fõhus täitis otjuje. Hispaanias ja ojalt ka Itaalias on jeejugused ujuteod tõesti ufuparanduse jädemed ära kustutanud. Aga otje jeejugune hirmjamate ekkituste bö pidi ise tungima, et uus aeg, mis ta warjud ära jaadab, ei wõinud tulemata jääda. Kuid enne seda pidi weel keskaja juurem wõimus, paawsi wõimus ise, kõige juurema põlgtuje jisse jattuma.

§ 33. Paawsti wõimus suuremas häbis ja alanduses, kuna kiriku puhastus ennast hakkab ette walmistama. (§ 58—62.)

1. Aastal 1294 oli Bonifacius VIII. paawsti järjele tõusnud, kui paawsti wõimus kõige hiilgawamal järjel jeejis. Ei olnud temale jett küllalt, mis üks Gregorius VII. ja Innocentius III. enesele wõimujeks wõtnud. Tema nõudis: „Ilmalikul meelewallal pole kiriku wõimuse kõrwal midagi ütlemist. Kõit ilmalik loom on Rooma piiskopi alam.“ (A. 1302.)

Selle meeletuma nõudmise wastu astus Prantsuse rahwas ja kuningas *Philippe IV* üles. Nad wõtsiwad paawsti ta palastis wangi, kuna ta ametiriides trooni pääl istus ja waikides waenlasi ootas. Siis juri Bonifacius weel jelsamal aastal (1303).

2. Järgmine paawst *Klemens V.* jai a. 1305 täiesti Prantsuse kuninga orjaks ja käsualujeks. See on juur alandus uhketele meestele Peetruse järjel. Prantslasi oliwad nad tarwitanud, et *Hohenstaufaste* keisrijuugu ära häwitada. Nüüd peawad nad nende jamade Prantslaste orjaks ennast alandama. Rooma linnagi ei julgenud paawstid enam ajuma jääda. A. 1305 tegi *Klemens V.* Prantsuse linna *Avignon* oma pejalinnaks. Ja enam kui 70 aastat (1305—1377) on paawstid jäänud Prantsuse orjana. Seda aega nimetatakse „*paawstide Paabeli wangipõlweks*“.

See oli juur alandus ja teotus uhkele paawsti järjele. Kuid jee pidi weel juuremaks jaama. Kui paawst 1378 Rooma jälle tah-

tis afuma hakata, juri ta; ja siis ei jõudnud walijad uuel walimisel ennaft ühendada. Nii saadi korraga kaks paawsti — teine Rooma, teine Awinjoni. Ja need wandusiwad teineteist wastastikkü ära! See oli halekuulus „paawstlik lõhe“ a. 1378—1409. See oli pahandus, nagu jeda kristlik ilm enne mitte polnud näinud. See oli ühtlasi päewajelge tõendus, et kirikule parandust tarwis — p ä ä ja l i i k m e t e kohta, ta terve elu ja olu poolest. Ja jeda hakati nõudma ülemate ja alamate poolt.

3. Parandust p ä ä ja l i i k m e t e k o h t a kirikugub. pidiwad tooma kuuljad kirikugub, mis a. 1409 P i i j a linnas, a. 1414—1418 R o j t n i z i s ja B a j e l i linnas a. 1431 ära peeti. Kuid asjata kõik: paawstid ei taha ennaft kirikugude otjuse alla heita! Pääle selle suur ekfitus, et kiriku walitjuse kõrwas mitte otje ka kiriku õpetus ja elu rewideerimise alla ei wõetud! Nii oli Piijas kirikugogu endised kaks paawsti lahti mõistnud ja uue walinud. Aga ka endised ei lahunud ametist. Nii oliwad korraga kirikul kolm paawsti — kes jälle üks teist ära wandusiwad! Ja kui wiimaks ka jälle a. 1494 üks paawst walitjema hakkas, jaiwad tema ja tema järeltulijad üksi kuuljaks aina -- kõlwatuma patu elu poolest! Nende jälgedes käisiwad ka muidugi alamad karjased. Nii jügawasti oli kirik langenud oma p ä ä ja l i i k m e t e g a. Parandust oli talle hädasti tarwis. Aga jee ei wõinud tulla, nii kaua kui ta õpetus wanale põhjale jäi. Ja et jee nii jäänud, seepärast pidiwad kõik paranduse katsjed asjata olema.

4. Kuid jeda parandust nõutakse jeda tungiwamalt, Wagade ringid ja mida enam kiriku elu lanqeb. Seda nõuawad wagade ilmaliq ringid, kes rahwa jüdameid elawamale ufule püüawad teadus. äratada. Kuulsam neist on munk R e m p e n i D h o o m a s († 1471), kes ilma kuulsa raamatu „K r i s t u j e j ä r e l k ä i m i j e s t“ kirjutas, mis ka Gestickeelde juba a. 1821 ümber pandi. Seda uuendust nõuab i l m a l i k t e a d u s, mis otje nüüd uuele õitsele jõuab. Selle waral jai püha kirja uurimine uut hooqu, sõna jai wabaks, mis üksi usupuhastamist wõis tunna. Seda pidi tooma, mitte lahulaste liikumised, mitte juured kirikugub, mitte ka uued teaduse wõidud, waid üks ijeäraline usuwägilane oma hingehädaga, kuna mitmed eeswõitlejad talle teed walmistasiwad.

§ 34. Usupuhastuse päris eelkäijad: Joh. Witlef ja Joh. Hus. (§ 63)

1. Nii oli nii mitmel pool jōda kiriku ekfituste wastu Witlef. alqanud. Pea igal maal leiti tunnistajaid, kes paawsti kiriku parandust nõudsiwad. Nemad on usupuhastust ette walmistanud, mis Marthin Lutherusega tuli. Tähtsamad neist tunnistajatest on J o h a n n W i k l e f Inglismaal ja J o h a n n H u s Böömimaal.

Johann Willef oli aastal 1324 Inglismaal jündinud ja juure hoolega teadusi uurinud. Tema mehise meele ja juure hariduse pärast kutsuti ta Oxfordi ülikooli kooliõpetajaks. Kui ta ühest iaatkonnast oja võttis, mis paavstiga Inglismaa kiriku asju pidi diendama, õppis ta põhjalikult Rooma kiriku iket tundma. Ta tunnistas nüüd juure mõjuga kerjusemunkade laiskuse ja paavstide ahnuse vastu, kes Inglismaalt nõnda nimetatud „Peetruse penninga“ maksu nõudiswad. Ühtlasi uuris Willef nüüd uue hoolega püha kirja ja pani jelle Ingliskeelde a. 1380 ümber. See andis talle uut julgust ja uut selgust. Willef tunnistas nüüd ka katoliku kiriku õpetuse vastu. Ta õpetas, et inimene õigeks jaab uju läbi, ja laitis ninelt Rooma patuandeksandmise müümist ja õpetust puhastujetulest. Paavst kutsus julge tunnistaja oma kohtu ette. Aga kuningas keitis teda. Küll pidi ta omast ülikooliametist lahkuma, jäi aga siiski hingekarjase ametisse kuni oma surmani a. 1384.

Seeme, mida Willef külwanud, pole ära kadunud. Kui waga jeda kardeti, näitab üks otjus, mida Kostnichi kirikukogul tehti. Willefi kirjad ja ta kirjutaja wannuti siin ära. Tema luudki kaewati hauast ülesse ja põletati ära. — Willef pole weel usupuhstajaks jaada wõinud. Tema oli enam teaduse, kui rahwamees. Ka ei olnud ta weel täiesti ekstitustest waba.

2. Böömlased oliwad ristiusu Greeka misjonäride Husi. Kriitluse ja Methodiuse läbi wasta wõtnud. Sellepärast oliwad nad kaua mitme Rooma ebapruugi vastu pannud. Nii elajiwad nende preestrid abielus. Ka jagati siin pühas õhtusööma-ajas kogudujete karikat wälja. Pääle jelle oli Peetrus Waldus ka Böömimaal Jumala sõna kuulutanud. Nii oli siin maa usupuhastujele enam walmistatud kui kuskil mujal. SeejuguSte tingimiste all algas Johann Hus, Böömi usupuhastaja, oma tegewuse.

Johann Hus, 6. heinok. p 1369 Husineki külas jündinud, oli waeje talurahwa laps. Ühe rikka mehe abil jai ta auujasti kaswatatud, õppis Praagi ülikooli pääl ujuteadust ja jai 25 aastat wana, ülikooli profesjoriks. Ühtlasi kutsuti teda ka Betlema kiriku õpetajaks, kus ta rahwakeeles jutlusi pidas. Neid kuuldi hää meelega, jett Hus tunnistas julgesti kiriku ekstituste ja preestrite kõlbmata elu vastu. Ka tema pääpiiskop oli jellega rahul, andis päälegi järgmise asja Husi järele murida: ühe ararifutud kiriku altari pääl oli kolm weripunast leiba leitud; preestrid tõendajiwad, et nende läbi mitu haiget terweks jaanud. Hus tegi awalikuks, et jee pettus — ja kirjutas jelle vastu.

Nüüd jai Hus ühe tähtsa riitliga, Hieronymus Praagi't, tuttawaks. See oli Oxfordis õppinud ja jäält Willefi kirju taaja toonud. Hus uuris neid läbi ja tunnistas ennast pääasjus nende poole. Seda tegiwad enamisti kõik Böömlased ülikoolis, kuna wõerad nende vastu seijiwad. Ja neid oli enam. Sellepääle ei waadanud Hus, waid ta tunnistas: kiriku ainus pää on Kristus, mitte paavst. Uju asjus on püha kiri ülem kohtumõistja. Kiriku-ijad ja kirikukogu wõiwad ekfida, ja on ekfinud. Ka karikat on kogu-

dusele wälja jagada. Kuid ujudiguise kõrwal kiitis ta ka weel häid tegusid, ja ei feelanud pühadeqi auustamist.

3. Mitu korda kaerati Husfi wastu paawsti ees, kuid see ei mõjunud Husfi ja ta sõprade käest nõuti Husfi wastastel Witlefi kirjad wälja ja põletati ära. Aga ka see ei aidanud. Ka kostis kuningas Wenzel ise Husfi eest. Sää! kutjus paawst Johann XXIII. kõiki usklikka übe ristiusulise walitjeja, Neapoli kuninga, wastu ristijõtta. Kõigile osawõtjatele pakkus ta täit pattude andeksandmist. Husis tunnistas jeejuguse kauba ja paawsti nõimise wastu. Rahwas läks juba rahutumaks. Andeksandmise kauplejaid teotati awalikult. Nüüd pani paawst Husfi kirikuwande alla.

Kostnihi kirikukogu nõudis Husfi käest aru. Keiser Sigismund lubas teda kaitsta ja warjata. Oma hää ja õige asja pääle lootes läks Husis Kostnihi a. 1414, ehk ta sõbrad teda hoiatafiwad. Kohe eimeje ülekuulamise pääle pandi ta wangi. Keiser käsks teda silmapilgul lahti lasta, oma sõna pärast, mida ta annud. Aga nüüd teadfiwad Roomlased seletada: ketserile pole tarwis sõna pidada! Pääle poole aasta jäi Husis jellepääle märga wangikotta, kus teda nii tihti jala ülekuulamistega waewati. Siiski ei kõikunud kannataja uskindlus. Oma sõpruqi kinnitas ta wangikojast.

5. jaanil. p. 1415 jäi Husis eimest korda awaliku kirikukogu ette. Suur oli ta waenlaste kija. Aga Husfi waimustatud tunnistus julatas juba mõne jüdame. Nüüd ei wõetud asi jugugi enam läbirääkimise alla. Seda üfji nõuti: tunnistagu ta oma õpetus waleks! „Ma kutjun Jumala oma tunnistusmeheks,“ wastas Husis, „et ma hää meelega walmis olen oma mõtteid muutama, kui mind püha kirja põhjusel jellele junnitakse. Kuis tohiksin ma muidu oma jüdametunnistuse wastu effida?“ Nii ei wõtnud Husis midagi tagasi. Selle eest mõisteti tema kui ketser tulejurma, 5. heinal. p. 1415.

4. 6. heinal. päew, Husfi 46. jündimisepäew, jäi Husfi furn. tema jurnapäewaks. Doomkirikus riijuti ta seljast ametiriided, pandi pähe teotusemüts, turadite piltidega kujukutatud. „Mu Jõsand on minu eest kibuwitja krooni kannud, jellepärafi tahan mina waene jeda kergemat rõõmuga kanda,“ ütles Husis. Siis hüüiti: „Meie anname ju hinge põrgu waimude kätte!“

„Sinu kätte annan ma teda, oh Jeesus Kristus, mu äralunastaja!“ wastas kohtualune. Siis wiis ilmalik kohus ta kohtupaigale. Puuriidale kinni kõidetud, palus ta weel: „Jeesus Kristus, ja elawa Jumala Poeg, halasta minu pääle!“ Siis julgus suits ja tuli waga kannataja juu, kelle uskindlus auuga wana kiriku weretunnistajate kõrwas hiilgab. Ta põrm puistati Rheini jõlle, et jelle laened ketseri wiimast mälestust ära uputafiwad.

Waheajal oli ka Husfi sõber *H i o r o n y m u s* wangi wõetud. Naste rõhumise all andis ta wastastele järele, tunnistas aga siis jälle ennast juure rõdemuga ewangeliumi poole. Ka tema mõisteti tulejurma. 30. lehekuu päewal 1416 astus ka tema tuleriidale ja jäi weretunnistajaks oma usu eest. Kuid mis Husis ja tema

jõbrad külwanud, pole kadunud. See on kaugemale paistnud kui tuleleegid, mis neid ülekohtu jurma saativad.

5. Juba märtrite tuleriida juures süttis werine sõda Husjiitla-põlema. Husji sõbrad ehk Husjiitlased ei tahtnud nimelt karika wäljajagamist eneselt riisuda lasta. Kuusteistkümmend aastat (1419—1435) on see werine usufõda kestnud, ise aga, paraku, kajuta jäänud. Sest mitte mõel, waid sõna üksi pidi kiriku paranduse toime saama. Sõda pidi ka kajuta jääma, et Husjiitlased ise pea kahte erakonda langesiwad: Kalixtiinlased ehk Kariklased tahtsiwad juba rahul olla, kui neile karika wäljajagamine ja jutlus emakeeles tagasi antakse. Teised aga, Daboriitlased, ei tahtnud katoliku kirikuga ei enam ühegi tingimisega leppida. Nii wiis tagakiusamiste torm Husjiitlased mitmesse tuulde. Üksi Daboriitlastest jäiwad mõned jätmed järele. Nemad kogusiwad ennast waiksiks kogudusteks Böömija Märri Wendade nime all a. 1457. Nende keskel ajutas pärast poole Binzendorff Herrnhuti Wendade koguduse. Kui see jündis, oli igatus, mis tuhandeid jüdameid täitis, ammu tõeks jaanud. See juu oli wõiduwäega ennast awanud, mis kirikule pühas kirjasa ta ainja tõde hallika kätte juhatas, mis ohkawale jüdametunnistusele ta wabaduse andis. Seega oli alganud järjerikas usupuhastuse aeg.

III uus kirikulugu ehk uus aeg.

Usupuhastuse hakatusest (1517) kuni meie päimini.

§ 35. Martin Lutherus saab usupuhastajaks. (§ 65.)

1. Süünd nuenduse järele jaiwad, kui aeg tulnud, Lutherus täieks usupuhastuseks. Aga mitte teaduse uued wõidud, kui õppija, mitte ka mäsamine jeadusliste wõimuste wastu, ei pannud teda toime. Ei rajanud teda ka mitte jelle ilma wägimehed. Usupuhastus otjis rahwa enese keskel enesele alguse. Tema hakkas koitma ühe mehe hingehädas, kes oma kiriku kõige ustawam liige tahtis olla. Nii jai waene ja tundmata munk Martin Lutherus kiriku uuendajaks. Usupuhastus wõttis enesele oma alguse otse waeje rahwa kofas.

Martin Lutherus jündis 10. Mardikuu päewal 1483 Eislebeni linnas. Tema isa nimi oli Hans, ta ema nimi Margareeta. Ta wanemad oliwad talurahwa seisusest ja waejed inimesed. Hans Lutherus oli mäekaewaja ja pidi palehigis leiba teenima. Ka omast emast jutustab Lutherus ise, et ta oma selja pääl pidanud metsast puud koju kandma. Nii oli usupuhastaja päris rahwa laps. Ta wõis jellepärast ka rahwa jüdamesse mõjuda. Noor Martin kaswatati wanemate kofas wagaduses ja Zumbala kartuses walju

käju walitsuje all üles. Siis pandi ta Mansfeldi, Magdeburgi ja Eisleebeni kooli. See kooliaeg oli kare küllalt. Noor õppija jai siin waejust ja puudust põhjani maitsta. Waeste laste wiiji pidi tema ülespidamist laulmijega rikaste uste ees teenima. Säääl liigutas furd Martini lahke hääl üht rikast naesterahwast, Konrad Kotta abikaajat. Waga naene wõttis anderikka nooremehe oma kotta ja edendas teda nimelt muujika osawuses.

Nastal 1501 astus Lutherus Erfurti ülikooli, et ija soowi järele õigujeteadust õppida. Ra uuris ta mõttetarkust ja wanu kirjanikka. Aga see kõik ei jaatnud teda rahule. Säääl leidis ta korraga ülikooli raamatukogus Ladina keeli piibli, mida ta iial polnud näinud. Ta hakkas seda lugema ja uurima. See täitis teda uute ja imeliste tundmustega. Küll nimetati weel a. 1505 Lutherus mõtteteaduse magistriks ja anti talle seega uus auunimi. Aga see kõik ei meelitanud teda mitte. Tema jüda käis Zumala sõna uuri-
mijele poole.

2. Et jeda täiesti teha, astus äkki ja ootamata Lutherus, weel a. 1505, Erfurtis Augustiinlaste kloostriksse. Kas jelle juures ka ta sõbra Meksiuse surm, keda pikie löök ta kõrwas surmanud, ta pääle mõjunud, ei wõi enam tõeks teha. Ükki kindel on: juures hingeahastuses otsis Lutherus hinge rahu, ja kui ustaw katoliku kiriku liige arwas ta jeda kloostrist leid-

Dr. Martin Lutherus.

wat. Lutheruse isa oli täiesti selle muutuse wastu. Siiski jäi noor magister mungaks.

Rõik, mis kloostris seadus pääle pani, on Lutherus siin täitnud. Ta uuris püha kirja. Ta palus ja paastus lõpmata, et oma ihu waewata ja risti liia. Opetatud teadufemees läks kloostris hääks kerjamagi. Nii wõitles ta rahu järele, et ta enesest tunnistada wõis: „Üks waga munk olen ma olnud, ja kui iial üks waga munk oma mungaelu läbi õndsaks saanud, siis oleksin ka mina seda. Sest pea oleksin ma walwates ja paludes ennaft jurmani waewanud.“ Siiski jäi talle tema rahutus üksi juuremaks. Dõusew hinge häda ja raskeid kloostris tööd rikkufiwad ka juba Lutheruse ihu terwise. Säält tuli üks wana kloostrivend tema ligi ja tuletas talle ufutunnistuse sõnu meelde: „M i n a u s u n p a t t u d e a n d e k s a n d m i s t.“ See makswat ju igale ühele, kes usub! Juba see jäi hingehädas ohkawale mungale uueks loiduks. Siis astus ka waga ja lahke kloostrisõõlem J o h a n n S a u p i t z, kes piibli ja Augustiinuse kirjadega tuttaw oli, Lutherusele lähemale. Ta keelas teda ijewalitsejad tegude läbi õnnistustst otstida ja käst isteda üksi Jumala armu ja Kristuse surma pääle loota. See jaatis Lutheruse täiele selgusele. Ta uuris nüüd ka ise weel püha kirja ja Augustiinuse raamatuid, kuni ta kloostris waitfujest awalikule tegewusele kutsuti. Mis pidi ta siin ka weel tegema? Et kloostrisühadus talle rahu ei wõinud anda, oli ta ammu ära tunnud.

Lutherus 3. A. 1508 oli Wittenbergi linna uus ülikool asu-
 tatud. Staupitzi joowil kutsuti Lutherus sinna professo-
 fessor. riks. Ühtlasi pidi ta ka weel jutlusi pidama. Siis pidi ta ordu asjus Rooma linna rändama. Ja mis ootas ta kõik sellest reifist? Kloostris oli ta õppinud, et pattude andeksandmijega meie uus elu algab. Seda andeksandmist arwas ta ennaft Roomas püha isa juures leidwat. Nii lähenes ta waga kartusega pühale linnale, kus ta taewa arwas maa pääl olewat. Rõige juurema ustawusega täitis ta ka siin kõiki usu pruukijid, mida nõuti. Aga mida ta leidis? Küll juurt uhkust ja rikkust paawsti õues, aga mitte kristlikku elu wagadust. Uju ja wagaduse üle pilgati otse Peetruse järje ees! Kristiuse pühama wara seifis aina otse teotuse all. Jälestusega põbras siis Lutherus Roomale selja, jüda rahutum kui iial enne. Aga jäläl astus piibli sõna: „K e s õ i g e o n o m a s u s u s, p e a h e l a m a“ (Hab. 2, 4), mida ta jägedasti oli lugenud, aga mitte täiesti mõistnud, uue wäega tema hinge ette. Ka Lutherus teadis nüüd, et inimene mitte käsu tegudest, waid üksi usu läbi õigeks saab. Meie kiriku õigeks mõistmise õpetuse oli Lutherus felt Rooma reifist kaaja toonud. Kuid weel jäi ta ise Rooma kirikule ustawaks, ja lootis tema sees rahu leidwat.

Nastal 1512 nimetati Lutherus püha kirja doktoriks. Ta doktoriwanne nõudis tema käest põhjalikku piibli uurimist. Ja selle wande wastu pidi tema ustaw olema. Nii uuris ja jeletas ta Pauluse raamatuid, Rooma ja Kalatia rahwale. Ta õpetas siin

patust ja armust teijes wainus, kui endise aja kirjatargad. Aga
 jeeaga lõppis Lutheruse wainne tegewus.

Lutherus 4. Uhe paawst Leo X. tarwitas palju raha oma
 kui usupu- toreda eluga. Ra tahtis tema Rooma Peetri-kirikut
 hastuse uuesti ümber ehitada. Selle jaoks lastis tema üleüldist
 rajaja. patu lunastust ehk pattude andeksandmist raha eest —
 wälja kuulutada. Mainzi püüpiiskop oli Saksamaa lunastuskauba
 ülemaks toimetajaks nimetatud. Ta pidi poole jüsjetulekust enesele

Lutheruse asupail Wittenbergis.

jaama. Wittenbergi ümberkaudu pakkus tema nimel häbemata munt
 Dezel lunastuskirju suure hinna eest wälja. See oli mees, kes oma kõlb-
 mata elu pärast mitmewõrdse karistuse all seisnud. Oma pihtilaste
 käest oli nüüd Lutherus tema kauba üle teadust jaanud. Ta kohkus
 jeda kuuldes. Mitmed oliwad ennast petta lastnud ja arwasiwad
 nüüd: „Meil pole meeleparandamist tarwis, meie oleme raha eest en-
 nast patust lunastanud!“ Hirmsa ebaprungi wastu otsis Lutherus
 abi ilmalikkude ja wainulikkude ülemate poolt. Kuid jee oli asjata
 kõik! Seepärast pidi ta asja awalikuks tegema, ta awaliku waidluse

alla tõmbama. Selle jaoks lõi Martin Luth rus 31. (18.) oktoobril 1517 95 lauset Wittenbergi lossikiriku ukse pääle üles, et nende üle waieldaks püha kirja põhjal. Ta näitas siin, et paawstil mitte õigust pole pattude andeksandmist raha eest müüa. Ta kinnitas nimelt esimeses lauses: „Kui meie Issand Jeesus Kristus ütleb: parandage meelt! siis nõuab tema, et ta usklike tude terwe elu jäädaw meelearandus olgu!“

Keegi ei aimanud, ka Lutherus ise mitte, kui palju need lihtsad sõnad pidiwad mõjuma, et nad haamrihoobid oliwad, mis lagunenewa kiriku kuni põhjani wärijema paniwad. Seet nendega oli alanud juur usupuhastus, mida ammu oodatud.

§ 36. Usupuhastaja annab esimest aru omast usust: waidlus Augsburgis ja Leipzigis. (§ 66.)

1. Sõnum seet, mis Wittenbergis siindinud, lagunes Augsburgi waidlus. nooli nobedusega laiali. Lutheruse laused said nädalaga Saksamaal, nelja nädalaga terwes Euroopas tuttawaks. Kõigis paigus wõeti neid waimustusega wastu. Ükfi Tezel ja tema sõbrad oliwad täis tulist wiha. Aga Lutherus ei kartnud. Ta kirjutas ise paawstile ja palus patu andeksandmise kaupa ära teelda. Aga jeda ei teinud paawst, waid kutsus Lutheruse Rooma oma kohtujärje ette. Mis jäält oodata, oli ette teada. Sellepärast ei lubanud Sakseni kuurwürst Friedrich Tark mitte, et Lutherus sinna reijiks. Tema nõudis, et ärganud waielus Saksamaa pinnal, Augsburgi riigi päewal a. 1518 pidi ära seletatama.

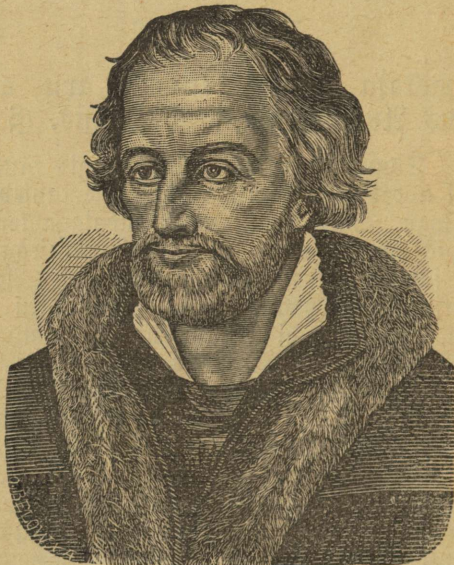
Sin ootas Lutherust paawsti jaadik, äkiline kardinal K a j e t a n u s. Uhfke isand nõudis, et Lutherus jedamaid oma õpetuse tagasi wõtaks. Lutherus aga wastas, et ta ükfi jeda õpetab, mis püha firi õpetab. Selle pääle liikkas kardinaal Lutheruse uhkesti tagasi. Tema aga põgenes õõ wiiwul Wittenbergisse. Suur oli nüüd kardinaali wiha. See nõudis, et kuurwürst Lutheruse wangi paneks ja wangina Rooma jaadaks. Aga jeda ei teinud auuwäärt kuurwürst, kes juba täiesti Lutheruse poole hoidis.

2. Augsburgi waidluse otjusega ei oldud Roomas Leipzig waidlus. jugugi rahul. Uhfke kardinaal oli enam kahju kui kasu saanud. Sellepärast jaadeti lahke ja libe rüütel K a r l v o n M i l t i z hääks tegema, mis tema rikkunud. Suure lahkusega palus tema Lutherust waiuida. Ja Lutherus lubas waiuida, kui ka tema wastased waiiwad. Aga see ei jündinud.

Nimelt jundis teda uhfke doktor J o h a n n C e k uuele waidlusele Leipzig linnas, juunikul 1519. C e k jeejis siin juure kāraga paawsti eest. Lutherus aga jai ükfi püha kirja juure: sel põhjusel nõudis tema kiriku parandust. Sel kõigel oli juur mõju. Esimalt jai Lutherus jummitud, inimeste kaju alt ennast täiesti

wabaks lööma, üksi Zumala sõna pääle ennaft põhjendama. Pääle selle wõitis otse siin Lutherus mitmed tähtsad mehed oma ülesande edendajaks. Wirstid tahtsiwad teda aidata oma wäega, kirja- ja teadusmehed oma julega. Nii leidis otse Leipzigis Lutherus enesele ühe kaastöölise, kelle tegewus suurel mieldul õnnistatud on olnud. See mees on Wiilip Melanthon.

Melanthon. 3. Melanthon ehk Mustmaa on sündinud a. 1497. 13 aastat wana oli ta juba Heidelbergi ülikooli pääl, 16 aastat wana andis ta tähtja Greeka keele õpetuse wälja ja 21 aastat wana oli ta juba Wittenbergi ülikooli profesjor. Pea oli ta teadus ja tarkus üle ilma kuulus. Lutherus

Wiilip Melanthon.

ja Melanthon saiwad südamesõbraks, ja usuija tundis jedamaid, misjuguje abilise Island talle annud. Küll oliwad nende anded mitmesjugujed, aga otse jellepärast wõisiwad nad üksteist aidata ja toetada. Mis Lutherus külwanud, on Melanthon taja hilju lastnud ja puhastanud. Et oli ka Melanthoni kallale kippunud, kes juure waimustusega Lutheruse eest seisnud. Aga see oli kahe kalli mehe sõprust üksi kinnitanud.

4. Kirudes ja kãrades kuulutas Et, et ta Leipzigis Paawsti wandefiri wõitnud. Aga kui juur see wõit, näitas Lutherus kirjatõõdes, mis a. 1520 ilmusiwad. Neist on tähtsam raamat: „Kristiini mehe wabadusest“. Kõigis neis kirjades näitas Lutherus päewajalgelt, kui põhjata paawsti wõimus, kui eksline ta kiriku õpetus oli Siingi tahtis ta weel oma kiriku ustaw liige olla, üksi tema parandust nõudes. Kuid Roomas polnud seejuguje

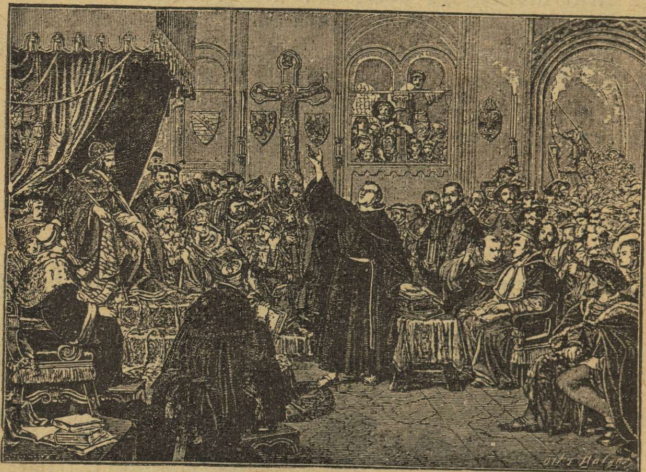
liikme jaoks enam ruumi. Juba 15. juunil oli paawst Lutheruse kirikuwande alla pannud, oma kiriku ustayama poja ta sülest wälja heitnud. Ekile jäi see kahtlane au wandekirja Saksamaal wälja kuulutada. Kuid ta pidi nägema, et paawsti wannet mitte jeejuguse wainustusega wastu ei wõetud, nagu ta lootnud. Mõnel kohal keelati ta kuulutamine täiesti ära. Ka Lutherus ise kirjutas selle wande wastu, et ta ülekohtune olla. Aga sest polnud küllalt. Ta andis weel ijejuguse wastuse haruldase — tulemärgiga. Oli ju ka ta enese kirju kästud ära põletada! 10. jõulukuul päewal 1520 läks Lutherus, tema ümber ülikooli õpetajad ja õppijad ja palju rahwast, juures rongis Wittenbergi linna wärawa juurde wälja. Seal wis- kas ta paawsti wandekirja ja seaduse raamatud tulesse ja põletas nad ära. Kõige ilma ees tõendas ta seega, mis paawsti ülekohtujust wandest arwata. Aga sellega oli Lutherus ka katoliku kirikust juba lahkunud.

§ 37. Lutherus Wormsi riigipäewal a. 1521. (§ 67.)

1. Küll oleksiwad Lutheruse waenlased nüüd hää Rutse riigipäewale. meelega näinud, et meeletumia ketseri üle sedamaid, nagu Husi üle, oleks kohut mõistetud. Aga selle wastu seis is kuurwürst Friedrich Tark kõige oma mõjuga. Tema nõudis, et Lutherus ise keisri ja riigi ees enese eest peaks kostma. Wastatajad ei tahtnud jeda wandealusele lubada. Aga noor keiser Karl V., kes, alles 19 aastat wana, a. 1519 määratuma maailmariigi walitsejaks, Hispaania kuningaks ja Saksa keisriks, oli jaanud, ei kuulnud wasturääkimist. Ta ei olnud küll jugugi usu uuenduse sõber, siiski lastis ta Lutheruse riigipäewale kutsuma ja andis talle keiserliku saatekirja kaitseks. Sedamaid läks Lutherus teele, ehk ta sõbrad teda keelasiwad. „Ma tahan Wormsi minna, kui jääb ka kuradid nii palju oleks, kui kiva katuse pääl,“ nii wastas ta sõpradele kindlas lootuses oma Jumala abi pääle.

2 16. aprillil jõudis Lutherus Wormsi linna juure rahwa hulga saatusel. Jkka juuremaks kaswas nende arv, kes julget munka tahtsiwad näha. Riigikogu ukkel koputas üks waga rüütel ta õla peale ja ütles: „Mungate, mungate, ja kõnnid raskest teed! Aga oled ja kindel omas asjas, siis edasi ja ole julge! Ei sind Jumal maha jäta!“ Siis awati ukjed ja Lutherus seis kõrgel kogu ees. Kindla usu ja mehise meelega astus ta mõned sammud edasi ja jäi seisma. Ühe laua pääl seisiwad jäl raamatud, mida Lutherus kirjutanud. Nende kohta nõuti nüüd, et ta nende siju peaks waleks tunnistama. Et asi liig tähtis olla, Jumala sõnasse ja ristiususse puutuda, palus Lutherus enesele kindla kostuse jaoks mõtlemise aega. Seda lubas keiser teise päewani. Dõ otja wõitles Lutherus palawas palwes, et Jumal talle jõudu annaks tõe juure jääda.

3. Teisel päeval, õhtu kell 6, wiidi ta jälle walgustatud kogusaali, mille sees ja ees päris rahwa murd oli kokku tulnud. Ja jälle seisiwad nüüd üks teise vastu — ühel pool: Saksimaa keiser ja ilmariigi walitseja Karl V., tema kõrwal üks kuningas, 6 kuurwürsti, 28 hertsogi, 30 piiskoppi ja palju muid auukandjaid oma wäega, ja — teisel pool: üks waene mungake ja waeje rahwa laps oma waba mõtte ja usuga. Nüüd pidi ära proowitama, kui kindel see on. Pool ilma ootas jelle otjuse pääle.

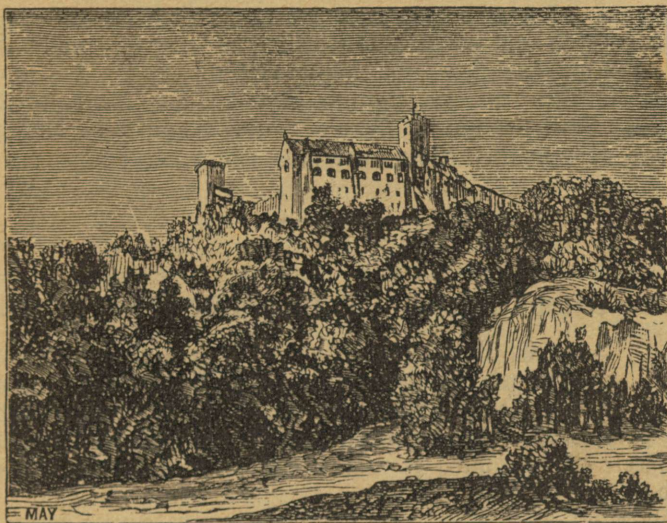
Lutherus Wormsi riigipäewal.

Selle andis Lutherus wägewas ja waimustatud kõnes, esmalt Saksa ja siis Ladina keeles, et keiser wiimasega tuttawam oli. Kuid ta kõnele tehti ots, jest mitte oma õpetuse eest ei olla ta kohus kosta, waid üksi wastata, kas ta tahab jeda waleks tunnistada ehk mitte. „Kui mulle mitte pühakirjaga mu eksituse tõeks ei tehta, ei wõi ma midagi tagasi wõtta,“ oli Lutheruse wastus. „Paawsti ja kirikukogusid ei wõi ma uskuda, jest et nad fagedasti on eksinud. Ka ei wõi ma midagi tagasi wõtta, et see mu jüdametunnistuse wastu oleks. Siin seijan mina, ma ei wõi mitte teijiti; Jumal aidaku mind! Amen.“ Haua waihus walitjes juures jaalis. Uga Lutheruse wastus kostis edasi tuhandes jüdames. Ta oli juureks Ammeks jaanud, mis usupuhastuse kinnitas.

§ 38. Lutherus Wartburgi kindluses a. 1521 ja 1522 (§ 68).

Lutherus riigivan- 1. Lutheruse usu julgus oli talle palju jüdameid wõit-
de all. nud ülemate keskkel. Isegi keiser oli tunnistanud: „See munk räägib ilma fartujeta ja juure julgusega — jüiski

ei pea ta mind ketseriks tegema!" Nii oli siis ka jee wägew mees onnemeti Lutheruse wastaste hulgas. Sest püüdsiwad Roomlajed kau jaada. Nad nõudsiwad, et ta oma jaatekirja ketseri wastu tihtjaks tunnistas ja Lutheruse wanqi wõtaks. Aga nii kaugele ei lastnud keiser ennast ekfitada. Ta tähendas ükfi: „Kui terwes ilmas enam ustawust ei ole, siis peab jeda Rooma keisri juurest onnemeti leitama!" Siiski andis keiser nii palju Lutheruse wastastele järele: keisri jaatekiri pidada ükfi kolm nädalat maksma! Ja siis pani ta 26. lehekül p. 1521 Lutherust ja kõiki tema sõpru riigiwande alla. See tähendab: Lutherust ei kaitsnud nüüd enam ükski seadus. Ta oli õigujeta, kui linn ofjal, ja igalüks wõis teda jurnuks lüüa. Ka paawst pani teda uuesti kirikuwande alla. Kuid wägew wõtiteja seisis kõrgema warju all.

Wartburgi loss.

Pääfemi- 2. Keisri jaatekirja kaitjel oli Lutherus Wormjst ära
ne Bat- reisinud, et oma sündimisepaika waatama minna. Korraga
museesse. tormas aga parw sõjamehi ratsa ta juure ja need sun-
disiwad teda wantrilt wälja astuma ja ühes enefega Wartburgi
kantsi Eifenachi ligidal sõitma. Siin pandi talle rüütliriided selga
ja kästi teda rüütlri Georgi nime all waikeusesse jääda. Seda kõik oli
kuurwürst Friedrich jala toime saatnud, et nii Lutherust ta waen-
laste eest warju jaata. Nõnda jäigi esmalt kõigile teadmata, mis
ujuwõtitejaga sündinud. Ta waenlased hõiskasiwad, lootes, et ta
riigiwande ohwriks langenud. Ta sõbrad aga leinasiwad murega.
Lutheruse 3. Kümme kuud oli Lutherus siin Wartburgis war-
jäänne te- jul, omas Patmuses, nagu ta oma pelgupaika nimetas.
gewus. Esialt ei olnud ta ise jelle muudatusjega jugugi rahul.

Mõelka kanda ja jahti pidada, ei see olnud tema meelepärast. Aga pea jai ta jälle rõõmsaks ja rahuliseks, kui ta rüütlitegewusest ennaft lahti löi ja waikses töötoas jälle Jumala sõna hakkas uurima. Ja just seejuguise waike töö poolest on Lutheruse Wartburgis wiibimine usupuhastusele ülitähtsaks jaanud. Siin tegi ta päewad ja ööd tööd, et püha kirja oma emakeelde ümber panna. Ja nõnda mõis uus testament 1523 ja wana testament 1534 ilmuda. Selle tööga pani Lutherus oma usupuhastuse tööle kindlama aluse; mõis ju nüüd iga mees pühas kirjas ise järele lugeda, mis uskuda tuleb ja mis mitte. Ühtlasi jai Lutherus oma piibli ümberpanekuga Saksa kirjakeele ijaks.

Pääle selle jundisiwad Wartburgi rahupäewad Lutherust oma juure töö üle waike ja rahulisel wiisil järele mõtlema, teda kõige tormawa mäsamiise eest hoidma. Oliwad juba pääleki mitmed Saksa maa rüütlid talle oma mõega ta kiriku paranduse abiks pakkunud. Seda abi mõis nüüd Lutherus fergesti tagasi lükata. See oleks usupuhastusele ükfi kahju wõinud uua. Ja kui wäga seejuguist rahulikku mõtere selgimist tarwis läks, tõendasiwad pea teated, mis Wittenbergist Lutheruse kõrwu tungisiwad, mis tedaq i jundisiwad oma waikest Batmusest jälle wälja astuma.

§ 39. Usumäratsejad. Talupoegade sõda. (§ 69.)

1. Et Lutherus weel elus oli, seda oliwad pea Lutheruse julged kirjad katoliku pihti, kloostri elu ja pattude andeksandmise kaupluse wastu kuulutanud. See oli Mainz'i pääpiiskoppi nii ehmatanud, et ta sedamaid oma waimuliku kauba järele jättis, mida ta pääle Lutheruse kadumise uuesti oli alganud.

Wahel ajal oli Wittenbergis usupuhastamine juurte jammudega edenenud. Kuid ka wilja keskele oli kardetawat umbrohtu wõrjunud. Waike usu uuendus oli tormiliseks märatsemiseks jaanud: preestrid astusiwad abielusse, mungad jätsiwad kloostrid maha, misjaohwer ehk jumalateenistus jäi täiesti pühitsemata. Pääasjus oli see liikumine põhjendatud, aga wale oli, et kõik tormates taheti ümber muuta. Usupuhastuse sõber, professor Andreas Karlstadt, oli kogunisti weel tormitsejate päämeheks heitnud. Temaga ühendas ennaft weel pääleki kõige kardetawam märatseja Thomas Münzer. See oli kuulutanud, et ta Jumalalt ijeäralikka ilmutusi jaanud ja oli sellepääle Zwickawist, kus ta kui prohwet üles astunud, wälja aetud. Tema kihutusel hakkas nüüd Wittenbergis päris torm: rahwaparwed tungisiwad losjikirikusse, miskasiwad altarid ümber ja purustasiwad pühade pildid ja kujud. Lapsedki jäiwad ristimata. Mäs läks iga päewaga juuremaks. Kuurwürst ja Melanthon oliwad nõuuta. Usupuhastuse wastased hõiskasiwad. Säl

ei wõinud Lutherus enam wiibida. 3. paastukuu päewal 1522 oli ta jälle Wittenbergis.

2. Terwe nädala pidas Lutherus märatsejate wastu nende waigistus. jutlusi. Ta õpetas: wägiwalla pruukimine olla ülekohus, sõna mõdegaga olla paawsti misjaohwer, pildid, paastumine ja keeldud road nuhelda, küll siis jüdamed ijegi paelust pääjeda. Wägew sõna waigistas jégadused pea. Märatsejad lahkuwiwad linnast, Karlstadt ametist. Mitme ekstituse järele lõpetas ta oma rahutumana elu Baafelis a. 1541. Aga mujal pool, nimelt Türingenis, märatsees *Thomas Münzer* edasi, keelas laste ristimist, ja tahtis üksikute erawarandust ära kaotada.

3. Münzeri kihutused leidsiwad nimelt maad talupoegade sõda. poegade jüdamies, kes juba ennegi rahutumad olnud ja kelle eluford tõesti raske oli. Lutheruse wabastuse ewangeliumi all tahtsiwad nemad üksi ihu wabadust mõista. Nad nõudsiwad pärispõlwe kaotamist ja muid õiguksi. Nii algas talupoegade sõda a. 1525. Juba tahtsiwad ijandad Frankenis ja Schwaabenis leppida. Aga Münzerile polnud see meelepärast. Tema kihutas talupoegi hirmjamale weretööle: riisumisele ja rööwimisele. Sääli hakkas Lutherus sõnamõdeka pruukima — ijandate ja talupoegade wastu. Mõlemaid noomis ta Jumala sõna põhjal. Aga ei see enam mõjunud. *Frankenhaußeni* ligidal oli werine lahing oodata. Wüirstid pakkusiwad talupoegadele weel armu, kui nad pääkihutaja *Thomas Münzeri* wälja annakiwad. Aga mäsajad löiwad rahupakkuja pää otjast ära.

Ärritatud wüirstid hakkasiwad nüüd sõjadiguust pruukima. „Ärge kartte mitte waenlase tuld,“ hüüdis Münzer hoobeldes, „mina tahan föik nende kuulid oma preestrikuuuga kinni püüida. Kes meist langeb, tõuseb jälle üles.“ Siiski langekiwad talupojad kui kärbsjed. Wüirstid mõitkiwad täiesti 15. lehekuu päewal 1525. *Thomas Münzer* langes waenlaste kätte ja mõisteti koledasse jurma. Nii lõppis õnnetu mäjs. Rümmed tuhanded oliwad ta ohwriks langenud. Ditsewad maakonnad oliwad laastatud laaneks jaanud. Kuid needki marud ei jõundnud usupuhastuse edenemist takistada ja keelata.

§ 40. Usupuhastamine edeneb. Speieri riigipäewad aastal 1526 ja 1529. (§ 70.)

1. Usupuhastus edenes nimelt Saksenimaal, kus ta Lutherus esimene häll ja külwipõld olnud. Kui jumalakartlik kuurteenistuse wüirst *Friedrich Carl* a. 1545 juri, jai ka tema järeltulija *Johann Kindel* tema toetajaks. Lahkete walitsejate warju all astus usupuhastaja julgesti rajatud rada edasi. Rooma misja ehk jumalateenistuse uuendas ta ewangeliumi waimus. Nimelt pidi ka kogudus jellest elawalt osa wõtma ja ühes laulma. Sellepärast uuendas Lutherus wanu kirikulaulusid

ja löi uusi jõnu ja viisitsid. Nii on Lutheruse loodud laulud: Meil tuleb abi Jumelast, Ma tulen taewast ülevalt j. m. t.

Lutherus 2. Oma jõbra Melanthoniga hakkas Lutherus ka rahwa- koolipõldu harima. Juba oma piibli tõlkega oli ta jeda kooli isa. teinud. Ta oli selle rahwaraamatuks teinud, tema keel pidi kooli õpekeeleks tehtama, kuna see enne wõeras Ladina keel oli olnud. Nii wõis ewangeliline rahwa- kool ilmale jündida. Raamat "Saksamaa linna wanematele ja raehhearadele" nõudis seeju- guste koolide ajutamist. Selle raamatuga sai Lutherus rahwa- kooli ijaks.

Lutherus 3. Seltsamal ajal astus Lutherus ka mõnes muus perekonna tähtsas kiriklikus küsimuses edasi. Ta pani uungariidede elu uuen- daja. jelsast ja tuli 9. wiinakuu p. 1524 esimest korda ewan- geliusulises õpetajatuues kirikusse. Ka mitmed muud mungad ja nunnad jätsiwad kloostrielu maha. Nasta pääle selle heitis Lutherus isegi abielusse. 13. Jaanikuu päewal 1525 laskis ta ennast waga neitsiga, Katharina von Bora, laulatada, kes ka kloostrist oli tagasi tulnud. See sai eesmärgiks kõigile hinge- karjastele. See wainne jündmus tunnistas, et seniaegne preestrite abielu keeld ülekohtune olnud; see kinkis õpetajatele Jumala meele- päralise perekonna õnnistuse tagasi.

Lutheruse 4. Seejuquused uuendused tõiwad muidugi uusi wõit- kaastöö- lusi usupuhastajale. Aga Jumal andis talle ka jõudu lifed. kõiges läbi tungida. Ta toetas teda nimelt ustawate kaastööliste läbi. Ta jõber W i l l i p M e l a n t h o n aitas talle õpetajaid kaswatada, J o h. B u g e n h a g e n uusi kogudusi aja- tada ja kirikusjadusi luua, J u s t u s J o o n a s kõiki muid asju korda seada. Nii tungis usupuhastus Sakseniist ifka kaugemale ja kaugemale. See tegi Rooma jõpradele juurt pahandust. Nad heitsi- wad juba üheks k a t o l i k u s l e p i n g u k s usupuhastuse wastu kokku. Aga ka ewangeliumi usu seisused oliwad ennast T o r g a w i l e p i n g u s a. 1526 ühendanud. Nad tahtsiwad oma usku kaitsta, kui tarwis, ka mõegaga.

5. Mis saab nüüd keiser tegema? küjiti juure põnewujega, kui a. 1526 riigipäew S p e i e r i linnas kokku tuli. Keisril oli seekord ühe wägewa wastajega, Prantjuse kuninga Franz I-ga tegemist. See ahwardas tema käest maailmawalitjust ära wõtta. Seepärast ei tohtinud keiser seekord Saksamaa würstsiid mitte lahku ajada. Tema loaga tegi seepärast riigipäew otsuseks: "Kuni üht üleüldist kirikukogu saab pidada, tehku usuasjus iga riigijeisuus nii, kuis ta jeda Jumala, keisri ja oma jüdametunnistuse ees jõuab wastata." See ot- jus oli ülitähtis. Seaduse teel wõidi nüüd usu uuendust käsile wõtta. Ja ta wõeti käsile nii mitmes maakonnas.

6. Lutherus toetas jeda omalt poolt uute tähtjate Raks kate- töõdega, nimelt kooli kasjaks. Nastal 1527—1529 peti tiemust. Saksenis juurt kiriku- ja koolikatsumist, millest ka Luthe- rus oja wõttis. Palju toorust ja teaduse puudust leidis ta igal

pool ees, ka õpetajate juures. Neid pidi ta aitama, ja jellepärast kirjutas ta neile 1529 oma juure katekismuse. Seljamaal aastal ilmus ka juure katekismuse lühike süju, Lutheruse väike katekismus, meie ristiusu wiis päätüüki. Otse jelle raamatufesega on Lutherus rahwa-raamatu loonud, nagu teda enne ei olnud. See on laste ja rahwa piiblik's jaanud. Würstidki on palunud, see raamatuke käes, maha maetud jaada.

7. Küll oleks usupuhastus nüüd uue jõuuga igal pool edeneda wõinud, kui Roomlased keisrit jälle uuesti oma wõrku ei oleks jõudnud tõmmata. Waheajal oliwad tema wälised waenlased wõidetud, ta käed seega wabaks jaanud. Nii oli ta uuesti ennast paawstiga ühendanud, et „Lutheruse kihuti“ maa päält ära kaotada. Nii keelas riigipäew, mis a. 1529 jälle Speieris'se kokku tuli, kõik uuendused ära. Selle pääle kostfiwad aga 19. Jürikuu päewal 1529 6 würsti ja 14 riigilinna pühaliiku protesti ehk wastuwaidlusega: nad ei wõida jelle otjuse alla ennast mitte heita, sest hinge õnnistuse asjus pidada Jumala jõna ja üdametunnistus juhiks olema, aga mitte riiklik hääle enamus! Selle tähtsa protesteerimise ehk wastuwaidlemise järele hakati ewangeliumi sõpru Protestantlasteks nimetama. Ohtumaa kirik oli aga seega kahte leeri lõhutud. Siin seisab üksteise wastu katolik ja protestantlik ehk ewangeliline oja

§ 41. Augsburgi riigipäew a. 1530. Augsburgi usutunnistus. (§ 71.)

1. Selle kõige juures oli keiser wäga pahane. Ta kuskus uue riigipäewa Augsburgi linna a. 1530 kokku, mis uju asju uuesti pidi jeletama. Sellepärast nõudis Sakseni kuurwürst Johann, et ewangeliumi õpetuse põhjuspunktid lühidelt jaakfiwad kokku wõdetud, et neid awalikult riigipäewale ette panna. Seks tähendas Lutherus omad mõtted lühidelt üles, teiste usupetajate abil. Need ülestähendused anti Melanthoni kätte, kes ühes kuurwürstiga riigipäewale läks. Lutherus aga jäi Koburgi kindlusesse tagasi, sest et ta weel riigiwande all oli. Augsburgis waatas Melanthon õpetustükid weel uuesti läbi. Nii jõndis tema jõdamest ja jõlest uus kirjatöö, täieline ewangeliumi uju tunnistus. Ka Lutherus on jeda omalt poolt hääks fiitnud.

2. Juba 20. Jaanikuu päewal 1530 oli riigipäew Augsburgi usutunnistus. Nga üffi juure waewaga jaadi luba Protestantlaste usutunnistust ette lugeda. 25. Jaanikuu päewal pidi see õmmeti jõndima. Kell. 3 pääle lõunat kogusiwad keiserlikusje kabelisje ennast jiis kõik riigiseisujed kokku. Ja jäl luges nüüd kantsler Baier kõwa ja kuuldawa häälega usutunnistuse; mille Melanthon kokku jeadnud, keisrile ja riigiseisustele ette. Seda hakatakse

nüüd Augsburgi usutunnistuseks nimetama. See on „usupuhastuse filmatera“, üks tähtsamatest meie kiriku usutunnistuskirjade seast. Ladinakeelne ja Saksa keelne ära kiri anti temast päale ettelugemist keisri kätte.

Tunnistuse ettelugemine oli wägewasti mõjunud, ka mitme waenlase jüdames. Baieri herzog Wilhelm oli doktor Ecki käest küsinud: „Kas ta jeda usutunnistust jõuaks tühjaks teha?“ „Kiriku-ijadega küll, aga mitte püha kirjaga,“ oli Eck wastanud. „Siis ajuwad Lutherlased pühas kirjas, ja meie selle kõrwal,“ olla Wilhelm uuesti kohtnud.

3 Nüüd käskis keiser, et katoliku kiriku usuteadlased Selle fakt- Augsburgi usutunnistuse pidivad tühjaks tegema. Nende jefiri. wastuskiri loeti ka riigipäewale ette. Arakirja ei antud jefst aga mitte ewangeliumi uulistele wälja. Siiski walmistas Melanthon, kellel imeline mälu oli, jellele põhjaliku wastuse. See on „Augsburgi usutunnistuse kaitse kiri“. Ka see on meie kiriku usutunnistuskirjade jekka üles wõetud. Siiski ei pannud keiser jeda tähele. Kui ta riigipäewa lõpetas, lastis ta kuulutada: Kes kuue kuu jookjül Rooma kirikus jeta gajieitule, jelle gapidikui riigi wastajega ümber käidama! Nii oliwad protestantliised jefisused riigi jeaduse warju alt wäljas. Jga filmapilk ootas neid keisri mõel ja hirmus wägivald.

§ 42. Ulrich Zwingli, esimene Schweizimaa usupuhastaja. (§ 72.)

Zwingli 1. Seljamaal ajal, milles meie jefisame, oli ka Schweizimaa esimene maal kiriku uendamine alganud. Säälje usupuhastuse ülesastu- põhjendajaks jai Ulrich Zwingli, kes jiaal 2. jaanuaril 1484 oli jündinud. Ka Zwingli oli rahwa laps, nagu Lutherus; kuid tema wanemad oliwad jõukamad. Tema isa oli Wildhaufis oma kodupaiga kohtunik.

Anderikas noormees jai hea hariduse; jai aga ka ühtlasi wara püha kirjaga tuttawaks. Nii jai tal pea jefelgeks, et walitjewe kirik mitte tõjine Kristuse kirik enam ei ole. Seda tunnistas ta nimelt, kui ta 1516 Ginfiedelni õpetajaks oli jaanud. Säälj oli kuulus neitsi Maria pilt, mis imet pidi tegema. See oli katoliku rahwa juures juure auu jees ja wõeti jelle juure tihti püha rändamisi ette. Selle wastu hakkas Zwingli jutlust pidama. Tema ütles: „Jumal on kõigis paigus, mitte üjfi jiiin!“ See pidi katoliku rahwast jüdameni haawama.

Nastal 1518 jai Zwingli Zürichi pääkiriku õpetajaks. Säälj tuli Franciskanlane Samjon Zürichisse, niijama häbemata, kui Tejel, oma andeksandmise kaupa pakkuma. Zwingli nõuu päale jadedeti ta Zürichis rajadest wälja.

2. See tegi Roomlased üliwihajeks. Awalikus waid-
 usupuhas- tamine. luses pidi otsus langema, kelle pool õigus, a. 1525. Nii
 waidles Zwingli faks korda wastastega. Et püha kiri
 tema poolt, jäi wõit tema kätte. Ta käs kis usupuhastust toime jaata,
 ewangeliumi põhjal Jumala sõna kuulutada.

Siis hakkasiwad uuendused juure tuhinaga, mida Lutherus
 mitte hääts ei oleks kiitnud; altariid ja pildid häwitati kirikust ära;
 oreli ja kelladegi hää ei pidanud jääl enam kõlama. Püha õhtu-
 söömaajas jagati ka karikat jälle kogudusele wälja. Kloostriid muu-
 deti koolideks ja waestemajadeks. Ka astus Zwingli ise abielusje.
 Niisama anti püha kiri rahwamurdes wälja.

3. Suurem jagu Schweizi maakondi wõtsiwad röö-
 Zwingli muga usupuhastuse wastu. Üksi wiis kantoni ehk maa-
 furr. fonda (Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern ja Zug) jäi-
 wad paawstile ustawaks. Nad oliwad ka muidu Zwingli pääle pa-
 hajed. See oli neile tähtia rahahallika kinni pannud. Ta oli selle
 wastu seisnud, et Schweizi noored mehed oma kodumaa maha jät-
 siwad ja wõeraste wõre tide teenistusesje läksiwad. Sellest jündis
 hirmus kodu sõda. R a p p e l i küla juures wõitsiwad katoliklased
 täiesti 11. wiinakuu päewal 1531. Werises lahingus oli ka Zwingli
 langenuid. Paroku juri ka jelsamal aastal J o h a n n S t o l a m -
 p a d i u s, Zwingli abiline, kes temale jeda oli, mis Melanthon
 Lutherusele. Nii pidi Schweizi usupuhastamine mõneks ajaks
 jseisma jääma.

4. Küll oleks joomida olnuid, et wäliste wastaste
 Zwingli ja Luthe- wastu Schweizi ja Saksimaa usupuhastus ennaft oleks
 rus. ühendanud. Mõlemad seisiwad ju pääasjus ühel põhjal.
 Lutherus ja Zwingli õpetasiwad: 1) „pühakiri on ainus usutund-
 mise hallikas“ ja 2) „inimene jaab õigeks usu läbi“. Siiski jäi
 wahesid, mis tähtjad küllalt. Nii õpetas Lutherus püh(ist õhtusöö-
 maajast: „jee on meie J s j a n d a t õ s i n e i h u j a w e r i,
 mida meie leiwa ja wiina all, jees ja läbi
 w a s t u w õ t a m e“. Zwingli aga jälle: „jee on ainult m ä -
 l e s t u s e j ö ö m a a e g, kus mitte J s j a n d a t õ s i s t i h u j a w e r d
 wälja ei jagata; leib ja wiin t ä h e n d a b siin ainult i h u j a
 w e r d“. Küll püüiti usupuhastajaid ühendada, kõigewiimaks kuul-
 jal M a r b u r g i u s u w a i d l u s e l, 1. wiinakuu päewal
 1529. Lutherus oli siin jakramendi seadmise sõnad: „S e e o n
 m i n u i h u“ jne. kriidiga laua pääle kirjutanud. Ta ei julgenud
 neid sõnadeks muuta: „See tähendab minu ihu“, nagu Zwingli
 joomis. Ta jäi nende juure, et nad Kristuse omad sõnad, tema
 wiimne testament. Nii jäi ka ühendus tulemata. Ka ewangeliumi
 kirik langes selle järele kaheks leeriks: üks on E w a n g e l i u m i -
 L u t h e r u s e, teine E w a n g e l i u m i - r e f o r m e e r i t u d e h t
 u u e n d a t u d kogudus. Wiimast nimetab meie rahwas ta paras-
 tise uuendaja järele enamisti Kalwini koguduseks.

§ 43. Augsburgi riigipäewast Lutheruse surmani. Ümber- ristijad Münsteris. (§ 73.)

1. Ühtlane häda, mis Protestantlastel pääle Augs-
burgi riigipäewa karta, sundis neid kokku hoidma. Nii
ühendasiwad ennaft *Schmalckaldeni Lepingu*s
a. 1531 5 wüürsti ja 11 linna. Kui tarwis, tahtsiwad nad ka mõdeka
tõmmata, et üksteist kaitsta. Küll oleks jelle eest neid keiser karis-
tanud. Aga sel ise oli Tüürklaste poolt suur hädaoht oodata. Nii
leppis keiser Protestantlastega ja tegi nendega *usurahu* *Nürn-*
bergis a. 1532. Küll ei lubatud siin weel täit usuwabadust; siiski
anti niikauaks rahu, kui lähem kirikukogu ususegadused seletaks.

Sel waiksäl rahual ajal edenes usupuhastus muudugi juurte sam-
mudega, nimelt *Württembergis*, *Sakseni* herzogiriigis, *Brandenbur-*
gis ja *Westphalenis*. Aga paraku tõiwad usumaratsejad siingi jälle
kallile asjale üksi kahju.

2. *Münsteri* linnas oli õpetaja *Rothmann*
puhast ewangeliumi kuulutanud, mis rõõmuga wastu
wõeti. Zuba pidi piiskop, kes linnas ühtlasi ka maaisand
ja walitseja oli, *Münsterile* täit usuwabadust lubama.
Sääl tormasid *Thomas Münzeri* mõttejugalased linna. Nad õpeta-
siwad uue mõjuga: laste ristimine olla ilmaaegne; kõik, kes lapsena
ristitud, pidada uuesti ristitud jaama! Sellejärele nimetati neid
*Anabaptist*lasteks ehk *Ümberristijate*ks. Nende
pääjuhatajaks jaiwad *Hollandi* ümberristijad: rätsep *Johann*
Leiden'ist ja pagar *Johann Matthiesen*. Ka õpetaja
Rothmann hakkas, paraku, nende poole hoidma. Kodaniku *Rnip-*
perdollingi majas tuldi kokku. Kõik oliwad ühes nõuus, et
uut *Siionit* üles ehitada. *Johann Leiden'ist* laskis ennaft maailma
kuningaks wõida. Tema all pidiwad 12 herzogi walitsema. *Matthie-*
sen oli tema prohwet, *Rnipperdolling* tema mõegaohutunik. Rikaste
warandus rõõwiti ära, et *Siioni* kuningas uhkesti wõiks elada.
Mitme naese pidamine tehti seaduseks. Wanad kohtud oliwad kao-
tatud. Kes uutele wastu pani, langes *Rnipperdollingi* mõega läbi.

See oli päris hullustus. Mitmed joowiwiwad juba, et endise
piiskopi wäed sellele otja teeksiwad. See sündis ka pea. Tormates
tungisiwad nad linna, mida äraandjad awanud. Kuningas *Johann*
Leiden'ist ja *Rnipperdolling* langejiwad wangi. Neid piinati hirm-
jasti ja karistati surmanuhtlusega. Katolik kirik aga jai sellega
Münsteris jälle täie wõimuse.

2. Seljamal ajal walmistasiwad ennaft Katoliklased,
et nue kirikukogu pääl Protestantlastele surmahoopi
anda. See pidi a. 1537 *Mantuasse* kokku tulema, jai
aga siiski tulemata. Selle kirikukogu jaoks on *Lutherus* a. 1537
oma mõtted üles tähendanud. Selge sõnaga on siin ära seletatud:
mis Lutherlasi Katoliklastest lahutab ja millest nad tingimata jaa-
wad kinni pidama. Ka see kirjatuks on meie usutunnistuskirjade

hulka üles võetud. Ta kannab Schmallkaldia õpetüfide nime.

Küll katjus ka keiser Protestantlasi nüüdkü weel katoliku kirikule lähendada. Aga asjata kõik! Nii astus wiimaks a. 1545 Tridenti kontjilium kokku, mis nimetatud Tiiroli linnas kuni 1563. aastani kestis. See pidi katoliku kiriku õigemist ehitust uue wäega kinnitama, aga ka selle wastalisi wande ja karistuje alla panema. See oii Protestantlastele raske wõitluse aeg, nimelt sellepärast, et 1546. aastast jaadik ujuija ise neid mitte enam ei pidanud juhutama.

§ 44. Lutheruse perekonna elu ja surm. (§ 74.)

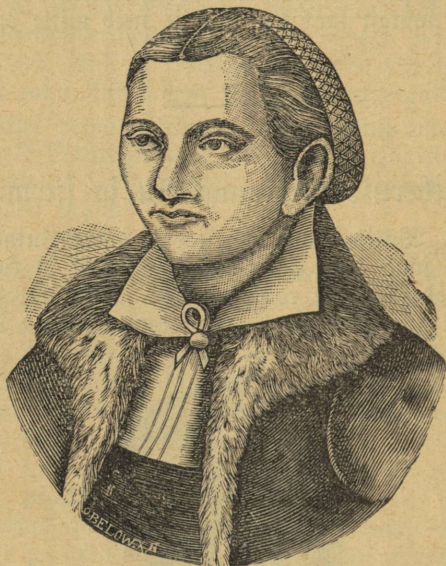
Lutherus 1. Wälise ilma maru eest otjäs Lutherus pääle Zuperekonna mala sõna oma perekonnas jahutust ja kosutust. Ta leidis jeda sääl ka rohkesti. Oli ju Zumal talle waga abikaasa kinkinud ja sellega palju perekonnaõnne. Ta annab oma

Ujuija Marthin Lutherus.

abikaasjale Katharinale omas testamendis selle tunnistuse: „ta on kui waga ja ustaw abikaasa mind igal ajal auusaks, armjaks ja kalliks pidanud; ta on mind teeninud, mitte kiki kui abielu-naene, waid nagu ümmardaja.“ Nii elas Lutherus 21 aastat õnne-

lijes abielus, kus talle 3 poega ja 3 tütarit jündisjivad. Kats wiivastest jurivad waremini. Just omaste keskel oli Lutherus dieti õnneline ja rõõmus. Siin, kes oma perekonda, luuletas ta laulu taewa lapsest Jeesusest: „Ma tulen taemast ülevalt.“ Ka tähtsamail elutundidel ei unustanud ta neid ära. Nii kirjutas ta Koburgi kindlusest a. 1530 pojale Hanjule kuulsa kirja „paradiisi aiast, kuhu lapsed jaavad, kes hää meelega paluvad, õpivad ja wagad on.“

Lutheruse abikaasa Katharina.

Üleüldse walitjes Lutheruse kijas rõõmus waim. „Muusika, jee armas ja kaunis Jumala and,“ oli siin kajaõbraks. Lutherus ise puhus pilli, mängis kannelt ja laulis väga ilusasti. Ka sõpru ja naabrid oli tihti Lutheruse lihtja laua ümber, keda ta oma laua-kõnedega pääle ihu kojutust löbustas. Zuba neist ilmus, kui suur looduse sõber Lutherus ka oli. Igast kõikuwast wiljapääst ja ditsewast diekejest luges ta jelle kiitust wälja, kes kõik oma wägewa sõnaga on teinud. Pääle jelle oli Lutherus täis enese ärajalgamiist: oma lugemata kirjade eest ei wõtnud ta ühtegi tasu. Omast wäikejest palgast andis ta weel nii palju waestele, et mitte palju üle ei jäänud.

2. Nii oli Lutherus suur teos, sõnas, elus. Muidugi elus. mõista, ei wõinud jee ka mitte pilwita mööda minna. Nimelt kannatas Lutherus wiimastel eluaastatel mitmesuguse kurwastuse all. Zuba jee, et pääle Augsburgi riigipäewa usupuhastus politika asjaks oli jaanud, oli talle juureks koormaks. Aga ta ei wõinud jeda muuta. Pääle jelle rauges ka wiimaks ta tubli ihu

terwis. Ta hakkas kilduma ja kaotas ka nimelt ühe filma. Nii oli ta kõigiti omast juurest tööst wäsinud ja igatjes rahule minna.

3. Sääli kutsusiwad teda 1546 aasta algusel Mans-
 feldi krahwid ta jündimisepaika ühe kauaaegse tüli lepi-
 tajaiks. Lutherus läks ja tegi tülitsejate wahel Eislebenis
 rahu. Juba oodati teda Wittenbergisje tagasi. Aga Zumala teed
 oliwad teised. 16. küünlakuu päewal jäi Lutherus haigeks. Sõbrade
 katse teda kujukutada oli asjata. Ta nõtrus kaswas, hingamine läks
 raskemaks. Ta palus jiidamest ja kofus siis wähe. 18. küünlakuu
 päewal 1546 hommikul kellu 2 hüüdis haige waikfesti: „Ja, minu
 kätte annan ma oma hinge; sina oled mind lunastanud, Issand,
 ja truu Zumal!“ Siis astus ta sõber Justus Zoonas ta ligi ja
 küsis kuuldama häälega: „Auwäärt isa, kas teie tahate Jeesuse
 Kristuse nimel ja selle õpetuse pääle, mis teie olete kuulutanud,
 kindlasti jurra?“ Haige wastas rõõmsasti: „Jah!“ Suur hulk
 tunnistajaid kuulsiwad jeda. Weel hüüdis Zoonas kord ta nime:
 „Doktor Martin!“ Aga ta ei wastanud enam. Ta oli hingama
 läinud kellu 2 ja 3 wahel 18. küünlakuu päewal 1546.

4. Kuurwürsti soowi pääle wiidi Lutheruse furnu-
 kehja Wittenbergisje. Rahwas ja ülikool tuli kaugelt
 leinarongile wastu. Läbi linna wiidi kallis furnu lossikirikusje.
 Doktor Bugenhagen pidas wägewa leinajutluse. Siis ütles weel
 Wiilip Melanthon kallile lahkumule wiimast tänu liigutawas mäles-
 tusekõnes. Ta soowis talle mälestuskirjaks järgmisi sõnu:

„Rahu leidku ju põru sin waikses pühend'ud paigas,
 Luther, kes ja meil tões näitjid walguje teed!“

Siis lasti unustamata furnu lossikirikus hauda, sellejama
 kantli kõrwa, kus ta elus elu sõna oli kuulutanud. Lihtne wass-
 tahwel haua kivil kannab jelle Zumala julaje nime ja elu aastaid,
 keda sinna hingama pandud.

Nõnda oli Zumala arm ise usuija Lutherust tulewate tormide
 eest warju kutsunud. Seda ei pidanud ta mitte nägema, kuis mõel
 usu asju pidi jeletama, usu pärast wendade weri pidi woolama.

§ 45. Schmalkaldia sõda. Augsburgi usurahu. (§ 75.)

1. See tuli, paraku, wäga pea. Kui nimelt Tridenti
 keiser ja kirikukoogu 1545 kokku oli tulnud, oli jee juba esimestel
 koosolekutel ewangeliumi usu õpetuse ära wandunud.
 Sellepärast ei wõtnud Schmalkaldia lepingu liikmed tast niit oja.
 See wihastas keisrit üliwäga. Ta ühendas ennast paawstiga ja
 tegi oma kohujeks Protestantlasi mõega teel katoliku kirikusje tagasi
 tuua. Prantslaste ja Türlastega oli rahu tehtud. Aga keiser wal-
 mistas sõda. Sellekohta palusiwad Protestantlased jeletust. Neile
 wastati: „Ma tahan sõnakuulmata würstijid karistada, kes wõerast
 warandust riijunud!“ Würstid teadsiwad, mis jee tähendas. Juba

heideti ka Sakseni kuurwürst *Johann Friedrich* ja *Hesse-ni maakrahw Philipp*, Schmalkaldia lepingu päämehed riigiwande alla, 20. heinak. p. 1546.

2. Kui tarwis oleks nüüd Protestantlastel ühendust olla. Aga otse selle poolest oli puudu. Lauja oli näha, et auuwäärt isa enam laste keskel ei wiibinud. Tähtsujeta rajawaidluste pärast olivad Schmalkaldia lepingu liikmed üksteisega tüüls. Sakseni hertzog *Moritz* jai kogunisti äraandjaks ja läks keisri leeri. Juba 24. Jürikuu päewal 1547 oli *Mühlbergi* s werine lahing, kus keiser wõitis ja kuurwürst *Johann Friedrich* wangi langes. Ta kaotas oma kuurwürsti maa, mis herzog *Moritz* ile anti. Siis sõitis keiser *Wittenbergi* sse ja seisatas Lutheruse haul. Paawstlased nõuawad: kaewatagu ketser wälja ja põletatagu ta ära! Aga keiser kostis: „Zätte ta rahule! Ma pean sõda elawatega, mitte furnutega!“ Pea heitis ka maakrahw *Philipp* ennast keisri alla; wõeti aga kawalusega wangi ja jäeti ka wangi.

3. Keiser seisis oma wõimuse ülemal tipul. Ta hakkas ise oma käe pääle kiriku asju seletama. Ta laskis *Mugsburgi* riigipäewal a. 1548 ühe kawa üles seada, mis waheljal jeni pidi maksma, kuni kontsilium asja lorda seab. Seda kawa nimetati: *Mugsburgi Interim* ehk *Wahesuft*. Siin lubati wabadus õigeksmõistmiste õpetuses, karika wäljajagamises ja preestrite abielus. Muudu pidi kõik wanaks jääma. Aga kogudused ja õpetajad paniwad igal pool waheljule wastu. 400 hingekarjast peksti soldatitega nende naeste lastega wälja. Nad kaotasiwad enim ameti ja leiwa, kui selge ja puhta ujutunnistuse. Niisama oli lugu *Leipzig* i waheljuga, mida *Melanthon* herzog *Moritz* i soovil 1549 oli kokku seadnud. Ka jeda — *Melanthon* omas wanaduse nõtruses oli siin katoliikude pruutide wastu liig lepplik olnud — ei wõetud mitte wastu. Wastupanijad põgenesiwad *Magdeburgi*, mis jeni maani wõitmata olnud.

4. Seegi langes wiimaks *Moritz* i kätte. Aga mitte *Mugsburgi* ufu kui waenlane ei tulnud ta siia, waid ta oli juba teised rahu. mõtted jaanud. Keisri wastu, kes ikka weel kuurwürsti *Johann Friedrich* i ja maakrahw *Philipp* i wangis pidas, pööras ta äkki omad wäed ja oleks ta pea *Insbrecis* wangi wõtnud. Ei wõinud selle järele keisril, ei Protestantlastel sõjast röömu olla. Rahu soowiti kõigil pool. See tehti *Mugsburgi* usurahu a. 1555. See annab maaiandatele uju wabaduse kätte. „Kelle maa, selle usf“ pidi maksma. Kes sellega rahul pole, wõib wälja rännata. Ka kaotawad katoliku waimulikud oma maa, kui nad oma usu maha jätawad. Muudu jääb igale kirikule see warandus, mis ta omandanud. Uju pärast ei tohita kedagi taga kiusata ehk teotada.

Seda ei jõudnud keiser *Karl V.* enam ära kannatada. See oli ta terve elutöö hülka mõistnud. Ta jättis trooni ja krooni oma wennale *Ferdinand* ile. Tööst wäsinud igatses ta rahu järele. Seda lootis ta *Hispaania* floostris *San-Just* leidwat, kus ta a. 1558 juri.

§ 46. Prantsuse Schweizi usupuhastus. Johann Kalwin. (§ 76.)

1. Mis Zwingli Sakamaa Schweizis külwanud, ko-
 Kalwini noorus. jus Prantsujemaa Schweizis edasi. Tema tööd jätkas
 jälle uue mõjuga J o h a n n K a l w i n, kes waimu
 poolest kõrgemal seisus kui tema, kelle usuwaimustus sügavam oli
 kui esimesel Schweizimaa usu uuendajal.

J o h a n n K a l w i n on 10. heinakuu päewal 1509 Prant-
 juemaal Pikardie maakonnas sündinud, kus ta isa piiskopi sekretär
 oli. Ta walmistas ennast waimuliku seisu peäle ette, aga et kiriku
 õpetus ta waimu mitte rahule ei jaatnud, hakkas ta õigusteadust
 õppima. Siiski sündis teda tema jüda Zumala sõna sügawusi
 meesti uurima. Nimelt luges ta Pariisis waimustusega usupuhas-
 tuse kirju. Et ta nende mõtete eest ka awalikult wälja astus, pidi
 ta Prantsujemaalt põgenema. Ta tuli Baaselisse ja a. 1536 Genfi
 linna, kus talle juur tööpõld ennast pidi awama.

2. Kaks aastat (1536—38) oli nüüd Kalwin sü-
 Ta elu tegewus. wäsimata tegew. Nimelt mõitles ta määratsete wastu,
 kes süngi tuiju ja torniga kõik tahtsiwad ümber muuta,
 jeaduslikku korda ära kaotada. Suurema waljusega karistas Kalwin
 eksiijaid. Kuid nüüd sündisid ta wastased a. 1538 teda põgenema.
 Aga a. 1541 kutsuti ta jälle tagasi. Keegi muu ei jõudnud Genfis
 jeaduslikku korda üles jeada kui Kalwin. Veel waljumalt hakkas
 ta nüüd walitsema kui enne. Kõik ilmalik meelejahutus: laulmine,
 mängimine, tantsumine oli keelatud. Wastuhakkajad pandi wangi;
 kardetawad nende hulgas hukati ära. Nii põletati puuriidal tea-
 dujemees M i c h a e l S e r w e t, kes Zumala kolmainisust jalanud,
 ära. Muudugi ei sünni seejulgused wereotjused ewangeliumi waimuga
 kokku. Kalwin mõitis nii kõigi oma wastaste üle. Omast waljusest
 ei jätnud ta karwa wäärt maha. Ta suri kui ainus Genfi isewalits-
 jeja 27. lehekuu päewal 1564

3. Omast õpetuses seisab Kalwin sellejama põhja pääl
 Kalwini õpetus. kui Zwingli; ta on sünni üksi wähe sügavamasse tungi-
 nud. Nii õpetab ta pühast õhtusöömaajast: j a k r a -
 m e n d i s jaab u j k l i k üht wäge, mis Issanda ihust ja werest
 wälja läib, kuna umbuslik muud wastu ei wõta kui leiba ja wiina.
 I s s a n d o n j i i n ü k k i o m a w a i m u g a o l e m a s.
 Sääli ei jagata siis mitte Issanda tõsist ihu ja werd leiba ja wiina
 all, nagu Lutherus õpetab. — Pääle selle õpetas ka Kalwin Au-
 gustinuse järele: Zumal olla ühe osa inimestest õnnistusele, teise
 hukatusese oma õiguse ülenduseks ette määratud. Wali Kalwin läks
 sünni veel kaugemale kui Augustinus.

4. Kalwini mõttes kasvatas Genfi ülikool, mille ta a. 1550
 oli ajutanud, kirikuõpetajaid. Nende mõjul hakkasid nad ka jälle
 walitsema, kus Zwingli esimest ewangeliumi seemet külwanud. Ni-
 melt wähenidas veel Kalwini noorem sõber, lahke T h e o d o r
 B e z a, tema waljusi. Nii sai igal pool sel kombel Kalwini õpetus

reformeeritud ehk uuendatud kiriku õpetuseks. Ka Saksa Schweizimaal võeti ta vastu. Küll püüti ka Kalwini ja Lutheruse kiriku wahel weel uuesti ühendust toime jaata. Nimelt Melanthon oli selle kohta tegew. Aga see pidi wõimatumaks jääma

§ 47. Usupuhastuse wara. Selle laiali lagunemine pääle ta asutusmaade. Lutheruse usutunnistuse edenemine. (§ 77.)

1. Suur oli see wara, mida usupuhastus rahwaste hästuse kätte oli annud. Ta oli esmalt piibleriaamatute neile tagasi kinkinud, mille katolik kirik neilt riijunud. Sel põhjal õpetati hingele, keda omad teod ei jõudnud rahule jaata: meie jaame õigeks üksi armust usu läbi. Ühkete wälispidiste kombete ja arusaamata palwete asemele oli lihtne jumalateenistus astunud. Siin kuulutati puhast Jumala sõnavigale rahwale ta oma keeles. Ses laulab terwe kogudus ka oma kirikulaulu, mis talle tagasi antud. (W § 54.) Ei pidanud enam wälisest tegudest ja kombete täitmisest küllalt olema. Müüd nõuti tõsi patust pöörmist ja meeleeuendust, kindlat usu lootust ainja wahemehe Jeesuse Kristuse pääle. Tema läbi, ilma muunde wahemeesteta, pidi kogudus igal ajal oma helde Jeaette jaama, kes patu andeks annab. Ei maksa enam käsu sund, waid ewangeliumi wabadus. Igauks võib ije püha kirja uurida, jelle põhjal uskuda, mis ta Jumala ja oma südametunnistuse ees jõuab wastata. Nii andis usupuhastus rahwastele ka mõtte- ja südametunnistuse wabaduse kätte. Ka ajutas ta neile rahwakooli ja rahwakirjanduse. Ta päästis seega rahwad waimulikust orjapõlwest Sellepärast võeti uus õpetus igal pool, kuhu ta tungis, waimustusega vastu. Sellejama pärast wõtsiwad ka wabaduse wastased oma wiimse jõuu kokku, et ewangeliumi ära häwitada. Ja paraku on see ka mõnel maal mõjunud.

2. Wäga wara jõudis usupuhastus Daanimaale, usk põhja kus ta riigipäewadel a. 1527 ja 1536 juba vastu võeti. maades. Nasta pääle jelle oli ka Norramaa juba ewangeliumiujuline. Niijama awas kuningas Gustaw Waaja Rootsimaa usupuhastusele a. 1527. Ühel pärastisel kuningal, Johann III (1568—1592), oli üks Poola printsejs abikaajaks. Müüd püüdsiwad katoliklased jälle wõitu jaada. Aga kõik, kes Rooma usku tagasi heitsiwad, pidiwad maalt ära põgenema. — Ka Soome maal kuulutas juba a. 1525 Peter Särkilahki ewangeliumi õpetust. Seda edendas nimelt Mikael Agrikola. Tema andis esimese Soomekeelse aabitsa a. 1542 ja uue testamendi a. 1548 wälja. Nii sai kallis mees Soome kirjakeele ijaks. Ta juri a. 1557. Siis tegi a. 1593 Upjaala kirikufogu otsuseks, et

Rootsi ja Soomemaal pääle kolme üleüldise usutunnistuse Augsburgi usutunnistus kiriku õpetuse juhiks peab olema.

3. Ka meie Läänemere maakonnad on esimeste hulgas, kes usupuhastuse vastu võtavad. A. 1521 saab Andreas Rööpken Riia linna usupuhastajaks. Teda aitab õpetaja Sylvester Tegetmeyer ja linnakirjutaja Joh. Lohmüller. Tallinna usupuhastajaks jäävad õpetajad Joh. Lange, Hermann Marjow ja Zacharias Hasje a. 1524. Saare- ja Läänemaal on seltsamal ajal piiskop Joh. Kiewel IV. usupuhastuse avanud. Wolmari maapäev annab a. 1554 meie maale täie usu vabaduse kätte. Usupuhastusele hakkab ka rahvakirjandus teed rajama. A. 1553 pani Tartu Jaani kiriku Gesti õpetaja Franz Witte Lutheruse väikse katekismuse Gesti keelde, Tartu murdesse, ümber. Tallinna keeles andis ühes katekismuse ja ewangeliumidega esimese lauluraamatu välja praost Heinrich Stahl, Gesti kirjanduse isa, a. 1632. Uue testamendi pani Tartu murdesse Adrian Virginius, Puhja õpetaja, ümber a. 1686. Lauluraamatu puhtas rahwakeeles andis Karula õpetaja Joh. Hornung a. 1694 välja. Ta on ka uue testamendi ümberpanija, mis a. 1715 ilmus. Jüri praost Anton Thor Selle pani siis ka wana testamendi Gesti keelde ümber ja andis selle terve piibliga a. 1739 välja. Läti keelse uue testamendi oli praost G. Glück a. 1685, terve piibli 1689 välja annud. See kõik on aidanud Ewangeliumi kirikut meie rahwa südamesse istutada. Siit teda välja kangutada pole ka katolik Poola walitsjus mitte jõudnud, kes 1561 Liwimaa oma alla jai, kuna Gestimaa Rootsi alla langes. Palju pidi Liwimaa nüüd oma usu pärast kannatama. Kuid jee lõppis, kui 1625 ka Liwimaa Rootsi alla jai. Tema isalikud kuningad kaitseswad nüüd meie terve kodumaa kirikut. Mis nüüd loodud, jääb maksma, kui a. 1710 Wene wägew kottas teda oma warju alla võtab. Meie rahwa kaunimaks pärliks jääb — ewangelium.

4. Poola maal oli sinna põgenenud Böömi wendade läbi juba wara usupuhastus ette walmistatud. Teda võeti jälle Lutheruse ja Kalwini usutunnistuse järele vastu. Siiski mõistiswad paawstlased pea katolikude kuningate warju all ewangeliumi edenemist takistada. Ungari maal võttsiwad Sakslased Augsburgi usutunnistuse, Soome jugu Magiarlased Kalwini tunnistuse vastu. Ka raskest tagakujamises jäiwad nad jellele ustawaks.

§ 48. Kalwini usutunnistuse laiali lagunemine. (§ 78.)

1. Hollandis. Holla landi maal oli usupuhastus wara maad leidnud, ehk siin küll Protestantlasi hirmjasti taga kiusati. Nimitelt oli Kalwini usutunnistus siin võidu saanud. Aga et jee maa Karl V. pärandatud pärismaa oli, siis oli ta siin veel

waljum, kui Sakjamaal. Lugemata hulk inimesi juriwad siin wangi-
kodades ja werepõrandal. Veel koledam oli tema poeg Philipp II.
(1555—1579). Tema maawalitseja herzog Alba laskis 18000 inimesi
nende uju pärast ära hukata. Aga jeda ei kannatanud rahwas
enam Ta tegi ennast täiesti Hispaania alt wabaks, tõstis Drakeni
eni Wilhemi oma kuningaks. Nii jai ta ühes riigiwabadustega ka
ujuwabaduse kätte.

2. Inglise maal jeifis kuningas Heinrich VIII. Inglise-
maal. kangesti katoliku uju eest. Aga kui ta oma koduse elu
pärast paawstiga tüllise saanud, lõi ta ennast temast
a. 1534 lahti. Pääle tema jurma saatis Thomas Cranmer,
Kanterbury piiskop, usupuhastuse wõidule. Küll katjus siis veel
Philipp II. abikaaja, Werine Maria, Rooma usku uuesti
wõidule jaata. Cranmergi pidi märtrijurma jurema. Aga kuninga
emand Elizabeth tegi a. 1558 tagakiusamisele otja. A. 1559
tehti 39 usudõpetust, mis enamisti Kalwini õpetuse pääle ennast
rajawad, kiriku põhjusõpetuseks. Mitmed katolikud kombes jäiwad
järele, nii ka piiskopi amet. Nii jündis Inglise maariigikirik
ehk piiskoplik kirik.

Aga juured hulgad oliwad jelle wastu. Nad nõudsiwad pu-
hast Kalwini õpetust, lihtsat kiriku walitsust koguduse wanemate ehk
presbitrite läbi. Need on Puritaanlased ehk Puhtslased.
Nende mõtete järele pani J. H. Knox Schotimaal usupuhastuse
toime. A. 1560 tõstis parlament presbiterlise kiriku Schotimaa riigi-
kirikuks. Puritaanlane Oliver Cromwell jai siis tähts-
maks wõimumeheks üle terve Inglise maa. Kuninga Karl I-gi laskis
ta a. 1649 ära jurmata. Inglise maa jai jeega puritaanlikeks waba-
riigiks. A. 1660 jai ta aga jälle kuningriigiks ja piiskopi kirik uuesti
Inglise maa riigikirikuks.

3. Prantsuse maal oli Kalwini usk palju tunnista-
jaid leidnud. Aga raskest kuwatuse tules — pidiwad nad läbi käima.
Kuningas Franz I., kes Sakjamaal Protestantlasi toetas, kuwas
neid kodumaal taga tule ja mõdegaga. Siiski kaswas iga päewega
nende arv. Kuninga õueski oli neid leida, kuna kuninga jugulased
Bourbonlased neid toetasiwad. Ei see tähendanud midagi, et Pro-
testantlasi Hugenoottlasteks jõimati. Katolikud Guise herzogid jüüta-
siwad nüüd kuninga Karl IX. all werise usujõja nende wastu
põlema. Aga a. 1570 pidi Hugenoottlastele rahu ja usuwabadust
lubatama. Nüüd aga pidi pettus ja äraandmine aitama. 24. aug-
ustil 1572 pühitseti protestantlise Nawarra Hendriku
pulma kuninga de Margarethaga. Aga korraga hakkas kuninga lossi-
kell tõlama ja kümmed tuhanded hukati ära. See on kuulus Pa-
riji werespulm Pärtli ööl 1572. Küll oli juur jelle
pääle Protestantlaste kurwastus, et Nawarra Hendrik, kui
ta 1593 Prantsuse trooni pääle jai, jelle trooni kajuks katoliku usku
heitis. Aga muidu kaitjis ta Hugenoottlasi. Nantes'i (Mangti)

armukäjus a. 1598 andis ta neile täie uinwabaduse kätte. Et kuningas Ludwig XIV. 1685 jelle jälle tühjaks tegi, on Prant-
 jusemaale üksi äraarwamata kahju toonud.

§ 49. Usupuhastus Hispaania- ja Itaaliamaal. (§ 79)

Hispaania. 1. Hispaaniamaal oli Lutheruse õpetus wainustatud sõpru
 leidnud. Aga Karl V. laskis siin tuhandeid ketserikohtute läbi tuleriidale jaata. Ja see mõjus, weel enam, kui tema poeg Phi-
 lip II. (1555—1598) troonile jäi, koledam meremees, kes kuningas-
 troonil on olnud. Et paawsti wäge kaswatada, astus ta katoliku
 Maria ga Inglismaal abielusse. Rahewõrdje toorusega kiujati
 nüüd Protestantlasi mõlemas mais taga. Kui Maria suri, pakkus
 Philipp II. oma kätt ka protestantlijele Elisabethile. Et see tagasi
 lükkati, pidi „juur laewastit“ Inglismaad karistama. Aga tornises
 meres jaiwad uhked Hispaanlased waraje hana. Hirnus oli ka
 werejämulse keisri enese ots. Omas uhkes Eskuriali lossis mädanes
 ta elawa ihuga ära a. 1598. Pääle jelle jättis ta määratuma riigi-
 wõla oma pojale pärandada.

Itaalia. 2. Ka katoliku kiriku pejapait Itaalia ei jõudnud en-
 nast usupuhastuse liikumisest wabaks hoida. Juba a.
 1530 oli uus testament Itaalia keelde ümber pandud. Ka kirjutas
 üks waga munk tähtja ewangelilise raamatu „Jeesuse Kristuse hää-
 teost“, millest 60,000 tükki trükiti ja mida juba paawsti õueski
 loeti. Siis seadis paawst ka Roomas inkwiisitionikohtu sisse. Nüüd
 näis, nagu oleksiwad Peetruse järje ees Meero ajad tagasi tulnud.
 Lugemata oliwad märtrite hulgad, kes oma usku werega kinnitasi-
 wad. Nii ägas auuwäärt Antonio Palerario kolm aastat inkwiisitioni
 wangikojas. Siis kägistati ja põletati ta ära. Ka raamat „Jeesuse
 Kristuse hääteost“ kaotati juutumaks ära. Nõnda länmmas tuli ja
 mõel Itaalias usupuhastamise edenemise. Ka uuemal ajal ei ole ta
 jäl rahwa keskel ajet wõtta tohtinud.

§ 50. Katoliku usu wastaspuhastus. Jesuiitlaste ordu. (§ 80.)

Wastas-
 puhastus. 1. Suured wallad oliwad usupuhastuse mõju all
 Rooma kiriku küllest lahkunud. See oli talle isegi sel-
 gets teinud, et ta elu kõigipidi terve ei olnud, et talle
 õnneti muendumist tarwis läks. Seda katjuti nüüd ka toime jaata,
 aga üksi usupuhastuse wastas wainus. Wana ka-
 toliku kirikut püüti üksi kinnitada ja toetada uute tugebega, ja nii
 teda uuele wõidule jaata. Seda aega nimetatakse wastaspu-
 hastuseks.

Üffi jes mõttes tegi tööd Tridenti kontjilium aastal 1545—1563. Wanad kiriku ekstitused kinnitati siin uute põhjustega. Mõtte wabadus, mis enne weel mõne asja üle olnud, keelati täiesti ära. Kõik, kes teistiti õpetasiwad, wannuti ära. Nii sai katolik kirik jelle wälise tegumise, mis talle tänapäewani on jäänud. Et see nõnda pidi jääma, jelle eest muretjes nimelt uus ajutus, Jeesuuse jeltskond, mis nüüd oma alguse sai.

2. Selle põhjendaja oli Ignatius Loyola, Jesuiitlaste asutamine. Kes a. 1491 Hispaania rüütlipoost jündinud. Ühes lahingis raskesti haawatud, pidi ta kaua raskes haigewoodis wiibima. Oma pikka aega wiitis ta rüütlite ja pühade lugusid lugedes. See liigutas ta haiguse ja walu läbi ärritatud waimu üliwäga. Ta töötas, kui ta terweks peaks jaama, oma terwet elu neitsile Mariale, pühale isale ja wõitlujele ketserite wastu pühendada. Juba 33 aastat wana, läks ta jelleks weel laste jella, õppis raudse usinusega enesele Ladina keele kätte ja uuris ujuteadust; pani siis kerjusriided selga ja hakkas waljusega oma liha tallitjema ja wooruses ennast harjutama. Siis ajutas ta Pariisis mõne mõtteosalisega uue seltsi, mis paawsti joowi järjele katolikk kirikut wiinise hingetõmbamiseni pidi teenima. See on kuulus Jeesuuse jeltskond ehk Jesuiitlaste ordu, mille paawst a. 1540 kinnitas. Kui Loyola a. 1556 juri, andsiwad ta järeltulijad Jakob Lainez ja Franz Bogria jellele weel uue kindluse.

3. Kes ordu liikmeks tahtis jaada, pidi kolme mungatootust: waejust, kassinust ja sõnakuulmist, töötama; siis pidi ta aga nimelt weel töötama: paawstile tingimata sõnawõttlik olla, et ketserid ära kaotada. Ordu ülem oli ordudindral, kes Roomas asus ja üffi paawstile aru andis. Tema nimetas alamad ametnikud, keda lugemata hulk oli. Üks liige walwas teise üle ja andis ülespoole aru, nii et kõik teatused ordudindrali kätte tuliwad, kes kuningliku wõimusega walitses. Ordu kajuks pidi kõik ära jalatama, mis muidu inimesel püha on: isamaa, sõprus, oma mõte ja südametunnistusk.

4. Seejuga seadlusega pidi uus ordu suureks wõimuseks jaama. Ja nii pole ime, kui pea ülikoolide õpetolid, noore joo kaswatamine ja terwe rahwa elu Jesuiitlaste mõju all seisab. Würstisidki kaswatamad nemand, tõstamad neid troonile ja liikkamad neid ära. Et kõiges läbi tungida, unustati ristiusu ja südametunnistuse nõudmised ära. „Lõpujihat pühendab abinõu,“ nii käib Jesuiitlaste kuulsam põhjusemõte. See tähendab: kui aga üks tegu katoliku kirikule tahab kasu tuua, siis on ta Jumala meele pärast, kui ta ka kuritöö on. Walewannegi on wõimalik, kui ta paawsti kirikule kasu toob. Nii on uus ordu wõitluseordu, mille tähtsus üleilmlijeks sai. Seitsetümme aastat pääle ta ajutaja surma oliwad ordul 16,000 liiget. Need kõik ähwardasiwad ewangeliumi kirikut hirmu ja surmaga. Et ta siiski pole surma jaanud, juba see tõendab, et meie kirik ennast mitte inimeste sõna pääle ei raja.

5. Üleilmlike paavsti võimuse pära'i hakati Jesuiitlaste ordu ta katoliikluses maades kartma. Ta aetigi mitmelt maalt wälja. A. 1773 lõpetas waga ja waba-meelne paawst Klemen's XIV. ka omalt poolt ordu ära, kuid Pius VII. kutsus ta a. 1814 uuesti elusse. Wenemaal ja Preisi on Jesuiitlaste ordu praegu keelatud.

§ 51. Hommikumaa ehk Greeka kirik. (§ 82.)

1. Kui Türklased a. 1453 Konstantinoopoli ära wõt-
 ühenduse
 fatesed. siwad, jäiwad Konstantinoopoli patriarhid küll weel Greeka kiriku ülemaks, seisiwad aga ommeti mitmet pidi jultanite woli all. Sellest oleksiwad nad pääsnud, kui nad ennast kas jälle Roomaga ehk Lutheruse kirikuga oleksiwad ühendanud. Wiimase ühenduse üle peeti ka juba nõuu. Aga ta jäi tagajärjeta. Siis soowis Konstantinoopoli patriarh Kyrill Lukaris ühendust Kalwini kirikuga. Müüd kaebasiwad aga Jesuiitlased jultani ees ühenduse soowija pääle. See laskis teda, kui oleks ta äraandja ja riigijäüdlane, kinni wõtta ja ära uputada a. 1638.

2. Wälispidi jai Greeka kirik jeeläbi uut kinnitust, et Wenemaa kirik. ta Wenemaa haru ennast oma jalgade pääle seadis. Tjaar Feodor Z o a n n o w i t s h ajutas a. 1589 Moskwa linna patriarhi ameti, kes Wenemaa kirikut pidi juhutama. Seit jaadik on Wene tjaarid Hommikumaa kiriku kaitsejad. Pea jelsamal ajal jai üks jagu Greeka kirikust katoliku usu wõimuse alla. Poola- ja Dhtu-Wenemaal ühendas ta ennast jellega. See on Bresti ü h e n d u s ehk Greeka ü h e n d a t u d k o g u d u s, ajutatud a. 1596. Kõigi seejuuguste ühenduse mõtete wastu pani Kiewi metropolit P e e t r u s M o g i l a s ühe usjutunnistuse koku, mille a. 1643 Konstantinoopoli kirikukogu wastu wõttis. See on Greeka koguduse katekismus ja usjutunnistusekiri.

3. Spetuse edenemist, mis pääle 787. aasta jündinud, ei wõta Greeka kirik enam wastu. Sel põhjal seijab ta katoliku kirikule lähemal kui meile. Kuid järgmise punkti pääle paneb ta iseäraliku rõhu: Püha Waim käib Tsast wälja, ei mitte Tsast ja Põjast, nagu Dhtumaaa kirik õpetab. Ka tal on 7 sakramenti, kuid pühas õhtujõõmaajas jaab ka kogudus leiba ja wiina. Seda jagatakse ka lastele wälja. Spetus puhastusetulest jääb wastuwõtmata. Paastumine, pühade auustamine ja juusõna õpetus piibli kõrwal arwatakse õigeks.

§ 52 Kolmekümneaastane usufõda. Gustav Adolf. (§ 83.)

1. Augsburgi usurahu a. 1555 ei olnud Protestantlastele täit usuwabadust weel mitte annud. Selle järele pidiwad alamad riigiülemate usku tunnistama, ehk maast

wälja rändama. Pääle selle jäi kiriku warandus katoliklastele, kui mõni kiriku ametnik ise ewangeliumi usku heitis. Niisama hakkas mitmel pool Jesuiitlaste kihutusel päris usutagakuusamine. Iseäranis Böömimaal läks Protestantlaste seisukord väga raskeks. Siin oli keiser R u d o l p h, kes a. 1576 troonile tuli, neile katoliklastega ühed õigused annud. Aga keiser M a t t h i a s, kes 1612 troonile jäi, ei pannud jeda tähele. Üks uus ewangeliumi kirik kjusti maha, üks teine pandi finni. Mitmed ewangeliumi-usulised heideti wangikotta. Protestantlased nõudsiwad õigust, aga keisri maawalitsejad wõtsiwad neid hirwitades wastu. Sääli lõppis Protestantlaste kannatus. Nad tõusiwad awalikult wägiwõlla wastu üles, tungisiwad Pragi lossi ja wiskasiwad jälle keiserlikud nõuunikud Martiniki ja Slawata lossiaknast wälja, 23. leheküü päewal 1618. Nii algas k o l m e k ü m n e a a s t a n e u j u s j ö d a.

12 föja aastat. 2. Külli jaatsiwad nüüd Böömlased, kes keisri F e r d i n a n d i wastu Pjalzi kuurwürsti F r i e d r i c h V. oma kuningaks oliwad walinud, keiserlikud sõjawäed Böömimaalt minema. Aga siis kadus neilt sõjaoõnn. Baieri kindral T i l l y jäi wõitjaks; tema kõrwa astus pea ka kardetud W a l l e n s t e i n. Si mõjunud seegi midagi, et Daani kuningas C h r i s t i a n IV. Protestantlastele appi tuli. Hirmsad on wereraad, mida Tilly ja Wallenstein ajawad. Nad näitawad, et keiser ewangeliumi usutunnistust terwelt Saksamaalt tahab ära häwitada. Ja aastal 1629 on ta ka terve Saksamaa peremees. Tema annab käsu wälja: „Protestantlased peawad kõik kiriku warandused katoliku kirikule tagasi andma, mida nad a. 1552. jaadik omandanud. Kalwini kiriku liikmed ei pea ujurahust mitte oja saama. Katolikud maaülemad tohiwad keelmata omal maal ewangeliumi tunnistust ära keelata.“

See oli ülekohtune käsk, mis tuhandete jüdametunnistuste jagade alla jõtkus. Nimelt tahtis ta kiriku ja kooli warandust riijuda, mis annu seaduse teel ta omaks jaanud. Seda käsku ei tahtetud ega wõidud kuulda. Hirmus oli nüüd karistus, mis wastupanija Magdeburgi linna pääle langes. Tilly wõitis linna tormiga, lastis 30,000 inimest ära hukata, muutis linna tuhahunnikuks. Ewangeliumi tunnistus oli seega jumahädas. Aga ka abimehe oli Zumal juba äratanud. Juba a. 1630 oli Rootsi kuningas G u s t a v A d o l f 16,000 jumalakartliku sõldatiga Bommeri randa astunud, et usuwendadele abi tuua. Kui ta Sakia pinnale astus, langes ta põlwili ja palus; sõjawägi tegi ta eesmärgi järele. Nii algas ta Zumalaga ja Zumal oli ka temaga.

3. Et anderikas, wägew ja waga kuningas mitte Gustav Adolf. maadewõitja, waid usupäästja tahtis olla, ilmus pea. Nii wõeti teda igal pool kui kaitseinglit wastu, kes ewangeliumi usule warju toob. Juba a. 1631 wõitis ta kaks korda seniajani wõitmata Tilly üle, kes Lechi jõe ääres langes.

Nüüd jaadeti Wallenstein Rootsi wägede wastu. L ü h e n i

Linna juures oli otjussõitlus oodata. Räes oli 6. Mardikuu päew a. 1632. Palwe ja lauluga: „Meil tuleb abi Jumalast“ algas kuningas werise lahingu. Mitu tundi wõideldi mõlemal pool ühejuguise wahwusega. Sääli nähti kuninga sõjahobu ilma isandata edasi tormawat. Leinajõnum: „kuningas on jurnud!“ kvas läki Rootsi rügementide. Et unustamata kuninga jurma tajuda, wõitlewad Rootslased löwirammuga. Wõit jäi ka nende kätte. Wallenstein pidi taganema. Keiserlikus wäes oli ka wahwa rüütel Pappenheim jurma saanud. Kuid juurem oli wõitjate kahju. Protestantline usuwägilane Gustav Adolf, Lutheruse usu waga ja jumalawaimustatud kaitsja, oli hauda langenud.

Rahu. 4. Kuid jee kallis weri ei olnud asjata woolanud. Lüheni lahing tegi otjuse, kui ka sõda weel 16 aastat edasi kestis. Pea ihaldas rahu igamees. See tehti 24. wiinakuu päewal 1648 Westfali maakonnas. Selle järele nimetatakse teda Westfali rahuks. Selle järele on kõik Protestantlased, ka Kalwini kiriku liikmed, jellesama õiguse õjalised, nagu katoliklased. Ka ewangeliumi kiriku warandus jääb jelleks, nagu ta 1624 oli. See hirmus sõda on palju hädaohtu Euroopamaale toonud. Suure jao Saksamaast on ta laagedaks laaneks muutnud, ta wälise ja jise-mise jēuu kauaks ajaks kängu pannud. Alga juure waranduse — usuwabaduse on ta rahwastele päästnud. Ühed õigused usutunnistuste wahel õpetajiwad ükssteist wastastikkü auustama ja üks-teijega kannatama. Ka meie ewangeliumi kirikule oli wõitlus, mis sõna wael alganud, mida mõega wael edasi wõideldi, õiguse kinnitanud, et ta tohib elada.

§ 53. Usupuhastuse aja lahud: Ümberristijad ja Uni-taarlased. (§ 84.)

1. Ümber-ristijad. 1. Usupuhastuse ajal ilmujiwad pääle juurte koguduste weel mitmed lahud ehk usujeltsid, mis katolikust kirikust lahkujiwad, teda aga ewangeliumi kirik omaks ei wõi tunnista. Tähtsamad nende hulgas on: Ümberristijad ja Uni-taarlased.

Ümberristijad on meile juba tuttawad. Nende esimene märatsemine leidis Münsteris a. 1535 werise otja. Sellega ei kadunud aga nende mõtled. Menno Simons, üks endine katolik preester, kogus nende jäätmed Hollandimaal umbes a. 1546 waikjeks kogudujeks kokku. Siit rändajiwad nemad ka muude maade jisse. Tema nime järele nimetatakse seda usulahku ka Mennoitlasteks. Nemad feelawad lasteristimist, sõjateenistust ja wannet. Jalgade pesemine on neile ka sakramendiks. Nad tahawad pühade kogudust maa pääl tõeks teha. Nende õpetus läheneb muidu reformeeritud kiriku õpetujete. Wälispidi on nende elu auus ja laitmata.

Sellepärast wõeti neid mitmel maal riikliku warju alla. Rõige rohkem on neid Ameerikas.

Englis- Nende sugulased on *Englismaa Baptistlased* maa Bap- ehk *Kristimise jõbrad*. Ka nemad keelawad lasti- tistlased. teristimist, peawad ennast pühade koguduseks ja ei arma enesjel enam pattu olewat. Oma usu juurendamiseks on nad üli- agarad. Ka meie maalegi on nad oma wõrgu wälja heitnud.

3. Ka uuemal ajal astusiwad jälle mõned ekstitajad Unitaar- üles, nagu nendega wanal kirikul tegemist oli. Nad jal- lajed gasiwad nimelt õpetust Jumala Kolmainususest, ja tahtsi- wad Unitaarlased, see on: *üheljumalikule auu- s- taja d o l l a*. Kristus oli nende filmis waga inimene, sakramen- did üksi tähendusjed ilma jüsemise wäeta. Selle ebaõpetuse tähtsam kuulutaja oli *Michaël Serwet* olnud, kelle Kalwin lastis ära põletada.

Jseäralikuks uujeltjiks ühendasiwad aga Unitaarlasi Itaalia mehed *Lälius* ja *Faustus Socinus*. Faustus uuris pääle Lääliuse jurma ta kirju, põhjendas ta õpetust jügewamini ja ajutas nimelt Poolamaal kogudusi. Ta juri a. 1562. Unitaarlasi nimetatatse kahe Socinuse järele ka *Sociniaanlasteks*.

Poola Sociniaanlastel oli Rakawi linnas juba üks gümna- sium ja trüükoda. Aga a. 1640 ajasiwad Jesuiitlased nad Poola- maalt wälja. Nende jäätmed kogusiwad ennast jüis *Siebenbürgeni- maale*. Rõige rohkem on neid praegu Ameerikas.

§ 54. Usupuhastuse aja õpetus ja tunnistus. Ühenduse- kawa. (§ 85)

1. Alles usuhastus andis kõigewägewamale Jumalale õpetuse jeda auu, mida Rooma uhkus oli pimestanud. Roomas pääjisu. oli õpetatud: inimesjel on pääle langemise wabadus jää- nud hää ja kurja wahel walida. Usupuhastus aga kinnitas õpetuse pärispatust: patt walitseb nõnda meie sees, et meie ise kõigele hääle kõlbmata oleme. Ka tema jaab meile jüüks, et meie himu tõeks lajeme jaada Sellega wõeti katolikult omadiguelst ta tähtsam tugi (1. õp.) Sellepärast ei wõta usupuhastus Kristuse kõrwas maid ajemikka wastu. Tema weri päästab meid patuhukatusest, mitte preestrid ja nende ohwrid (Teine õp.) Selle õnnistuse kättejaamises on jälle tähtsam tükk pattude andeksandmine ehk õigeks mõistmine Jumala ees. See pole mitte meie teenistus, waid jumalik otjus, kuna ta Kristuse päraft meie pattude pääle ei taha waadata. Nõnda jaame meie õigeks, ei mitte kiriku kombete täitmise läbi, waid kui kindlas lootuses Jumala armu pääle ennast temale ära kihlame: *üks armust uju läbi Kristuse Jeesuse sees ja päraft* (3. õpetus.)

2. Selle põhja pääl seisawad usupuhastuse aja õpetajad. Siiski nõudsiwad mitmed küsimused weel lähemat jeletust. Seda leiti pika wõitlemise ja waidlemise teel, mis alles a. 1580 lõppis. Waidlemisele fundisiwad nimelt ühenduse püüded, mis Rooma ehk reformeeritud kiriku poole kaalujiwad. Wiimsele poole oli ka Melanthon wanaduse päiwil liig järelandlik. See tegi waidlusi weel raskemaks. Siemine jöda wendade wahel tegi ka kalli mehe wiimseid päiwi kibedaks küllalt. Ta joowis „jumalatarfade määratsemiseft“ rääjeda ja pani rõõmuga 19. Jürikuu päewal 1560 filmad kinni.

3. Waieldud oli püha õhtusöömaaja üle, inimese tahtmise faastegewuse üle patustpöörmises, ja õigeks jaamise üle. Mis waidluses wiljana selgis ja tõe tera leiti olewat, selle kohta ühendati ennast *Bergeni kloostri* *Magdeburgi ligi* a. 1577. Nii jündis *Bergeni raamat* ehk *Ühenduse kawa* (formula concordiae). Siin on tähtsamad Lutheruse kiriku õpetused jees, nimelt need, mille kohta waidlust olnud. Ka *ühenduse kawa* wõeti meie kiriku ujutunnistuskirjade sekka üles 600⁰ allkirja jelle raamatu all näitawad, kui tähtjaks meil meie wanemad jeda raamatut on pidanud.

Siis lastis *kuurürst August* kõik Lutheruse kiriku tunnistuskirjad kokku koguda. Pääle apostliku, Mikäa ja Athanasiuse ujutunnistuse wõeti sinna üles: 1. *Augsburgi ujutunnistuse aastalt* 1530. 2. *Augsburgi ujutunnistuse kaitsekirj* a. 1530. 3. *Schmalkaldia õpetüfikid* a. 1537. 4. ja 5. *Lutheruse juurja wäike katekismus* a. 1529. 6. *Ühenduse kawa* a. 1577. See kogu awaldati 25. Jaanikuu päewal 1580, *Augsburgi ujutunnistuse aastapäewal*, kui Lutheruse kiriku „*Ühenduse raamat*“. Seejugust tunnistuse põhja ei jõudnud reformeeritud kirik enesele mitte muretjeda. Rõige rohkem tähtjust leidis siin *Heidelbergi katekismus* aastalt 1563.

§ 55. Õigesusu aeg. Koguduse elu. (§ 86.)

1. Ühenduse-kawa selgus pani kõik wastajed hääled *Uja head ja wead.* waitima. Tema põhjusel fokus kiriku teadus, mis juurearmulist wilja kandis. Tunnistuse ümber koguwad ennast õpetajad kui üks mees. Rõige juurema hoolega walwatakse, et keegi muud ei õpeta, kui jeda, mis tunnistusega ühte käib. Puhas õpetus, mis tunnistuse põhjal, on jelle aja esimene nõudmine. Seda tehakse tingimata õige usu märgiks. Nii algas tunnistuse kinnitamiseega Lutheruse kiriku jumalatarfuse õitsemise aeg, mis ligi 100 aastat kestis. Seda terwet aega nimetatakse jeepärast ka õige usu ajaks. Kui teadusemehed jellest tähtjast ajast on iseäranis nimetada: *Martin Chemnitz* († 1570), *Leonhard Hutter* († 1616) ja *Joh. Gerhard* († 1637).

Uga aja nõue puhta õpetuse järele sai ka mitmeti aja haiqu-
feks. Puhta õpetuse üle walwates jaiwad ka mitmed karjased käju-
teenriks. Waim ja siju unustati ära. Tähest ja koorest peeti finni.
Ust ähwardas jurnud õiguseks ära tarretada. Ka lepplik waim kadus
jällegi wennaste wahelt. Püha kodagi tehti waidlemise tallermaaks,
kus kantsli päält wastase wastu wõideldi.

2. Siiski pole puhas õpetus oma mõju elu pääle
Koguduse awaldamata jätnud. Nimelt hakkab pääle ujujuhastuse
elu. kodune ja perekondlik elu kojuma. Ewangeliumi kirik
andis hingekarjasele abielu õnnistuse tagasi. See jai eeskujuks ka
koguduse perekonnaelule. Siin hakkas ennaft ust awaldama, mis
jüdamel alandlikuks ja tänulikuks teeb saadud armu eest.

3. Seda usu ja alanduse waimu näitab meile nimelt
Kiriku e w a n g e l i u m i k i r i k u l a u l, mille ujujuhastuse
lau. aeg on jünitanud. Selle isa on Martin Lutherus ije.
Tema tegi kirikulaulu waimulikuks rahwalauluks, kui ta preestrikoori
ajemel koguduse laulu siise jeadis. Mis Gregorius I. kogudusest
wõtnud, jelle andis Lutherus talle tagasi. Ja otse kui raske ajad
noore koguduse pääle tuliwad, näitas jee laul oma jumalikku wäge.
Otse hirmija 30-aastase usujõja ajal kutsus kirikulaul helde ja wä-
gewa Jumala juure. Nüüd laulis P a u l G e r h a r d († 1676)
oma risti- ja tröösti-laulud (näit. „Mis waewab sinu jüdamel“),
niijama J o h a n n H e e r m a n n († 1647) ja P a u l F l e m -
m i n g († 1640) omad waimulikud laulud.

Kalwini kogudus tarwitas omas jumalateenistuses üksi piibli
jalmitiid. Sellepäraft ei wõinud kirikulaul siin mitte kojuda. Selle-
poolest pidi ta meie kogudusest maha jääma.

§ 56. Pietistlased ehk Bagalased Lutheruse kirikus. Phi- lipp Jakob Spener ja August Hermann Franke. (§ 90.91.)

1. Küll oli õige usu aeg mõnda õit kojutanud. Uga
Ph. J. siiski unustati tihti õige õpetuse pääle tungides õige
Spener elu ära. Kirik on ihu jarnajeks jaanud, kelle weri joon-
Frankfur- tis. tesje tahtis ära tarretada. Weel kardetawam oli, et kirik
raske aja rõhul liiasti ennaft riigi wäe najale oli toetama hakanud.
Mitmed mehed oliwad kirikut jeejugeusest tarretusest päästa püüdnud.
Uga jee ei mõjunud. Elu jeejugeusele püüdmisele andis alles
Spener.

Ph il i p p J a k o b S p e n e r on a. 1615 Elfasji maakon-
nas kristlikus perekonnas jündinud ja üles kaswanud. Juba wara
käiswad ta mõtted waga palweelu pääle. Prantjuse- ja Schweizi-
maal oli ta ka muis kirikutes auujaid mehi tundma õppinud. See
läbi oli ta lepplikumaks usuasjus jaanud, kui ta aeg tahtis olla.
Kui ta Frankfurtis Maini jõel õpetajaks oli jaanud, jai ta tegewus
ülitähjaks.

Da pidas jün rahwalikka ja wägewaid jutlusi. Puhta õpetuse kõrwas nõudis ta ka puha st elu. Selle äratusjeks kirjutas ta ka raamatu „Wagad soowid ehk jüdamlik ihaldus ewangeeliumi kiriku paranduse järele.“ Speneri wagad soowid äratajivad juure liikumise. Koguduje liikmed tulivad iksteise juure majadesse kokku. Nad lugejivad jään Jumala sõna ja äratajivad iksteist wennalikule armastujele. Spener wõttis wiimaks koosolekute juhatusje oma pääle ja pidas neid pärastpoole kirikus. Da nimetas neid „wagad uje kogudeks“ ja soowis, et nad kogudujele joolaks pidiwad jaama. Selle wastu ärkas dige-
 usuliste poolt käre wastupanemine. Nad hakkajivad Spenerit ja tema sõpru pilgates Pietistlasteks ehk Wagalasteks nimetama.

Bärastine
tegewus.

2. Frankfurtist kutjuti Spener Dresdenisje ülemõpetajaks. Ka jün oli ta tegewus jamajugune. Da tõi palju äratust jutluste, koduste jumalateenistuste ja tundide läbi, mida ta lastega pidas. Ka ülikoolides katjus ta elawamat piibli jeletust põhjendada. See joow läks tal Leipzigis korda. Kolm noort õpetajat — üks neist oli August Hermann Franke — hakkajivad „piibli sõprade kogusid“ pidama. Seda tegiwad nad rahwakeeles. See ei olnud weel ühegi ülikooli poolt jündinud. Neist kogudest wõeti ülirohkesti oja. See äratas Speneri wastasjed wihale. Da pidi jüt 1690 taganema ja kutjuti nüüd 1691 Berliini Nikolai kiriku praustiks. Siin ulatas ta mõju weel kauge-
 malegi. Halle ülikooli pääle, mis waherjal jisje jeatud, kutjuti Speneri nõuu pääle ükji Pietistlasti õpetajaks. See sai nüüd nende kogupaigaks. Halle ülikool jai jeks, mis usupuhastuje ajal Wittenberg oli olnud. Siin katjuti uut tarkust, jüdamie jumalatarkest, põhjendada. Spener jee ka oli, kes erapisti ajemel üle üldisje pihti jisje jeadis ja kanore rahwa õnnistamise a. 1666 jeadujeks tegi. Tema juri a. 1705.

Pietistlaste
te wead.

3. Pietistlastele, nimelt pääle Speneri surma, wõis mõnda jüüd anda: nende õpetus uuestijündimisejst ei olnud dige, jest nad ei otfinud jeda mitte pühas ristimises, waid ijeäralikus äratusjes pärastisjes elus. Ka nende õpetus digeks jaamisejst ei olnud kindel küllalt. Nimelt pidajiwad nad kõik „wahesju“, mis iseenejst hää ega halb ei ole, nagu naljatamist, tantsumist ja mängimist, tingimata patujs. Ka oliwad nad liig küllmad ujutunnistuje wastu, mida wanemad raskes wõitluses omandanud. Neid kaebtuji pole Pietistlastjed tühjaks teha jõudnud. Nimelt jääb neile jüüks, et nad usulahkude jündimiseje teed on rajanud. Oli jee ju nende päänõudmine, et „tõsijed wagad“ „rikutud“ kirikust erakogudesje ennast kogujiwad. Siiski on wagalajed rammutumal ajal kirikule joolaks jaanud.

4. Speneri ustaw abiline oli August Hermann Franke. Franke, jündinud 1663 Lübeckis. Leipzigis teenis ta eneseje magistri auunime ja pidas oma ettelugemisejst piibli sõpradele, mis ülikooli poolt ära keelati. Nüüd kutjuti ta

Speneri soovil Halle linna professoriks ja õpetajaks. Siin hakkab ta päris elutegevus.

Uga neljapäev tulivad linna waejed Franke juure armuandeid saama. Ujaliku waejuse kõrwas leidis ta siin ka palju waimu toorust. Jääraniis kurwastas see teda, et waejed lapsed ilma kõige haridujeta üles kaswasiwad. Säl tahtis ta abi muretjeda, nimelt üht waestekooli asutada.

Franke ostis esmalt mõned raamatud, jagas need lastele wälja ja tahtis neile waeste üliõpilaste läbi tundisid lasta anda. Lapsed wõtsiwad raamatud, aga ei tulnud enam tagasi. Nüüd wõttis ta nad oma majasie. Uga siin läks ruum pea fitsaks. Waestelastele läks ijeäralikku maja tarwis. Nõnda walmis uus nõuu — w a e s t e l a s t e - m a j a asutada. Jse tal jeks raha ei olnud. Zumala abi ja ligimiste armastus pidi aitama. 4 taalri ja 16 krossiga hakkas ta pääle. Waenlased naerfiwad, aga töö edenes rõõmjasti. Kui nädala lõpul tööde maksu ajal häda kõige juurem oli, tuli ootamata abi. Abi ulatas uue nädala algusejeksi. Töö, mis ujus ja kindlas lootuses Zumala abi pääle algatud, jai walmis. Ta wõis a. 1701 siise õnnistatud saada ja kaswas iga päewaga. Kui Franke juri, oli ta waestelaste-maja juur hoonetekogu, 100 jalga pikk. Pääle 130 waeie lapse ja 2000 muu lapse jaiwad siin ülespidamise, 250 waest üliõpilast jaiwad siin prii töõgi. Niisama oli waestelaste-majal ije oma apteek, trükikoda, raamatukauplus ja juur raamatukogu. Waestelaste-maja asutaja tundis wäga hästi, et jee mitte tema teenistus ei olnud, waid Zumala töö. Franke juri 8. Jaanik. p. 1727. Tema nimi aga jääb unustamataks.

5. Franke on käesolewa aja usuwägilane, kelle mõju Franke mõju. kaugele ulatas. Nii jai ülitähisaks, et Franke waestelaste-majaga kallimeelne wabaherra R a n t e i n oma p i i b l i - a s u t u s e 1710 ühendas. Ta ohwerdas oma terve waranduse, et siit odawaid püha kirju rahwa jekka wälja jaata. Ka lätsid Hallest esimejed ewangeliumi misjonärid, B i e g e n b a l g ja P l ü t j a u, Ida-Indiasse a. 1705 wälja. Nõnda on õnnistus tõesti suur, mida „w a i k j e d r i n g i d“ meie kirikule on toonud. Paraku kustub Franke surmaga jee õitsemise aeg, millele Wagalaste külw oli jõudnud ja mis umbes 60 aastat oli kestnud. Siis muutus waga elu nõudmine mitmeti petuswagadusejeks. Et siin kiriku tunnistust mitte tähtsaks ei peetud, walmistasiwad just Pietistlased waimule teed, mis kirikule wastu käis. Siiski kaswas siit weel üks suurem asutus wälja, mis meie tähelepanemist nõuab. See on Zinzendorfi Wennaste kogudus.

§ 57. Krahw Zinzendorf ja tema Wennaste kogudus. (§ 92.)

1. Krahw N i k o l a u s Z i n z e n d o r f oli aastal 1700 Dresdenis sündinud, kus ta isa minister oli. Spener oli tema ristija, ja kui isa warajest juri, wõttis Koguduse asutaja.

waga wanaema anderikka lapse kaswatuje eneje hooleks. Zuba ta noorufes ilmus, kui wäga ta oma Issandat armastas. Alles 15 aastat wana tahtis ta Halles Franki koolis teiste õpilastega üht „j i n e p i = i w a j e l t j i“ põhjendada, mis ristilöödud Issandale pidi jüngrid koguma. Et noormees omas wagadufes liiale ei läheks, pidi ta Wittenbergis edasi õppima ja siis riigiteenistufesje astuma. See polnud aga sugugi tema meele pärast. Tema soow käis waimuliku ameti poole. Ja weel enam: ta tahtis Issandale elawat kogudust kiriku keskelt koguda, „kirikukest kirikus“ ajutada, juurema mõjuga, kui jee Pietistlastel oli korda läinud. See soow näis pea täide minemat.

2. Tagatujuatud Husjiitlaste jäätmed, Böömi ja Rogudufe Määri wennad, keda puujepp Kristian David algus. juhatas, tuliwad a. 1722 Saksenisse enesele pesapaika ja warju paluma. Waga krahw wöttis nad wastu ja andis neile Berthelsdorfi mõisas tüki maad ajupaigaks. Sinna tuli nüüd weel uusi iisjerändajaid, mitmest ututunnistufest, mitmest kirikust. Alawi, mis nii jündis, nimetas krahw nimega: Herrnhut, Issanda warri. Zuba nime järele pidi noor ajutus Issanda iisäraliise warju all olema.

Noor ajutus oli liig kirju oma liikmete algufe ja seisukorra poolest. Ta jšemine elu ei tahtnud esmalt jugugi kojuda. Määri wendade jeadusi ei tahtnud kõik wastu wõtta. Säääl walmistas nende põhjujel Zinzendorf uue jeadufe ja kogudufekorra. See wõeti püha õhtusöömaajaga 13. lõikufeku päewal 1727 wastu. See on „Ewangelilise Wennaste kogudufe“ jündimispäew, mis seega oma algufe oli jaanud. Krahw jäi nüüd ije ka Herrnhuti elama. Ta tegi usuteadufe eksamid, et ta ka ije tohiks õpetada. Siis reisis ta terve Euroopa läbi, et oma ewangeliumi laugemale kanda. Ameerikaski ja Baltimaades (1736 ja 1743) on tema käinud. Oma warandufe ja eluõduu ohwerdas Zinzendorf oma kogudufele. Wäsimata waimustufes juhatas ta tema talitufi, kuni ta jõud kandis. Siis juri ta a. 1760 põlewas armastufes oma Issanda wastu.

Nüüd uuendas ojaw ja mõistlik piiskop August Spangenberg († 1792) kogudufe jeadusi ja parandas mõnda Zinzendorfi määrjewat ülilmäärust. Teda wõib jellepärast Wennaste kogudufe teisefes ajutajaks nimetada.

3. Zinzendorfi eimesjed plaanid oliwad juurearwulijeden. Tema kogudus pidi wagade kogupaigaks kõige ilma kohta jaama. Ta pidi Johanneje armastufekogudus olema, mis ükfi Zumala lastest kokku pandud. Zuba otjis t Nooma paawstiga ühendust, Konstantinoopoli patriarhile jaotis ta kirja. Wene keiserinna Elijabethile seletas ta, kuis Määri wennaste kirik Greeka kirikuga jugulane olla. alles kui Zinzendorf lennates maailma ei jõudnud ära wõita, pani ta oma püüdmiisele kitjamad rajad. — Et aga Herrnhut wagajid kõigeft ilmaft oma lipu alla kogus, siis ei wõinud ta ennast kindla ututunnistufe pääle rajada. Armast-

tus ükfi pidi koguduse ülem side olema, kuna tunnistuse pääle midagi rõhku ei pandud. Nõnda on Wennaste koguduse pääwigadest üks jee, et ta tunnistuse wastu külmaks tegi ja nõnda terwet kiriku kogumist talistas.

4. Armastuse pääle ükfi ei wõi siin ekslijes ilmas ükfski jeltskond ennaft rajada. Seda tundis ka Zinzendorf pea ära. Ta pidi oma kogudusele kindlamat alust ostima. Saks andis ta talle ijeäralikku ja aduse ja jeadluse. Selle järele on koguduse liikmed mitmesje klassi ehk koori jaotatud. Siin on poislaste, tütarlaste, poismeeste, tüdrukute, lestmeeeste leiknaeste ja abielurahwa koorid. Igal kooril on ijejugused palweharjutused ja tööd, mida koori abilijed juhatawad. Ettevalmistamist waimulikku ameti pääle ei nõuta. Sinna wõib iga wend walitud jaada, kui ta aiuusa elu ja ojaruse poolest jeks kõlbab.

Koguduse juhatus seisab „wanemate konwerentji“ käes, mis õpetajast ja koori ametnikkudest kokku on pandud. Terwe wennaste koguduse üle walitseb „ühenduse wanemate konwerents“, kelle liikmed 12 piiskoppi on.

5. Wennaste koguduse õpetusest annab ijeäralikku Herrnhuti aru juhtumine, mis 19 Misklikuu päewal a. 1741 õpetus. jündis. Seniaegne koguduse wanem oli ametist astunud. Nüüd paluti tema ajemele — Issjandast ijeesiwanema ametit enese pääle wõtma. Ta olla jeda teinud. Nii uskus ja õpetas kogudus. Liiju läbi olla ta wastanud. Ta olla ühe eralepingu oma mennasrahwaga teinud, kelle ülem karjane ta olla. Ta jelle taewalikku esiwannema nõuu küjis kogudus igas tähtjamas asjas: ametnikkude walimise, misjonäride wäljasaatmise, abieluse astumise juures — liiju läbi. See on nõnda ebausklikuks oraklikks — ettekuulutuse abinõuiks jaanud. Enne püha õhtusöömaaega pühitjetti apostlikku leiwa murdmist. Ka oli wennalik suwanne ja jalgade pesjemeine pruugis. Kõige juuremat rõõmu aga tahtis kogudus tunda — Issjanda haawades hingates. Neist lauldi, peeti jutlusi ja anti tundides aru, enam kui ühestki muust ristiuju õpetustükist. Need oliwad nii waga liigutuse mänguasjaks jaanud. Kõige juurem Wennaste ekstitus oli aga nende õpetus eralepingust, mille Issjand ükfi wendadega pidi teinud olema. Selle läbi näis ükfi jee armus seiswat, kes Wennaste koguduse liige on. See mõte pidi muidugi petuswagadusele ja wariseerimeelele ruumi andma. Selle wastu pidi siis ka meie kodumaa kirik tunnistama.

6. Meie kodumaale nimelt ajutas Wennaste kogudus ennaft ijejuguses kujus. Ta kogus (a. 1729—1743) äratatud liikmeid Lutheruse kiriku keskelt — koguduseks koguduse jees. Ta andis neile herrnhutilised jeadlused, kuna nad wälispidi emakirikku liikmeks jäiwad. Sellega pidiwad nad kaste ijandast teenima. Ühtlasi kaswatati enam ja enam jeda mõtet, et ükfi need armus seisawad, keda Issjanda hääli liiju läbi wäljawalitud kogusse on kutjunud. Need oliwad ekstitused. Neid pidi kirik

tagasi liikkama. See jündis, kui Herrnhuti tegewus, mis a. 1743 ära keelati, 1764 uuesti pääle hakkas, ilma et kiriku walitsusega selle kohta kuidagi oleks kottu lepitud.

Siiski on, kõigi ülimääruste pääle waatamata, Herrnhut palju tõsi Jumala riigi tööd teinud. Ta on äratanud, kui wahid uinu-
siwad. Saksamaal ja meie keskel on ta usu pelgupaigaks olnud, kui külmad umbuju ajad tuliwad. Ra on ülitähtis ta töö paganate
missioniwäljal.

§ 58. Methodistlased ja Kwääkerid Kalwini kirikus. (§ 93.)

Wesley ja White- 1. Seltsamal ajal jündis Inglismaal üks usujelts, kes tarretanud piiskopikirikut tahtis äratada. Selle asu-
field. taja on waqa noormees John Wesley, kellega en-
nast pea weel anderikkam Georg Whietefield (Huetfield)
ühendas. Wiimne oli iseäranis wägew jutluste pidaja.

Wesley ja Whietefield astusiwad täis elawat usku ja põlewat armastust — otse efsinute ja armetumate wastu — koguduse kes-
kel. Nad läksiwad wangide juure wangikodadesse, langenute juure patu paikadesse, et neid patustpöörmisele kutsuda. Käu hirnu ja põrgu nuhtlust maalisiwad nad elawalt ette. Nii püüdsiwad nad „armu lähimurret“ üheforraga toime jaata. Seda pidi tead-
mises tuntama, ihulikult tormilises äratuses maitstama. See oli uus jutluse method ehk wiis. Selle järele nimetati usujelti
Methodistlasteks.

Wesley ja Whietefield on oma äratuse töö edenduseks palju ümber reisinud. Indiaanlaste juuregi wiis nende põlew ar-
mastus. Nende jutlused mõjusiwad palju: nad rääksiwad wabast südamest, lihtsas rahwakeeles. Neid, kes waimulikult jurnud, püüd-
siwad nad uuestijündinisele jaata, kas wõi wägiwallaga. See oli nende määratlew ülimäärus. Nende maruline kõnewaim pani kogu-
duse tihti wärisema, ägama, käsi wäänama. Seda välispidist ihu ärritust peeti juba wainu äratuseks. Uuestijündimise algus pidi
silmanähtaw „armu lähimurre“ olema. See on muidugi kirjawas-
tane Aga mõndagi awalikku patust on Methodistlaste jutluse wägi-
wald, mis luust ja üdist läbi käis, kohutanud, äratanud. Whietefield
pidas kuni oma jurmani († 1770) umbes 18000 jutlust, Wesley († 1791) weel enam. Ameerikas on umbes 30,000 Methodist
kogudust.

Wenaste kogudus kogus neid, kes kristliku tundmise poolest küpsamad oliwad. Methodistlaste juur au aga on see, et nad otse efsinute ja langenute keskele astusiwad, et neid kristlikule elule ta-
gasi wõita. Ra wäliste misjioni wäljal on nad palju tööd teinud.

Kwääke-
rid.

2. Kwääkerid ehk Sõprade jelts, ja-
majugune Inglismaa usujelts, on oma alguse poolest wanemad. Nende ajutaja on nahakaupleja Georg Fox,

kes 1650. aasta ümber looma nahkadega ennaft kattis ja mööda maad reifis, et meeleparandust kuulutada. Tema pääõpetus oli: „mitte kirja sõna pole usu alus, waid waim ja sisetamine walguis meie sees.“ Ta käs kis kartuse ja wärisemijega igaiht hinge õndjust taga nõuda (Wil. 2, 12). Sellejärele hakati ta usujeltki K w ä ä k e r i t e k s ehk W ä r i j e j a t e k s nimetama. Ka ootatiwad nad oma koosolekul püha wärisemisega waimu walgustuse pääle. Kes jeda eneses arwas märkawat, hakkas palwet tegema. Ku: waim kellegi pääle ei tahtnud tulla, lahkus kogudus muidu ära. Muidu elasiwad nad auusufes ja tasaduses; kui wennasrahwas nimetatafiwad nad weel igaihte: fina! Mäejutluse sõnu (Matt. 5, 33) wõeriti mõistes paniwad nad wande ja sõjateenistuse wastu. Selle eest on nad mõnda riiklist rõhumiist kannatanud. Fox juri kui taga aetud lind a. 1691.

Sõprade seltsi puhastas mitmest ebapruugist W i l l i a m B e n n, sündinud a. 1644. Tema kinkis neile omast juurest warandusest uue kodumaa Põhja-Ameerikas. Seda nimetati ta asutaja järele B e n n j y l w a n i a k s ehk Penni laaneks. Uueks Kwääkerite päälinnaks jai Philadelphia ehk wennasarmastuse linn. See pidi jüdametunnistuse ja usuwabaduse pelgupaigaks olema. Penn juri a. 1718.

§ 59. Umbusu waen usu wastu. Rationalismus ehk mõistuseusk. (§ 94. 95.)

1. Wagalised püüdmised oliwad jes tükis ebateed Walgus- käinud, et nad õpetusest ja kiriku tunnistusest lugu ei tuse aeg. pidanud. Nad oliwad rahwa kiriku wastu külmaks teinud, teda oma erakogudesse kutsudes. Pääle jelle oli ilmalik teadus juurte sammudega edenenud. Suuri usuwägilasi polnud enam üles tõusnud. Nii wõib siis üks waim wõidule jaada, mis kõigele kiriku elule wereni wastu paneb. See jünnib 18. aastajaja kestpoolel. Uus teadus on üliuhke oma teesid käies. Ta kinnitab pääle, et ükfi tema rahwa pimeduse paelust päästab, ilma õigele walgusele aitab. Uus aeg hakkab ennaft w a l g u s t u j e a j a k s pidama ja kiitma. Seda püüab ta wabamõttelisel teel pakkuda. Inimene ei pea ennaft enam ühegi juhtkirja, ei püha kirja ega kiriku tunnistuse alla heitma. Walgustuse aeg on seepärast määrata umbusu aeg. Ei ta tunne enam jeda, kes tõsine walguis on. Joh. 1, 9.

2. Wabamõtluse liikumine algas Inglismaal. Tema Selle äratajak. mõttetargad H o b b e s, L o c k e ja muud tahtfiwad ilmutatud usu ajemel ükfi „loomulikku usku“ uskuda. Siit tuli ta Prantsusemaale, kus mõttetark W o l t a i r e (Woltäär, † 1778), kõik pettuseks nimetas, mis mõistusele arusaadaw ei ole. Tema kaasajaline Rousseau (Russoo) kuulutas looduse usku ristijuu ajemel, ainuist õnne rikkumata looduse põlwes, kus kõik hää olla. Selle põhja jarel olla kirik ja riik ümber muuta. Rousseau ise

tegi enesele kihwtiga otja. Zuba see ei taha tõendada, et ta õpetus inimese loomulikust häädufist õige oli. Siis mindi nii kaugele, et ka waimu ja Jumalat enam ei ütelda olevat. Minus wägi, mille ette kummardatakse, on inimese mõistus. Saksa mõttetark Wolf (+ 1754) õpetab uue mõjuga: ükfi see on õige, mis mõistusele jelge on! See peab ka otjuje tegema: mis jumalikust ilmutufest maksab, mis mitte. Tema õpilane J o h. J a k o b. S e m l e r (+ 1791) astus jel teel edasi. Ta kuulutas halastamata waenu püha kirja raamatute wastu, jalgas nende jumaliku algust, jegas nende püha siju. Nii saiwad Wolf ja Semler Sakjamaal „m õ i s t u s e u j u“ ifaks. Et inimese mõistus rikutud, et ta siis jumalikkuis asjus am-mugi ülem kohtumõistija olla ei wõi, see ei tulnud kumbalegi kirja-targale meelde.

3. Uue aja põhjused järele muudeti terve kirik-
 tuse aja lit elu ümber. Sügawad, sifurikkad laulud häwitati
 kiriklik te- lauluraamatust. Weijed, siuta sõnakõlistused seati ase-
 gewus. mele. Jutlustest oli wiimne jumalik järe kadunud. Need
 juhtisiwad ükfi jelle poole filmi pöörama, mis maapäälne elu tarwi-
 tab. Kuuljale kuulutati ükfi jeda, mis siin maa pääl kaulik ja tu-
 lulik on. Talunikule kuulutati, et ta wara peab üles tõusma, hool-
 jasti põldu harima, et rikkaks wõiks jaada. Jõulu ajal peeti
 loomade jootmise, Lihawõtte ajal jalutamise tuluft ja kes teab
 millest kõik, pühade jutlust. Ja see pidi weel ewangelium olema,
 mis Greeka targad ja Rooma keisrid ära wõitnud.

4. Mis jelle wili wõis olla, ilmus pea. Auusus ja
 Umbusu woorus woorus hakkas rahwa keskest kaduma. Kõmbelik elu hak-
 wili. kas nii iigawasti langema, kui ei iial enne. Preiji kuning-
 gas F r i e d r i c h II. Suur, kes waimustufega uut walgust oli
 wastu wõtnud, pidi oma ministrile hüüdma: „Muretjegu ta jälle
 usku mu maasse!“ Uue aja targad oliwad juure kõlinaga ilma ees
 hüüdnud: kõik inimesed on wabad, ühediguslised ja wennad! Prant-
 sujemaal püüti jeda isewiifil teoks teha Kuulsas P r a n t j u s e
 r i g i m ä s j u s a. 1789 muudeti endine kuningriik wabariigiks.
 Derwe riiklik olu wijati ümber Kuningas oma abikaasaga ja tuhan-
 deid teisi, kes uwendustega rahul ei elnud, jaadeti jurma. Kristlik
 ajaarw ja pühapäewa pühitsemine häwitati ära. Kristlik jumalatee-
 nistus keelati ära. Enam kui 2000 kirikut tehti waremeks. Selle
 ajemel pühitseti mõistuse ja wennastuse pühafid. Kui mõistuse
 jumalannat näidati rahwale üht — kõlwatumat naist! Siis keeldi
 rahwa nimel ka usk ühe kõrgema olewuse fiske ära. Kuid aasta
 pärast wõeti onnemeti meeletu käf jälle tagasi. Derwe rahwas oli
 kui meelest ära. Ei olnud talle enam midagi püha: ei usk, waran-
 dus ega abielu. Alna otfata woolasiwad were ojad, mida rahwa-
 riigi wõinumehed walasiwad, ükfi oma tuju järele.

5. Prantsuse mäsju lugu mõistab ise kohut walgus-
 tuse aja ewangeliumi üle. Ta näitab, misjuqune loomu-
 lifu inimese woorus ja hääduf dieti on. Kana ei wõinud were-
 meeste wennastuse töö ka mitte kesta. Ta langes, kui uut jeadust

jälle hakati üles seadma, kui seadlejate hulgas üks kõige tähtsamaks
 sai, *k i n d r a l B o n a p a r t e*, kes pea kogunisti Prantsuse keisri-
 krooni enesele pähe pani (a. 1804). Kui kardetud maade wõitja
 pani nüüd keiser *N a p o l e o n B o n a p a r t e* terwe Euroopa
 wärijema. Kroonid ja riigid lükkas ta ümber ja uued ehtas ta
 ajemele. Wastu tahtmist oli ta Zumala wiitjaks saanud, kes jeda
 aitas ära häwitada, mis tõesti mäda oli. Kuid tema aeg ja aeg
 enne teda oli kõige ilma ees ka jeda selgeks teinud: ilma ristiusuta
 pole rahwaste õnne! Keda Hoeg wabaks ei tee, neil pole ka waba-
 dust mitte. Joh. 8, 36.

§ 60. Usuärkamine ewangeliumi kirikus. (§ 97. 98.)

Würstide 1. Keiser Napoleon oli juure jao Euroopa rahwas-
 püha le- test oma orjaks teinud. Ka Wenemaalegi juba tahtis ta
 ping. a. 1812 oma iket pääle jundida. Säl ärkasiwad rah-
 wad, et häbistawat orjaket jälle ära heita. Wabaduseõjad süttisi-
 wad põlema, kus rahwad Zumala nimel ijamaa lipu alla ennast
 kogusiwad. Ühtlane häda jundis päälegi kuningaid ja rahwaid üffi
 jinna waatama, kust abi wõib tulla. Ja see waade polnud asjata.
 Raks korda wõitjwad ühendatud wäed, a. 1813 ja 1815, maade
 laastaja üle. Tänu ohwer tuli jüdamest, mille nüüd würstid ja
 rahwad taewa poole jaatjwad. Selle täheks ajutasiwad a. 1815
 Wene keiser *A l e k s a n d e r I.*, Austria keiser *F r a n z I.* ja Preiži
 kuningas *F r i e d r i c h III.* „*p ü h a l e p i n g u*“. Selle järele
 tahtjwad nad kui ijad rahwaste üle walitseda, et wennaarmastust
 nende keskel kosutada. Ka rahwad ise oliwad juba paremad mõtted
 jaanud. Armastus Zumala sõna wastu oli uuesti tärgranud; usf
 oli uuesti kalliks jaanud. Raske aeg oli üleüldiieks äratujeks jaanud.

2. See pole mõjuta jäänud. Seda tõtki hakati tähele
 uus õht panema, mis ka walgustuje aja nõudmistel oli olnud.
 igal pool. Nimelt hakati inimeje ijeolewuse õiguft enam auustama,
 kui enne. Würstid hakkasiwad p ä r i s o r j u ft ära kaotama, ene-
 fele rahwaid wabadeks alamateks kaswatama. Pääle selle tunnistat-
 jiwad jälle waimulikud luuletajad ja kirjamehed kartmata usu ilust
 ja usu elust. *M a t t h i a s C l a u d i u s* († 1815) äratas ijeära-
 nis ujutuld oma wagade wiifidega („*Zu kuu on tõusnud ules*“).
 Nimelt püüdis Berliini ujuteadlane *F r i e d r i c h S c h l e i e r m a c h e r*
 († 1834) haritud ilma ujule tagasi jaata. Arkawale ujule
 uuemas kiriku teaduses jai otse tema äratajaks ja teerajajaks.

3. Ujuf, mis ärgranud, pidi nimelt usupuhastuje
 Preiži 300-aastane juubelpüha aru andma, mida 1817 peeti.
 Union. Seks oliwad Preiži kuningal *Friedrich III.* ijeäralituld
 mõtted olnud. A. 1613 juba oli Preiži kuniinga jugu Lutheruse
 tunnistuje maha jätnud ja Kalwini kirikusse astunud. Seda pidi
 wäga kaheljetama, nimelt et juurem jagu Preiži rahwast Lutheruse

usku tunnistas. Nüüd andis 1817. aasta algudel kuningas käsu, et õpetajad selle üle nõuu peaksid, mil kombel Lutheruse ja Kalwini kirikut jälle võiks ühendada. Schleiermachi juhatusel peeti õpetajate koosolek selle jaoks. Juhataja astus oma käie mõjuga ühenduse eest välja. Nii kuulutati usupuhastuse pühalt a. 1817, et mõlemad kirikud ennast ühendanud olla. Selle täheks mõtsid Lutheruse ja Kalwini kiriku liikmed ühtlasest pühast õhtusöömaajast osa. Selle tähtsa päewa mõit pidi Lutheruse ja Kalwini kiriku **U n i o n** ehk **Ü h e n d u s** olema.

Wanad 4. Waga kuinga joow oli auus ja kiiduwäärt. Aga eutheria- joowi täidesaatmine oli enneaegse rutuga toimetatud. sed. Wahed usutunnistuste wahel polnud kuidagi ära seletatud. Ei pidanud nüüd enam kindel tunnistus maksma. Seega sunniti Lutheruse kogudust selle seisukoha pääle astuma, mis Kalwini koguduse oma ikka oli olnud. Seepärast paniwad Lutheruse kiriku paremad pojad uuele ühendusele wastu. Nimelt tunnistas Rieli usukindel õpetaja **K l a u s H a r m s** tema wastu. Wastupanemise pääle waatamata tehti ühendus seaduseks. Jumalateenistus muudeti ühenduse mõtete põhjusel. Altari sakramendi wäljajagamisel kaaluti Kalwinlaste poole. See tegi wastupanemise weel elawamaks. Usutawad Lutheruse uju tunnistajad pidiwad selle eest ametist ja kohast välja minema. Suur osa rändas neist Austraaliasse ja Põhja-Ameerikasjegi. Alles Friedrich Wilhelm IV. ajal (1840) lõppeiwad päälekaämised. Nüüd jaiwad Lutherlased luba Preiji ühendatud kirikust lahkuda. Nõnda ajusiwad „**w a n a l u t h e r l i j e d**“ kogudused.

Union oli waheseina Lutherlaste ja Kalwinlaste wahel maha kiskuda tahtnud. Ta oli selle weel juuremaks teinud. Kahe ewangeliumi kiriku kõrwa löi ta weel kolmanda: **u n e e r i t u d** ehk **ü h e n d a t u d** kiriku. See jäi Preiji riigikirikuks. Kuid seegi mõitlemise aeg pole ilma sisemise kahuta jäänud. Ta on de-kirikuid jundinud üksteisele lähenema. Ja selle juures mõtsiwad mõlemad üksteisest õppida. Kalwini kirik mõis meie jumalateenistuse mõru, meie kirik mõis tema koguduse seadlust tähele panna.

§ 61. Uued lahkusud. (§ 99.)

1. Nii mõideldi siis ka nuemas kirikus elu ja tõe järele. See mõitlemine on aga ka uusi lahkususi jünditanud. Need jaiwad osalt ristiusu põhjusõpetuste juure, osalt ühendasiwad nemad ennast ka Kristuse wastaste piidmistega. Seesugused lahkusud on:

K a t o l i k a p o s t l i k k o g u d u s ehk **T r w i n g i a a n l a s t e** lahkusik. Selle ajutaja on **E d u a r d T r w i n g**, märatseja õpetaja Londoni Schoti Presbiteri koguduse pääl, kes 1835 juri. Tema õpetuse järele olla terve praegune ristikogudus rikunud ja Paabeli jarnane. Ta mõida üksi päästetud jaada, kui ta

apostliku aja armuandid ja imewägesid enesele palub, ja kui apostlite aja ametid — prohvetid, apostlid, ewangelistid ja karjased — temas jälle oma waimu wäega uuendatud jaawad. 16. oktoobril 1830 olla seesugune waimu wäljawalamine Irwingi koguduse pääle jündinud. Temal olla need õiged apostlid. Neid on 12, kelle kõrwas prohvetid, ewangelistid ja karjased seisawad. Pääle jelle ootawad nad Isjanda jälletulemist iga filmapilk. Seks pühade kogudust koguda, peawad nad enese ülesandeks. Sõna ja sakramendi annetega pole nad siis üffi rahul. Rikkamaks saada püüdes on nad oma igawesed ametid wälja mõtelnud. Selle juures pidiwad nende apostlid esimeste tõfiste apostlitega ühe järje pääl seisma — ja ka mitte surema! Kuid 1886. aastast jaadit on nad kõik, pääle ühe, jurnud. Ja ilka otsib „apostlik kogudus“ enesele uusi jüngrid

Sweden- 2. Uue Jeruujalemma kogudus ehk
borgiaan- Swedenborgiaanse lahk üündis juba üle-
lased. minewal aastajal. Selle asutaja oli Immanuel Swe-
denborg (+1772) Stockholmis. Tema oli looduseuuriija, kes ka usu
jaladuse siise katjus tungida. Siis jai ta aga korraga määratsejaks
sonijaks, kes taewa ja põrgu wägedega ennast arwas ühenduses
seiswat. Nii tahtis ta rikutud kirikut „Uue Jeruujalemma
koguduseks“ uuendada. See pidi uus ilmakirik olema, mis kõik
kogudused wastu wõtab. Swedenborgi õpetus on imeline segasoja
ebauuslikust sonimisest ja mõttelijest kahklemisest, mida ta walgustuse
aja käest laenanud. Ta jalgab Jumala kosmainjust, õigeksmõistmist
ja Kristuse jälletulemist. See olla juba tema koguduses tõeks jaa-
nud. Swedenborgi kogudusi on nimelt Ameerikamaal.

Mor- 3. Wiimase päewa pühad ehk Mor-
moon- moonlased. Selle usufelti asutas Joseph Smith
lased. Põhja-Ameerikas, üks waefeks jäänud rentnik, kes mitme
ebakunstiga rahwast pettis. A. 1825 ütles ta ennast ühe jala raama-
matu, „Mormoni raamatu“, mitmesuguste imeilmutustega leidnud
olewat. Selle põhjusel pidada leidja ümber ennast tõsised pühad
„wiimase päewa pühad kogudus“, koguma. Ka üt-
lewad nemad enestel imeliku keelterääkimise, imetegude jõuu ja 12
apostlit olewat. Illinoisi riiki asutus Smithi ühe asutuse uhke
templiga. Kuid aastal 1844 lasti ta siin maha ja ta linn rikuti
ära. Nüüd kogus Brigham Young tema jüngrid enese üm-
ber ja asutas Utah riigi Soola järwe ääres, päälinnaga uus
Jeruujalemma. Et Mormonolased püha kirja õpetust kõige imeli-
kumal wiisil segawad, mitmesuguste waimwägede siise usuwad,
seisawad nad pea paganliku põhja pääl. Nende kõige juurem usu-
ekstius on aga see, et nad ühel mehel mitme naese pidamist usu
seaduseks ja wagaduse märgiks teewad. Kõige oma wälise auususe
juures on nad seega täiesti ristiusu piirist wälja astunud.

Päästmise 4. Päästmise jõjawägi. Uuemal ajal on
fõjawägi. weel Methodisti õpetaja William Booth (Buus)
ühe uue lahkuju Londonis asutanud, mida „päästmise“
ehk „Lunastuse jõjawäeks“ nimetatakse. Aastal 1865

hakkas tema jääl iga õhtu ühe uulitsja laterna all jutlusi pidama, et nende läbi hingi äratada, patu kõitest p ä ä s t a, patu wangist l u n a s t a d a. Selle järele uue lahtuju nimigi. Allama rahwa hulgaft kogus ennast pea juur jüingrite kogu Boothi ümber. Mendega käis ta suurtes rongides linnas ümber, kuna kõik osawõtjad tatti järele, mees mehe kõrwal, ridastikku marsšijiwad. Ka muidu pani ta omas koguduses sõjawäelise walitsuse maksma. Päästmise sõjawäe liikmed on mehed ja naesjed. Nende üle walitseb Booth 1878. a. jaadil ise kui k i n d r a l. Ka tema abitaasjal, kes nüüd juba surnud, oli oma iseäraline auuamet. Tema wanem poeg on kindralite nõuukogu päalik. See kindralitekogu walitseb o h w i t j e r i d e üle, kes ka jälle, niihästi mehed kui naesjed, kui juhatajad ja õpetajad tegewad on, ühest ühtlajest koguduse kassast oma palka saawad, ja ka iseäralikku uniwormi kannawad. Ka soldatid ehk koguduse lihtliikmed on awaliku jumalateenistuse ajal iseäralikus sõjamehe mundris. Meestel on soldati mütsid pääs, finised kalewikuued seljas, punase rinnatükiga. Naissoldatitel on must kübar pääs, mille eesäär illespoole pöördud, ja tumesinised riided seljas, milledel ka punane rinnatükk ei puudu.

Kui sõjawägi oma päästmise ja pöörmise tööle wälja läheb, käib ta eel lipp kirjaga: „tuli ja weri!“ Sõjamuusika saatusel käiwad nüüd mees mehe kõrwal reas mööda uulitsjat. Osawõtjad laulawad laulufid marši, polka ja muude ilmalikkude wiiside järele, hüüawad „halleluja!“ ja kutsurad kõiki, kellega nad kokku puuduwad, nende ritta astuma ja nende jumalateenistusest oja wõtma. Iseäraniis lähewad nad joomamajade ette, et jäält patu paikadest „sõjasaaki“ leida. Sellejuures jünnib tihti segadusi ja seletusi päästmise sõjawäe ja kõrtsijõwrade wahel, kus ruutigi oma õigust nõuab. Nõuab siis wiimaks sõjawägi kõigi uudishimulistega oma palwemaja juure, jääl algab jumalateenistus rügemendi muusikaga; jääl lauldakse, palutakse, peetakse jutlust ja hüütakse wahetpidamata: „halleluja!“ Kui kindral käsu annab, lehwiwad lugemata taskurätikud õhus. Naesjed langewad minestusesse ehk on filmawees põlwedel. Ja mõnigi tunnistab terve rahwa ees oma pattu. Seda nõutakse ka tungiwalt sõjawäe liikmete poolt koosolijate käest. Iikka ja ikka küsitakse jälle: kas keegi ei taha ümber pöördja ja oma pattu tunnistada? Seda tehtakse põlwedel ja ühe kõrgendatud koha pääl näitelawa ees, mille pääl sõjawäe juhatajad ja sõja muusika ajet wõtnud.

Boothi päästmise sõjawägi on wiimajel ajal juurt tähelepansmist oma poole tõmmanud. Suured raha summad on ta kokku wõtnud, et oma wiisil missjioni tööd teha. Ja jel on nimelt suurtes maailmalinnades mõju olnud. Suikka läinud rahwa jekka ja patu paikadesse on Boothi jüingrid astunud, kuhu kiriku teenrid ligi ei jaanud, et kadunuid päästa. Ja see on ka mõjanud. Päästmise sõjawäe tungimisel on mõnigi patupaik ära kaotatud, mõnigi awalik patune kombelikule elule tagasi jaanud. Aga siiski on Boothi kogudusel nii palju warju, et see ta walguft tahab finni fatta. Ju-

mala sõna äratuse wäest pole talle küllalt. Wälised abinõud, mis meeli uimastawad ja liha kōdistawad, peawad jelle alles mõjuwaks tegema. Ka waitjet palwekambrit waimuliku lauluga, mis hinge ülendab, tal enam ei ole. See on ilma turu pääle, ta turutrummi keskele pandud. Sellepärast ei wõi meie „päästmise sõjawäge“ ris-
tiuju õigeks ilmuniseks mitte pidada.

Imeline usujelts on Inglise maalt ka juba mujale mitme maa fisise tunginud. Nimelt Ameerika maal on tal weel kogunisti isejugune tegumood, ka oma ratsawägi. Ka Soomemaalgi on „päästmise sõjawägi“ juba tegewuses ja annab jäl oma iseheegi Rootsi ja Soome keeles wälja. See kannab nime: „Sõja hüüd!“

§ 62. Katolik ja Greeka kirik uuemal ajal. (§ 89. 100. 101.)

1. Kaudse wägivallega on Rooma kirik oma mõtetele Jansenist-
lased. püüdnud walitjust käes hoida, kõige wähemat wabadust ära keeldes. Siiski pole katjetest puudu olnud, siingi wabamaid teesid rajada. Nii oli juba Kornelius Jansen (†1638), Flandrimaa piiskop, Augustinuse õpetuse eest wälja astunud, ewangeliumi patust ja armust kuulutanud, Jesuiitlaste wagadust hukka mõistnud. Port Royali klooster Pariisi ligidal sai Jansenistlaste kodupaigaks. Looduseuurija Bastal († 1662) oli tema juhataja. Aga jeda ei jõudnud Jesuiitlased ära kannatada. Nende kihutusel lastis paawst „ketserite pesa“ ära häwitada ja maaga tajaseks teha, a. 1710. Mis Jansenistlastest weel üle jäi, sai määrataks lah-
usuks, kellel elujõudu ei olnud.

2. Kuid Jansenistlaste mõtted elajiwad edasi. Nad Jesuiit-
lased tunnistajiwad Rooma kiriku ja Jesuiitlaste vastu, tema eluõpetust hukka mõistes. Üks wabameelne paawstki, Clemens XIV., on neid mõtteid tõeks tunnistanud, kui ta 1773 Jesuiitlaste ordu ära lõpetas. Aga et Roomas waba õhk kaua ei wõi liikuda, näitas juba Paawst Pius VII., kui ta a. 1814 ordu uuesti elusse kutsus, et rahwaid paawsti meelewalla alla jundida. Ka ketserite kohtud kutsus see mees uuesti elusse. Protestantlised piiblijeltsid nimetas ta „katkiks“ ja leidujeks, mis usualust alt ära õõnestada. Rooma kirik tahab ainult ikka „üksi õndjaks tege w“ olla. Ja kui see tema mõimuses oleks, häwitaks ta täna weel ewangeliumi kiriku oma wabama mõttega maa päält ära.

3. Küll on mõned jügawamad waimud otse nüüidki Ewang.
hääled. walgust maitsnud, mida Roomas nii wäga kardetakse. Regensburgi piiskop Sailer († 1832) püüdis kogudust ja karjaid joojemale usule, tõsijemale wagadusele kaswatada; aga jelle eest pidi ta palju oma ülemate poolt kannatama. Preester Martin Boos (†1825) oli kaju hirmu alt armu tundmisele saanud. Ta kuulutas nüüd õigust, mis Jumala ees maksab. Aga jelle eest aeti teda kui lindu taga. Ka Johannes Goyssner

kuulutas katoliku preestrikuues Peterburis armu ewangeliumi. Siagi ulatas wastaliste käsi. Aastal 1824 pidi ta Wenemaale selja pöörama. Ta jai alles täiele rahule, kui ta a. 1829 Berlinis täiesti ewangeliumi kirikusse astus. Ja siin algas ta juur elutegevus, nimelt misjionii põllul. Ewangeliumi kewade õhud, mis katolikust kirikust üle käinud, on siis enam ewangeliumi kirikule kaju toonud, kui temale ise.

Wastus 4. Et jee ka iial ei jünnikski, jeks on katolik kirik nende uuji tõlleid ette seadnud. Ka muidu on katolik kirik oma pääle. endistele õpetustele uued ülilmäärused juure lijanud. Mariat auustati jeni mani kui kuningaemandat pühade wäe üle. Nüüd hafati õpetama: ta olla ka „patuta ja adud“ ja jündinud! Piius IX. tõstis a. 1854 jelle õpetuse Rooma kiriku usutunnistujeks. Niisama kuulutas Watikani kirikukogu 18. heinatuu päewal 1870: paawst kui Kristuse ajemik olla eksi mata! See oli meeletus, mis ka Bonifaciuse VIII. nõudmistest üle käis. Wasturääkimata pole ka katolik kirik jeda wastu wõtnud. Präost Döllinger, Müncheni kirikuloo professor, ja juur hulk Saksa katoliku kiriku waimulikka mehi ei wõtnud ilmaeksimata paawst-jumalat wastu. Nemad tehtsiwad wanale põhja le lüüda. Nii jündijiwad „Wanakatolikud kogudused.“ Juba a. 1879 oli neil Sakjamaal ja Schweizis pääle 100,000 hinge. Aga ka ühe teise kostuse on Rooma paawsti jõledus weel jaanud. Selsamal päewal, kui paawsti ilmaeksimataks tunnistati, kuulutas Napoleon III. Preislastele sõda. Selle järjena hakkas ka terme Staalia liikuma. Ta ühendas ennast kuningaga Wiktor Emanueli lippude all. 20. Miiklikuu päewal 1870 wõttis kuningas Rooma tormiga ja tegi selle ühendatud kuningriigi pesalinnaks. Seega oli paawsti kirikuriigi tähtsam tugi katkenud. Ta kuningatsoon oli äkki häbi ja alanduse jisse langenud. Ta enese meeletu kõrkus oli teda selle jisse tõmmanud. Kas jellest alandusest juba küllalt on, jaab ebaküüwist ehk weel uuji ohakaid kaswana, jeda jaab tulew aeg näitama.

Wenemaa 5. Ohtumaa usupuhastus oli Greeka kirikusse wähe Greeka puutunud. Siiski laenetasiwad uue aja algusel ka tema kirik. keskel Wenemaal tähtjad liikumised. Ajajooksul oliwad mitmed eksitused kiriku raamatutesse tekkunud. Neid parandas a. 1659 õpetatud patriarch Nikon. Ühtlasi uuendas ta ka jumalateenistuse korda. Sellega ei olnud juur oja wähem haritud Wene rahwast mitte rahul. Ta tahtis wana wiisi juure jääda, lahkus hulganaga riigikirikust ja nimetas ennast Wana usjulisteks (Starowerzi). Kiriku jilmis oliwad nemad aga lahkujulised, lahulased ehk raskolniki. Kui Peeter I. walitjema hakkas, kaotas ta a. 1702 Moskwa patriarchi ameti ära ja nimetas iseennast Wene kiriku pääks. Ühtlasi asutas ta a. 1721 Peterburisje „pühawalitjewa sinodi“, mis kiriku kääkäiku pidi jubahatama.

Uuem aeg on ka Greeka kirikule mõnda uut elustust toonud. Selle kohta oli ijaaranis walgustatud keiser Aleksander I. (1801—1825)

tegem. A. 1813 hakkas „Wene piiblijelts“ püha kirju riigikeeles wälja laotama. Pääle jelle tõusiwad seminarid elusse, et kirikule karjased kaswatada. Küll joikus pääle Aleksandri I. surma ärganud liikumine. Ka piiblijeltsid jäiwad seisma. Aga Aleksandri II. walitsusega (1856—1881) hakkas jälle uus kolumise aeg. Nimelt kantakse waimuliku seisuse hariduse eest uut hoolt. Ka algab Greeka kirik wälises misjonis liikuma tegevuse.

Greeka kirik 6. Greeka kirik Türgi ja Greeka maa l
rit Türgi on palju raskust kaunatama pidanud. Kuid kui Greeka-
ja Gree- maa ennaft Türgi alt a. 1830 wabaks tegi, jai see ka
tamaal. tema kirikule tähtjaks. See wabastas ennaft Konstanti-
nopoly patriarchi alt a. 1833, kes jultani käjualune oli olnud. Nüüd
walitseb tema üle püha sinood Ateena linnas, kuninga ülemwõimuse
all. Pääle jelle tõi wiimne Wene-Türgi sõda a. 1877 ja
1878 ka ristiusulistele Türgimaal mõnda kasu. Iga usu tunnista-
jad Türgi riigis peawad nüüd ühe õiguse osalised olema, mis neil
enne puudus.

§ 63. Uskliku koguduse sisemine elu: sisemine misjon, piibli-seltsid ja abikassad. (§ 104. 105.)

1. Kiriku wastased oliwad palju aja puuduste üle
Sisemine misjon. kaebanud, ka jeda maha kiskunud, mis olemas oli. Tõ-
fist abi hädade wastu ei teadnud neist keegi pakkuda.
Seda teadis üffi kirik ise, kes usus seisab. Tema märkas enam kui
keegi muu, kus rahwa elu haige. Nagu ta ammu kuulutajaid risti
sõnumega wäljaspoole enese piirid oli saatnud, nii hakkas ta uusi
töölisi saatma — enese keskele. Ta saatis neid langenute sekka, et
neid uuesti äratada, efsinute sekka, et neid kogudusele tagasi wõita.
Suur halastuse ja armastuse töö algab uue mõjuga igal pool.
Seda nimetatakse ühe sõnaga: i j e m i j e k s m i s j o n i k s.
Efsimesed äratused jelleks oliwad Inglismaal alganud. Siis oli
juba aastal 1843 Doktor Wichern Hamburgi ligi oma kuulsa „R o r e
m a j a“ (Das rauhe Haus“) asutanud. Nurjaläinud lastele pakkus
ta siin kristlikku haridust. Selle järel sündisiwad igal pool, ka meie
kodumaa linnades, laste „p ä ä s t e m a j a d“. Waeste, haigete ja
wangide eest hakati uue hoolega muret sandma. Kwääferi naeste-
rahwas E l i j a b e t h F r y († 1845) tegi wiimaste hulgas ha-
lastusjätööd, mis juurearwuline. Teda hakati kui w a n g i d e i n g -
lit auustama. Et halastusjätööd korra wiisil teha, hakati jeks töö-
lisi iseäranis kaswatama. Neid nimetati dia kon i d e k s e h t
t e e n i j a t e k s w e n d a d e k s, dia kon i s j a d e k s e h t nais-
käfilisteks, h a l a s t a j a t e k s ö d e d e k s. Wiimaste ameti kut-
jus õpetaja F l i e d n e r († 1864) Kaiserswerthi linnas Saksjamaal
elusse. Tema asutuse järele sündisiwad dia kon i s j a d e - m a -
j a d igal pool, ka meie juurematas linnades. Nende „öed“ on
walju halastuse tööd, nimelt haigete talituses, teinud. Ka hakati

nüüd tummade- ja pimedate-koolijid ajutama, nõdrameelsete, langetõbbiste ja pidalitõbbiste eest muretsema. Koguduse armastus on uues ilus näidanud, et ta usk veel pole jurnud. Siemine missioon on peegliks saanud, mis ta lojuvast elust aru annab.

2. Uue waimustujega hakati otse meie uuemas kiriku-
 Piibli-
 feltjõid. kus ka pühi kirju wälja laotama. Selle töö wõtjivad
 piiblijeltjõid enese pääle. Ka need astujivad
 kõige esmalt Inglismaal elusse. Üks wäheldane juhtumine andis
 jelleks eftimeje äratuse.

Waleji maakonnas, kus iseäraliist keelemurret räägitakse, oli 18. aastajajal piiblitest puudu. Üks jääne õpetaja palus sellepärast kristlikkude sõprade juures abi. Asi wõeti kohe kõne alla. Taheti piiblijeltjõid Waleji maakonna jaoks ajutada. „Miks üksi Waleji jaoks?“ küsis koosolekul üks piiblijõber, „miks mitte Inglismaa, miks mitte terve ilma jaoks? Piiblitest on igal pool puudu.“ Nõnda jündis „B r i t i ja W ä l j a m a a p i i b l i j e l t s“ a. 1804.

Siina ühendajiwad ennast mitme usu liikmed, keda Inglismaal leida. Wõeti nõuiks püha kirja ilma kõigi inimliste lihandusteta, nimelt ilma Apokriwa raamatuteta, wälja anda. Nii pidi kallid raamat igale kristlikule jeltskonnale wastuwõetawaks saama. Niisama taheti piibli raamatut ka wäljamaal, Indlaste, Muhamedlaste ja paganate juures, wälja laotada.

Püha ettewõte leidis palju sõpru terwes kristlikus ilmas. Ka Wenemaal wõtjivad a. 1812—1826 Ewangeliumi ja Greeka usulised piibli asjast ühe waimustujega oja. A. 1820 oliwad juba 400,000 piiblit 46 keeles trükitud ja wälja laotatud. Küll ei wõtnud pääle Aleksandri I. surma Greeka usulised piiblijeltjõid tegewusest enam oja. Aga Aleksandri II. ajal algas a. 1868 kaunis tegewus jälle uuesti.

Uus eluõhk tungis piiblijeltjõidest ka katolikusse kirikussegi. Preester B a n G j s pani piibli katoliku rahwa jaoks Saksa keelde ümber. Tuhanded laotati jelt piiblist paawsti loaga laiali. Säl pani aga korraga paawst Pius VII. jelle Protestantlaste ülesleiduse wande alla ja keelas jällegi piiblite wäljalaotuse ära. Dnnets ei mõjunud jee nii palju, kui paawst joowis.

Pääle Londoni piiblijeltjõid tõusis ka mujal igal pool neid elusse, nii Berliini jelt a. 1814, Ameerika jelt a. 1817, Wenemaa Ewangeliumi piiblijelt a. 1831. Need trükiwad piiblitest ka Apokriwa raamatud ja muud lijatähendusjed ära. Minewal aastajajal on piiblijeltjõid enam kui 150 miljoni piiblit ja uut testamenti 386 keeles ja keelemurdes trükkunud ja wälja laotanud. Need arwud räägiwad isegi. Nad näitawad, kui palju õnnistust kallid küll on kannud.

3. Otse jelsamal ajal nägi kristlik armastus ka veel
 Abitaskad muid puudusi. Nende all kannatajiwad nimelt ewangeliumi-usulised, kes muu usuliste enamuse keskeli pidiwad ajuma. Need on nõndanimetatud d i a s p o r a- ehk h a r u k o g u d u j e d.

(Sõna „diaspora“ tähendab: laialipillutus. W. 1. Peetr 1, 1) Neile lahutatud uswendadele taheti abi tuua „abikasjade“ ajutuse läbi. Saksamaal on tähtsam abikasja „Gustav Adolfi jelts.“ Ta kannab selle wägilase nime, kes 30-aastasjes sõjas ewangeliumi kiriku oma eluga katoliklaste kiusu käest päästis. Tema tahab uswendadele abi anda, kes katoliku enamuse keskel waimulikus puudujes on. 6. Mardikuu päewal a. 1832 pühitjети kuulsa Rootsi kuningaga 200-aastast surmapäewa. Säälnõueti nõuiks Lühene nisse mälestusejammass meie kiriku unustamata kaitsjale üles ehitada. Aga kälawa mälestusejaga taheti teda auustada. Nii jündis „Gustav Adolfi jelts,“ mis juba a. 1841 oma tegewuse algas. Praegu ulatab ta tegewus üle wiie ilmajao. Tema kulul on jääln kirikuid ja palwemajajid ehitatud, õpetajajid ja koolmeistrjid ametisse pandud. Enam kui 1000 abijeltsi on pääjeltsi toetanud, et ta oma ülesannet täidaks.

Mis Saksamaa kirikule Gustav Adolfi jelts, jeda on meie meie „Ewangelj-Lutheruse koguduste abikasja.“ See aitab Lutheruse kogudusi meie juures riigis muujulistel keskel. See ajutati a. 1859. Tema isa ja pääajutaja on õnnis piiskop R. Ullmann († 1871).

§ 64. Wõitlewa koguduse wõidu lootus: wäline mis- sion — selle kinnitus. Missioni seltsid.

1. Oma Issanda missioni-käsku (Matt. 28, 19) pole
 Katolik- kirik kriitlik kirik iial täiesti unustanud, kui ta jeda ka mõni
 kord päälistkaudjelt ja üksi wäljispidi on täitnud. Nimelt
 tõi usupuhastuseaeg kallile tööle uut äratust. Uued ilmajaad ja
 ilmatede oliwad just enne jeda üles leitud. See pidi ka uue mis-
 sioni aja awama. Ja nii kaua, kui ilmawalitus weel katoliklud
 rahwaste käes oli, pidiwad ka nemad esmalt käe adra külge panema.
 Ja see on jündinud.

Jesuiitlased juba jaatjwad töölisti Ameerikasje, Ida-Indiasje
 ja Jaapanisje. Katoliku missionitööle tõi kinnitust „Propa-
 ganda“ ehk „uju wäljalastuse jelts“, mis Roomas
 1622 ajutati. Seda tööd edendab nüüd „Franz Xaveri“
 missionijelts, mis pääle 1830. aasta ajutati. Katoliku missionitöö
 wilja näitawad ilmale kaunis juured arwud. Kuid need on tihti
 ka pekkilud. Katoliku kiriku mission on jagedasti wäga päälistkaudne
 olnud. Suured arwud paberi pääl pole igakord jündameid tähend-
 danud, mis ristiusule tõesti wõidetud.

2. Ka Greeka kirik on uuemal ajal missioni
 Greeka kirik. tutjet hakanud hooljasti tähele panema. A. 1860 ajutati
 missionijelts Greeka uju wäljalastuse
 tami jelts Kaukasja rahwaste keskel. A. 1866 ajus üks teine
 jelts, mis ristiusku paganate ja Muhamedlastel keskel terwes riigis

pidi wäljalaotama. Mõlemad jeltfid seisawad keiserinna kaitsemise all. Nimelt Jaapani poole on Greeka kirik oma tähelspanemise pööranud.

3. Ewangeliumi kirik on igal ajal teadnud: missiooni kohus on ta esimene elu kohus. Küll pidi selle täitwanemal mine raske olema, kui ta ise weel eluõiguse järele pidi ajal. wõitlema. Siiski jaatis juba 1556 Genfi Kallwini kogudus 11 jaadikut Braßi lias se. Niisama ajutas Rootsi kuningas Gustav Waasa missiooni Lapi rahwa hääts. Seda finnitaa nimelt Tomas Westen († 1727), Lapi rahwa uju ärataja. Siis tõi wagalaste aeg missiõnitööle uut äratust. Küll tahtis umbuustlik walgustuse aeg seda jälle keelda. Looduse lapsed olla ju ifegi omas loõnuulikus õnnes, kiideti jäl. Siiski näitas pea elawam rahwaste läbikäimine, kui wiletsas järjes need looduse lapsed ometi oliwad. Mjutati missiõni-jeltfiid, et paganatele walgust ja wabadust pakkuda. Siingi oli jälle Inglismaa, kes ifimeje tee rajanud.

Juba a. 1650 ajutati e si m e n e L o n d o n i m i s s i o n i j e l t s. Niid astus ka Lutheruse kirik tööle. Sakamaa ja Daanimaa jõuud ühendasiwad ennaft. Nimelt läksiwad Halleft ifimejed missiõnärõid, Bartolomäus Ziegenbalg ja Heinrich Plütch a u, a. 1705 Ida-Indiasse Taamuli rahwa jekka. Siis tõiwad missiõni-põllule uut waimustust Herrnhutlased, Methodistlased ja Baptistlased.

4. Kui minewane aastasjada algas, algas uus missiõni aeg. Missiõnitöö jai ilmamiõsiõniks. Sest terwe uuemal ilmas, kõiges wiies ilmajaos, on missiõni noot wälja ajal. heidetud. Nii juurele tegewusele äratas kirikut nimelt Üle üldine Londoni missiõni-jelts, ajutatud a. 1795. Selle eeskuju järele jündis missiõni jeltfiid igal pool. Nii ajutati Baaseli missiõni-jelts a. 1815, Berlini jelts a. 1823, Dresdeni Lutheruse missiõni-jelts a. 1836. Wiimne jelts asus 1848 Leipzigisse. Tema hakkas endisel Daani ja Halle missiõni-põllul Ida-Indias töötama. See jelts seisab kindla Lutheruse ujutunnistuse põhja pääl. Selle päraft toetab meie kodumaa kirik seda jeltfi kõige päält. Ka Gõssneri ja Hermannsburgi missiõni-jeltfiid on nimetamiise wäärt. Niisama on Wennaste kogudus uue waimustusega wanu tööpõlduõid harida wõtnud.

5. Ja selle töö wili? Kui palju jüdameid on missiõni fionitöö Isjandale ära wõitnud? Siidamete uuriõa on arwud. neid lugenud. Arwud, mis meiegi filma ees, on ülitähtsjad. Euroopas ja Ameerikas on päälle 70 päämissiõni-jeltfi lugemata abijeltfiidega tegewuses, kes aastas umbes 12½ miljõni rubla Sumala riigi kasuks ära pruugiwad. Enam kui 2400 missiõnärõi seisawad töös, keda 24000 abilist toetawad, kes pagana rahwa jooft on. Lutheruse usu jeltfiid on 40, kellel 700 ajutust 100 missiõnärõi ja 4000 abiliseõa. Enam kui 1200 kooli teewad ligi poole

miljoni pagana laste kallal tööd. Missioonitöö on jellepärast juure-
arvulijem haridusetöö. Metsinimesed hirmjamas jüdametooruses
teeb ta ristiniimesteks. Põrgu pimedusest jaadab ta rahwad taewa
walguse poole. Üksi tema jõuab jüdameid ümber luua ristiusu
tullega. Ja jeda seletusetööd teeb ristikirik wiies maailmajaos. Küll
fiis ka paganuse kants wististi langeb, kui rahwaste aru on täis
jaanud.

6. Paganate missiooni juures pole kirik ka I s r a e l i
 Juuda
 mission. ärakadunud lambaid ära unustanud. Ka missioonitöö
 Juuda rahwa kallal algas juba Bagalaste ajal. A. 1728
 afutas professor K a l l e n b e r g Hallese ühe ajutuse, mis uusi
 testamentiisi Juudlastele pidi wälja laotama. Selle tähtsam mis-
 sionär oli S t e p h a n S c h u l z. Tema reisib terve Euroopa läbi,
 et laiali pillatud I s r a e l i lappi koguda. Ka jellele tööle andsiwad
 uut hoogu J u u d a - m i s s i o n i s e l t j i d. Ka siin andsiwad
 Ingliseed esimese eesmärgi, kui nad a 1809 „L o n d o n i s e l t j i
 e w a n g e l i u m i w ä l j a l a o t a m i s e k s J u u d a r a h -
 w a k e s k e l“ ajutasiwad. Selles teenistuses juri a. 1873 Juud-
 lane J o s e p h P a u l S t e r n. Ka meie kodumaa kirik on
 Juuda missionist elawamini oja wõtma hakanud. Nimelt on Ri-
 jchinewi Luteruse kogudus jelle keskpaigaks jaanud. Sääli oli õpetaja
 Faltin kauaega Juudamissioni ihas.

Küll on ote Juuda-missionil palju takistusi ära wõita. Kuid
 fiiski on Jumal ka jeda põldu õnnistanud. Minewase aastajaja
 algusest kuni tänapäewani on enam kui 100,000 Juudlast ristiusku
 heitnud. Ka on juba üks uuem kirjatöö Juuda missioonitööle kallist
 kaju toonud. See on uue testamendi tõlge, mille Leipzigi professor
 D e l i t s c h Greeka keelest Hebraea keelde toimetab. Küll on ewan-
 geliumi sõnum ka neile kätte jaadaw, kes muud kirja ei tunne, kui
 wana testamendi kirja ja keelt. Pääle jelle pole ka Juudlaste
 arm wäike, kes pääle ristiusku astumise kristliku kiriku teadusele oma
 tööd ja usinuse on ohwerdanud. Auuga nimetame siin järgmisi mehi:
 Aug. N e a n d e r († 1850), endine Tartu professor P h i l i p p i
 ja Leipzigi professor D e l i t s c h.

*
 *
 Nii on sõna siinepi iwast rohket täitmist leidnud. Pluta idust
 ja wäheldajest wõjust on juur puu wõrsunud, mis oma offi üle
 ilma laotab. Küll on I s s a n d a kogudus siin weel praegu risti all
 ja wõitleja. Aga juba tema missiooni kait on wõidu kait. See fin-
 nitab, et ta risti all kroonile, wõideldes wõidule saab jaama. Sest
 tema jees elab ja temaga wõitleb see I s s a n d, kelle käes on mee-
 wald taewas ja maa pääl. Ja kui tema ise, Jeesus Kristus, elawa
 Jumala Poeg, oma koguduse wõidule wiinud, fiis saab olema —
 üks kari ja üks karjane. Joh. 10, 16.

Koolilaste kirikuloo lisa.

Kirikuloo aastaarwud.

I. Wana kirikulugu a. 33—500.

Aastal :

33. Kristifoguduse ajutamine.
37. Esmene ristirahwa tagakiusamine Juudlaste poolt. Stefanusse surm.
44. Teine ristirahwa tagakiusamine Juudlaste poolt. Jakobuse Wanema surm.
- 45—50. Pauluse esimene missioonireis.
50. Apostlite konwent Jeruusalemmas.
- 51—54. Teine Pauluse missioonireis.
- 54—58. Kolmas Pauluse missioonireis.
63. Jakobuse Noorema surm.
64. Esmene ristirahwa tagakiusamine paganate poolt keisri Meero ajal.
67. Peetruse ja Pauluse surm.
70. Jeruusalemma ärarikkumine.
81. Ristirahwa tagakiusamine paganate poolt Domitiaanuse all. Johannes Patmuse wangipõlwes.
100. Ristirahwa tagakiusamine Trajaanuse all. Ignatiuse ja Siimeoni surm.
170. Ristirahwa tagakiusamine Markuse Nureeliuse all. Polharpuse ja Justinuse märtrisurm.
200. Tagakiusamine Septimiuse Seweeruse all. Trenaüse ja Tertulliaanuse surm.
250. Tagakiusamine Deciuse all. Origenese ja Küpriaanuse surm.
300. Wiimane tagakiusamine Diakletiaanuse all.
313. Konstantinus annab ristiujule usuwabaduse.
323. Ristiust saab Rooma riigikirikuks.
325. Esmene üleüldine kirikufogu Nikäas.
340. Pachomius, kloostrielu ajutaja.
360. Gootlaste piiskop Ulfilas.
- 361—363. Juliaanus Usujalgaja.
381. Teine üleüldine kirikufogu Konstantinoopolis.
410. Augustinus ja Pelagius.
431. Kolmas üleüldine kirikufogu Sewesuses.
451. Neljas üleüldine kirikufogu Chalcedonis.
496. Franki kuninga Chlodwigi ristimine.
529. Benediktus Nurjast — õhtumaa kloostrielu rajaja.
553. Viies üleüldine kirikufogu Konstantinoopolis.

II. Keisrikirikulugu ehk Keisr aeg a. 590—1517.

Aastal :

590. Gregorius I. Suur.
 596. Augustinus, Angelsakkide misjonär.
 632—732. Muhamedi uju rajamine ja wõidud.
 680. Kuues üleüldine kirikukogu Konstantinoopolis.
 716—755. Bonifacius, Saksjamaa apostel.
 772—803. Karl Suur sunnib Saksi rahwa ristiusku heitma.
 787. Seitsmes üleüldine kirikukogu Nikaas.
 826—865. Anskar, põhjamaa apostel.
 860. Methodius ja Cyrillus, Bulgarlaste apostlid ja Slaawi kirja rajajad.
 955. Bene juurwõitlinna Olga ristitakse Konstantinoopolis.
 988. Tema pojapoeg Wladimir laheb ennaft ristida ja rajab risti-
 uju Wenemaal.
 1054. Ohtumaa kirik lahtub Homnikumaa kirikust.
 1073. Gregorius VII. saab paawstiks.
 1077. Keiser Heinrich IV. Kanosjas paawsti ees kahetsejana ja palu-
 jana.
 1096—1291. Ristijõidud.
 1159. Saksa kaupmeeste Liivi kaldale tulemine.
 1186—1196. Meinhard, Liivlaste apostel ja esimene Liivi piiskop.
 1190. Saksa rüütliordu rajamine.
 1196—1198. Berthold, teine Liivimaa piiskop.
 1198. Innocentius III. saab paawstiks.
 1198—1229. Albert von Buxhöwden, kolmas Liivimaa piiskop,
 meie maarahwaste ärawõtja ja Liivi rüütliirigi rajaja.
 1202. Mõegawendade rüütliordu rajamine.
 1209—1229. Ristijõidud Albienslaste wastu.
 1208—1224. Suur Gesti jõda, millega Gesti rahwa omawalit-
 sus lõpeb.
 1227. Selle wiinne järk Saarlaste ärawõitmises.
 1237. Mõegawennad ühendawad ennaft Saksa rüütliorduga (Liivi
 ordu).
 1294. Bonifacius VIII. saab paawstiks.
 1309—1377. Paawstide Paabeli wangipõlv.
 1343. Wiinne juur Gesti mäjs, et priiust tagasi wõita.
 1384. Joh. Wilef †.
 1409. Piisa kirikukogu.
 1415. Joh. Husi ärapõletamine.
 1416. Hieronymuse ärapõletamine.
 1419—1434. Husiitlaste jõjad.
 1431. Baaseli kirikukogu.
 1453. Türklased wõtawad Konstantinoopoli.

Uus kirikulugu ehk Uus aeg a. 1517 meie päiwini.

Aastal:

1517. 31. oktobril lööb Lutherus oma 95 õpelauset Wittenbergi losjikiriku ufke külge.
1519. Zwingli algab Schweizimaa usupuhastuse Zürichis.
1520. Lutherus põletab paawsti wandekirja ära.
1521. Lutherus Wormsi riigipäewa ees. Andreas Knöpfen tuleb Riiga ja algab siinse usupuhastuse.
1523. Riig on ewangeliumi-usulijeks jaanud. Joh. Lange, Herman Marjow ja Zach. Hasse jaawad Tallinna usupuhastajaks.
1526. Torgawi leping. Ssimene riigipäew Speieris.
1527. Westeroofi riigipäewaga saab Rootsimaa Lutheruse-usulijeks.
1529. Teisel Speieri riigipäewal jaawad ewangeliumi-usulised Protestantlaste nime. Kaks Lutheruse katekismust ilmuwad.
1530. Augsburgi riigipäew ja Augsburgi usutunnistus.
1531. Ewangeliumi-usuliste Schmalkaldia leping. Zwingli langeb Kappelis.
1532. Nürnbergi usurahu.
1534. Heinrich VIII. teeb Inglismaal ennaft paawstifti lahti.
1536. Daanimaa jaab Lutheruse-usulijeks.
- 1536—1564. Joh. Kalwin Genfis.
1540. Jesuiitlaste ordu finnitamine.
- 1545—1563. Tridenti kirikulogu.
1546. Martin Lutherus jureb. Schmalkaldia jõda.
1553. Tartu Jaani kiriku õpetaja Franz Witte paneb Lutheruse wäikse katekismuse Eesti keelde ümber.
1554. Wolmari maapäew finnitab Liivimaale usuwabaduse.
1555. Augsburgi usurahu.
1560. Schotimaa jaab Kalwini-usulijeks.
1561. Poolamaa kuningas Sigismund August finnitab Liivimaale usuwabaduse püha kirja ja Augsburgi usutunnistuse põhjustel. (Sigismund Augusti priwileeg.)
1572. Pärtli õõ ehk Pariisi werepulum ewangeliumi-usuliste jurmaks.
1577. Ühendusekawa, wiimne Lutheruse kiriku tunnistuskiri.
1581. Hollandimaa jaab wabaks ja Kalwini usulijeks.
1589. Nantefi (Nangti) armukäsus annab Heinrich IV. Prantsusmaale usuwabaduse.
- 1618—1648. Kolmekümne aastane usujõda.
1632. Mag. Heinrich Stohl rajab Tallinna-keelse, Joachim Rosshinius Tartu-keelse Eesti kirjanduse.
- 1622—1643. Hermann Samson, Liivimaa superdent.
- 1638—1657. Joachim Thering, Gestimaa piiskop.
1643. Petrus Mogilas annab Greeka kirikule „õige usu“ tunnistuskirja.

1685. Kangi armukäsi ja jeega uimwabadus kaotatakse Brantsjue-
maal jälle ära. Praost Glück paneb uue testamendi Läti
keelde ümber.
1686. Adrian Virginus Puhjast annab „Wastje testamendi“ Gesti
keeles wälja.
1689. Praost Glück annab terve piibli Läti keeles wälja.
1693. Annab Joh. Hornungi oma Gesti keele õpetuse, a. 1694 oma
katekismuse ja lauluraamatu wälja.
1694. Karli XI. Kootsi kirikuseadus pannakse maksma.
1715. Joh. Hornungi jurma-aasta. Uus testament ilmub, mille
tema ümber pannud.
1721. Piüha siinodi ajutamine Peeterburisje.
1727. Krahw Zinzendorf asutab Wendade koguduse.
1739. Wana seaduse raamatud paneb ümber ja annab terve piibli
Gesti keeles wälja Anton Thor Helle, Jüri õpetaja.
1743. Wendade kogudus, mis a. 1729 ka siia ennaft rajanud,
keelatakse ära, jaab aga a. 1764 uuesti oma tööle luba.
1795. Üleüldine Londoni missioni=selts aiutatakse.
1816. Saab Gestimaa, 1817 Kuramaa talurahwas priiks.
1817. Preisi „Union“ ehk Lutheruse ja Kalwini kiriku ühendus.
Wendade kogudus jaab Aleksandrilt I. tähtsa armukirja.
1819. Liivi talurahwa priikslastmine.
1831. Wenemaa Ewangeliumi piibli=selts finnitatakse.
1832. Uus kirikuseadus ilmub.
1859. Ewangeliumi Lutheruse koguduste abikasja finnitatakse, kelle
pääajutaja piiskop K. K. Ulmann.

Ühendatud kirikuloo kawa kiila=koollilastele.

1. Kristikoguduse ajutamine ja apostliku kiriku wäljalaota- mine	§	2.
2. Paulus paganate apostel	§	3.
3. Jumala kohus Jeruusalemma üle	§	4.
4. Weel mõned teated apostlite elust. Apostel Johanues	§	5.
5. Apostlite aja õpetus ja sijemine elu	§	6.
6. Kristikoguduse tagasiujumised	§	7.
7. Wiimsed tagasiujumised ja nende järg	§	8.
8. Kirikuisad	§	10.
9. Keiser Konstantinus Suur	§	11.
10. Keiser Juliaanus Usualgaja	§	12.
11. Esmine ja teine üleüldine kirikukogu. Arius	§	14.
12. Wiimased kirikuisad. Athanasius, Chrysoctomus, Ambro- sius, Augustinus	§	15.

13.	Kolmas ja neljas kirikuloogu. Pelagius	§	16.
14.	Paavsti järg saab oma esimehe kinnituse	§ 20, 1.	2. 3.
15.	Suur kiriku lõhe a. 1054	§	21.
16.	Waleprohwet Muhamed	§	21.
17.	Paavst Gregorius VII. ja Heinrich IV.	§	25.
18.	Joh. Witlef ja Hujs	§	23.
19.	Martin Lutherus saab uju puhastajaks	§	34.
20.	Uju puhastaja annab esimest aru oma ujust	§	35.
21.	Lutherus Wormsi riigipäewal	§	36.
22.	Lutherus Wartburgi kindluses	§	37.
23.	Uju puhastamine edeneb. Speieri riigipäewad a. 1526 ja 1529	§	39.
24.	Augsburgi riigipäew ja Augsburgi usutunnistus a. 1530.	§	40.
25.	Ulrich Zwingli, esimene Schweizimaa uju puhastaja	§	41.
26.	Augsburgi riigipäewast Lutheruse surmani	§	42.
27.	Lutheruse perekonna elu ja surm	§	43.
28.	Joh. Kalwin	§	45.
29.	Jesuiitlaste ordu	§	49.
30.	Kolmekümne aastane sõda. Gustav Adolf	§	51.
31.	Ph. J. Spener ja A. H. Franke	§	55.
32.	Krahw Binzendorf ja tema Wennaste kogudus	§	56.
33.	Esimine misjon. Piiblistõid ja abikasjad	§	62.
34.	Wälimine misjon. Misjioni tõid	§	63.

Kodumaa kirikuloost:

35.	Kolm esimest Liwimaa piiskoppi	§	1.
36.	Uju puhastamise rajamine 1521—1561	§	3.
37.	Kodumaa mitme tõanda all. Puhta uju tunnistajad kuu- jatuse tules	§	4.

Lühike

Rodumaa Kiriku Lugu.

Üleüldise kirikuloo lisaks

oma „Rodumaa kiriku- ja hariduselo“ järele kokkuvõtlikult üles tähendanud

M. Pipp,

Rõõ õpetaja.

Kolmas trükk.

I. Katoliku kiriku aeg a. 1159—1521.

§ 1. Rodumaa missiooni algus. Kolm esimest Liivimaa piiskoppi a. 1186—1229.

R a w a 1. A. 1159: 2. Meinhard 1186—1196. 3. Bert-
hold 1196—1198. 4. Piiskop Albert 1198—1229. 5. Gesti sõda.
6. Daanlased Gestimaal. 7. Uue aja tähtsus.

1. Esimese ristiusu sõnune Baltimaale tõivad Daanlased, kes sel ajal, kui teda ja ta rahwaid, Gesti, Liivlasi ja Lätlasi nimetama hakati, kuuljad ja wägewad oliwad. Kuid palju jälgi pole sest Daani missionist järele jäänud. Palju tähtsamaks pidi see saama, kui Sakslased meie maaga ennaft tutvustasiwad, teda Euroopamaale nagu üles leidsiwad. Nagu tuttam, oliwad Saksa kaupmehed oma mereteelt ära ekkides Wäina ehk Düüna jõe suhu sattunud ja siin maale astunud. See on jündinud a. 1159 ehk pea pääle jelle.

2. Sõnum uuest maast ja tema rahwastest pani ilma liikumata. Tema tegi ka elatanud Augustiinlaste preestri Meinhardi Segebergi kloostriis Holsteinis nooreks. Nastal 1186 tuli tema Liivimaale, et siin ewangeliumi kuulutada. Veel jelsamal

aastal ehitas Meinhard Düüna kaldale Ükskülasje eji mese kiriku. Tema tööd edenes nii, et palju ennaft ristida lahkiswad. Njegi tähtis Liwlaste wanem Raupo wöttis ristiusu wastu ja jäi selle kuulutajatele jurmani truuks. Selle kõige eest nimetati Meinhard eji meseks Liiwima piiskopiks a. 1188.

Kuid ka wastuhakkamine on juba alanud. Oli ju kiriku kõrwa Ükskülasje ka kindel lojs ehitatud. Liwlaied kardawad, et nad ristiusuga oma wabaduse kaotawad. Ja see kartus polnud asjata. Juba a. 1193 oli Paawst Cölestinus III. ristisõda Liwi paganate wastu kuulutanud. Tema oli kaskinud: wastupanijad sunnitagu ristiusku wastu wõtma — mõega teraga! Nõnda on mõel sõna ajemel missioni abinduuks jaanud. Mission, mis kalisti alanud, on seega ebateele jattumas.

Et see nõnda tulnud, selle kohta on Meinhard ilma süüta. Tema on oma püha kohust täitnud, nii palju kui ta iial jõudis. Tema jäi oma karja juure, ehk ajad weel raskemaks läkijawad. Kõik wanad tunnistused teewad tõeks, et ta ükji „Kristuje pärast“ Liiwimaale tulnud ja siin rasket waewa näinud. Enne jurma kogus ta weel Liwlaste wanemad oma ümber ja õnnistas neid nagu jurija Jakob oma poegi. Siis läks walfjesti hingama, õnnistatud elu järele, Meinhard — Liwlaste apostel, 12. oktoobrill 1196.

3. Teine Liwlaste piiskop oli Bertholda. 1196—1198. Ta astus ametisse kui rahukuulutaja, tuli aga siis pea — jõjawäega. Riia oja ääres algab werine wõitlemine ristiriüütlike ja Liwlaste wahel. Piiskop Berthold langeb a. 1198. Wanem Zmant oli teda odaga selja tagant läbi pistnud.

4. Nüüd nimetati mehine ja julge Albert von Buxhöwden ehk Peldern kolmandaks Liwi piiskopiks. Ja ta oli jeda a. 1198—1229. Albert oli mõgamees, pääleest jalatallani. Rewadel 1200 jõudis ta 23 laewaga püha Maria lipu all Wäina jõe juhu. Wõidetawa maa oli Innocentius III. juba enne püha Mariale pühendanud. Seft tulebki Maria maa nimi.

Kuid kõige esmalt pidi Albertil maal üks kindel koht olema. Seks ajutas tema aastal 1201 Riialinna, ehitas hulga wähemaid lossisid ja kindlusi. Ühtlasi ajutas Albert 1202 uue riüütli jeltji, Mõega-wendade ordu. See pidi ristiusu meie metsmaadesse kandma.

Esmaft algab mission Liwlaste wastu: mõel eel ja siis preestrid selle kannul! Rahelja aastat, a. 1200—1208, kestab katalik missioni-sõda Liwlaste wastu. Raudmehed wõidawad. Liwlastes taganewad. Ilma waewata läks ka Lätlaste allabeitmine. Auuwäärt preester Lätihin drek katjub nüüd ka armusõna kuulutada. Tema teeb ustawat missionitööd Lätlaste, Liwlaste ja wiimaks Gestlaste juures. Weel aastal 1259 ou ta ametis. Ka ühe

a j a r a a m a t u omašt ajast on ta meile järele jätnud, mis 1227. aastaga lõpeb.

5. Siis tuli suur G e s t i j ö d a 1208—1224, weel hirmjam, kui sõjad enne teda. Ujust, mida mõega junnil pakuti, ei jaanud Gestlased aru. Nad nägiwad üksi oma wabaduse kadumist. Ja selle eest seisiwad nad wereni. A. 1211 oli hirmus wõitlus Wiljandi all, a. 1217 lahing Wiljandimaal, umbes praeguse Wananõija küla lähedal, kus Gestlaste wanem L e m b i t u, Liwlaste wanem K a u p o langejiwad. Kuid a. 1224 langes ka kindel Tartu Sakslaste kaitse, mis juurema sõja lõpetas. Weel paniwad mehised S a a r l a s e d wastu. Kuid a. 1227 langes Muhu ja siis ka Waljala linn. Seega lõppis juure Gesti sõja wiimne jätk. See on risti Gesti wäljadele üles seadnud, enam hirmu kui armu teel. Siiski on ka mõni seemne terake juba südametesse langenud. Omal ajal pidi ka see tõusma ja wilja kandma.

Sellega oli Albert oma juure ülesande täitnud. Mis ta istutanud, on paawsti kirik omalt poolt wastu wõtnud ja kinnitanud. See jündis paawsti jaadiku M o o d e n a W i l l e m i läbi, kes a. 1225—1227 juin wiibis ja terve maa läbi reisis. See kallis mees oli kui rahu-ingel mõegamehe Alberti kõrwal. Igal pool õpetas ta rahwast lahkesti ja armjasti. Nimelt nõudis ka kõrge küllaline: ärgu tehtagu rahwa koormat raskemaks, kui ta seda kanda juudab! Pea pääle selle, 29. januaril 1229, juri ka Albert ise. Riia doomkirikusse, mille ta ehitanud, pandi hingama L i i w i k o l m a s ü l e m k a r j a n e, piiskop r a u d r i i d e s, a p o s t e l j ö j a m u n d r i s.

6. Pääle Saksa rüütliite oliwad ka D a a n l a s e d uuesti meie kodu põhjapinnale astunud. Sinna oli Albert ise wägewa Daani kuninga W a l d e m a r i II. kutsunud, et ta Gestlasi karistaks. Waldemar tuli, ei mitte, et Alberti aidata, waid et oma wäge juurendada. Tema wõttis Gestlaste kindluse L i n d a n i j a ära ja ehitas selle asemele T a l l i n n a linna a. 1219. Nimi Tallinn tähendabki: D a a n i l i n n.

7. Suur oli muutus, mida aasta 1186 meie kodumaale toonud. Küll tõi see ka palju hädaohtu, siiski ka ristiusu esimest koitu. Hommikumaa karjakaswatajate wiisi oli seni maani meie rahwas mõõd a metsmaid ümber efinud. Nüüd pakutakse talle jeda haridust, mis õhtupoolse Euroopa juureks teinud. Seni maani oli meie rahwas oma ebajumalate, pahade waimude ja nõidade ees wärisenud. Werine inimese ohwergi oli ette tulnud. Nüüd kuulutatakse talle lepitust kristlikus jumalakojas, tõsist Jumalat, kes ka surmas elu annab. Juba on ustawad karjased olemas, kes haigeid kosutawad, surijaid trööstiwad. Kiriku koolides on maarahwa lapsi; preestridki on juba maarahwa seast. Kloostrid ja kirikuid hakatakse ehitama. Sellegi juures õpib meie rahwas kunsti ja ojawust, mis tal seni maani tundmata. See kõik oli suur wara. Kuid tähtja wara on meie ejiwanemad ka

jelle eest wastu andma pidanud. Njalugu on jeda neilt nõudnud, mis ta mujalgi rahwastelt nõudnud, kes hariduse rahwastega kokku puutunud. Nad kaotasivad priiuse, esmalt oma poliitilise priiuse, sest nad jaawad mõera walitsuse alla. Siis hakati ka nende ihu-priiust kitzendama. Piiskop Albert paneb meie rahwale esimesed orjused pääle; ta ajab esimesed rajajooned päris-põlwele. Kuid tema aja orjus pole weel päris pärispõlw. See on päraftpoole jõundinud.

§ 2. Kolmsada aastat orduacga a. 1224—1521.

K a w a. 1. Saksa-ordu 1237—1347. 2. Liivi neli feisust.
3. Kodusõjad. 4. Talupoja feisus. 5. Katoliku misjoni wili.
6. Selle aja ustawad karjased.

1. Saksa-katolikule kirikuriigile, mille Albert rajanud, hakkawad pea mitmed wastajad pääle käima: Wenelased, Daanlased, Leedu rahwas. Nende wastu oli mõega-ordu ükşi nõrk. Seks ühendas ta ennast a. 1237 Saksa rüütli-orduga, mis a. 1190 Palestiinas jõundinud ja nüüd paganliste Preislaste wastu wõitles. Nii jai Saksa rüütli-ordu mõegawendade päranduse enese kätte. See uuendatud Saksa-ordu oli nüüd esimene wõimuis Liiwimaal — 100 aastat. Wälised ja kodused wastajad peawad jeda märkama. Aega, mis juba Albertiga alganud, nimetatakse seepärast ordu-ajaks. Ja see aeg lõpeb alles a. 1561.

Kuid jäläl käib kohutaw sõnum üle maa. Jürripäewa õhtul 1343 on mäsjutuli taewa poole leekinud! Harjumaal on floostrid ja mõisad tuhahunnikuks tehtud. Nende ajunikud halastamata jurma jaadetud. Weel lord on Gestlased mõega tõmmanud — priiuse ka-juts. „Neli kuningat“ seisawad juba Tallinna all. Rootsi pooltki oodatakse abi. Silmapilgud on orduriigile hädaohklikud. Kuid siingi wõitis ordumeister Burchard von Dreyenlewen 14. mail 1343. Kolmtuhat mäsajat langejivad weresse. — Ka Saarlased tõusjivad weel jellesama aasta heinakuul üles. Jällegi wõitis ordu wägi Karja linna all. „Kuningas“ Besje juri wõllas, 9000 Saarlasi mõega tera all. — Siis oliwad a. 1347 ka Daanlased Gestimaalt lahkunud, mida nad enam kaitsta ei jõudnud. Ostu teel oli ordu ka Gestimaa enesele omandanud. Tema walitseb nüüd Soome lähest kuni kesk Kuramaad, Läänemereft Pihwa piirini. Kõike jeda maad nimetatakse ka Liiwimaaks. See rüütli-ordu, kes teda mõegaga kokku hoiab, kannab ka Liivi ordu nime.

2. Kuid oli ta wiiski Liivi ainus peremees? Ka kirik tah-tis jeda olla. Tema oli ju pühha Maria lipu all wõitlemisele Liivi paganate wastu üles kutsjunud, wõitu õnnistanud. Riia piiskop oli päälegi pea pääle Alberti jurma pääpiiskopi auu jisse tõstetud, a. 1253. Tema all seijjivad neli piiskoppi: üks Tartus, teine Lihulas, kolmas Kuramaal, neljas Tallinnas. Lihula eht

Lääne piiskopi all oli ka terve Saaremaa. Nemad kõik olivad päleegi otjeteel maaisandad. Ka piiskoplik kirik walitses otjeteed oma maa üle. Temagi tahtis Liivi otjuste juures ühes rääkida. Seejamasugusid õigusi nõudsiwad enesele ka juured Liivi kaubalinnad. Oliwad ju Riig, Tallinn ja Tartu a. 1285 kuulsa „Hanja“ jeltji liikmeks jaanud. — Riisama oliwad juba ka ordurüütlite wajasallid ehk laenumehed tähtsaks jaanud. Nemad oliwad ordurüütlite käest maad laenu pääle ehk pruukimiseks jaanud, mille eest nad jälle sõja ajal oma mõdegaga pidiwad teenima. Need wajasallid polnud ühtegi mungatootust annud. Nad elasiwad korralises abi- ja perekonna-elus. Nii saiwad nad pea tähtsamaks, kui ordurüütlikud ise. Neist ongi meie aja mõisnikud, nende maadest meie mõisjad ja wallad, oma alguse jaanud. Ka need wajasallid tahawad midagi tähendada. Pääotfused langewad Liivimaa päewadel, kuhu kõik neli seisust oma jaaditud jaadawad: rüütli-ordu, piiskopid, linnad ja wajasallid. Talupoega üksi ei peeta enam wabaks maaseisujeks. Kui ordu ära lõppis, kaotasiwad ka waimulik seisus, ja siis ka linnad oma maapäewadiguse. Müüd wõtawad sest üksi rüütlikud oja. Nemad peawad ennast terve maa eestkostjateks.

3. Igauks neist neljast seisusest püüdis Liivis midagi tähendada. Ülemwõimust püüdsiwad nimelt rüütli-ordu ja Riia pääpiiskop oma kätte saada. See on suuri segadusi sünnitanud. Inetu kodu sõda on nii tihti nende seisuste wahel leegile läinud, linnugi sõjamundrisse pannes. Otje tühiste põhjuste pärast on jagedasti sõda jündinud. Umbes 100 aastat enne Tallinnamaa ärawõtmist oli sõditud. Pea kaks korda nõnda palju kestis sõda weel pääle jelle. See on ütlemata palju kahju kirikuelule toonud: ülemate ja alamate jündamed pidiwad alatises sõjakäras karedaks ja armutaks jaama. Siis tuli jagedasti hädaohtu ka wäliste wastaste: Wene, Leedu ja Poola poolt, kõige hirmsam a. 1410. Siin seisawad Tannebergi küla juures Poolakad ja Liivi rüütlikud üksteise wastu. Poolakad wõitsiwad täiesti. Ordu sai siin jurmahaawa. Sest ei jõudnud teda ka Wana-Liivi juurem mees, Wolter von Plettenberg, päästa, kes 1494 ordumeistriks ehk ülemaks oli jaanud. Liivi rüütlikriik ja ka see katolik kirik, mis temaga kokku kaswanud, pidi ennast eluõhtule walmistama.

4. Kare ja armuta oli orduaeg. See ei wõinud ka talurahwale õnne tuua. Piiskopi Alberti ajal oli ta weel ihulikult prii. Aga pea saab ta teotegijaks julaseks. Ja 14. aastajajal on ta maa külge jeotud ja kohaustatud, kus ta elab. Siit ei tohi ta enam lahkuda. Gesti mäis a. 1343 toob talupojale üksi unji kibuwitju. Pääle jelle pole ta üksi maa külge jeotud, kus ta asub. Ta on isjanda päris, kelle maa on. Maa kohaustus on ihu päriduseks jaamas. Ja kui orduaeg lõpeb, on pärispõlw peaaegu walmis. Orduaja enese orjus pole kohe nii raske olnud.

5. Wäljadel, kus weri nii tihti auranud, ei wõinud usuwiljake õitsta. Päälistkaudu oli misjioni tööd tehtud. Päälistkaudu oli

rahwa kasvatamine ka pääle jelle. „Wakkustel“, kus piiskop kün-
nese wastu wöttis, katsuti ka rahwast. Kes midagi ei teadnud, sai
„halastamata peksta!“ Nii oli lugu ka katoliku kiriku paremate
meeste all. See aeg kaswatab rahwaid, mitte lahke õpetusega ja
arnuga, waid — käsujunni ja hirmuga. Suuri ja uhkeid jumala-
kodašid oli küll linnadesse ehitatud. Kuid neis ei kuulutatud
mitte puhašt Jumala sõna. Jumalateenistus peeti tundmata ja
wõeras Ladina keeles. Wäljsed uhked kiriku kumbed ei jõudnud
rahwa südameid muuta. Seks ei saadud ka ülemate ja karjaste elust
ühtegi äratust. Preestritele ja munk-rüütlikele oli abielu keelatud.
Nende kodune elu ei wõinud eeskujuline olla. Oli tihti kogunisti
kõlwatu ja kurwastaw. Nii jäi ka kogudus weel juure waimutooruse
sisse. Wäljaspidi pani rahwas katoliku kuue selga, aga jelle all
elutjes wana paganus lopsakalt edasi. Suured hulgad keedawad ka
nüüd weel nõiarohtu. Nad kummardawad oma wanu ebajumalaid
saludes ja hiites, koguwad ennast oma wanade kahja de ehk kiwi-
altarite ümber. Katolik mõte segab ennast tihti päris pagana usu
mõttega. Oma ohwriande annawad nad kord kloostreile, kord pane-
wad nad jelle Daara tamme ehk püha pihlaka alla, ehk heidawad
jelle pühasse hallitasse. Waimud on weel pimeduse wangis; nad
ootawad wabastawat sõna, mis neid walgujele wiiks.

6. Küll on ka katoliku kiriku ajal juba mehki olnud, kel ärras
jüda oli meie rahwa häda pärast. Juba *Meinhard*, *Läti*
Hindrik ja *Moödena Willem* oliwad niisugused. Nii oli
ka Riia piiskop *Hennig von Scharffenberg* (1424—
1448) seesugune ustaw karjane. Riia kirikukogu pääl a. 1428 nõu-
dis tema, et preestril rahwakesele täiesti peawad ära õppima.
Ka pidiwad nemad enne õnnistamist lapsi mõne nädala lugemises
ja palwete harjutamises õpetama. Ka muidu sai kallis mees rõhu-
tute eestkostjaks.

Tema järnane oli ka Lääne- ja Saaremaa piiskop *Johannes IV. Kiewel*, 1515--1527. Waimuliku seisuse toorust ja
paganlikku pimedust püüdis ta muuta, nii palju kui ta wõis. Sga
pühapäew pidi kirikus Jhameie, Maria palwe, usutunnistus ja 10
käsku nii ära seletatama, et see jüdamesse tungib. Ka rahwale nõuab
ta wälises elus kergitust. Rahwa kooligi mõte on tärkamas. Ka
andis ta a. 1517 *Rooma katekismusje Gesti keeles*
preestrite kätte. See pidi ametlik juhatus rahwa õpetamise juures
olema. See raamat on wististi küll üfji käsikirjas olemas olnud.

Nende auusate meeste püüdmišed pole mõjuta jäänud. Kiriku-
elu on jelle järele wististi mõnelt poolt paranenud. Aga täit
uwendust pole see toonud ega tuua wõinud, nii kaua kui selge ja
puhas Jumala sõna keelatud ja kätte all oli. Ja kui see kate langes,
ka otje aastal 1517, siis oli *Johannes IV. Kiewel* ise jee
mees, kes ufupuhastušele omas piiskopkonnas ufje lahti tegi.

II. Usupuhastamisest kuni Rootsi aja lõpuni a. 1521—1710.

§ 3. Põhis usupuhastamise aeg a. 1521—1561.

R a w a. 1. Usupuhastamine Riias. 2. Saaremaal. 3. Tartus. 4. Tallinnas. 5. Maapäew 1554. 6. Kirikuseadus. 7. Usupuhastus ja talurahvas.

1. Haamri hoobid, mis 31. oktoobril 1517 Wittenbergi loõsikiriku ukse pääle oliwad langenud, kostsiwad ka meie kodumaani. Lutheruse õpetus püha kirja põhjal tungis ka siia kui koit pääle pika pilkajate õõ. Wabejaamaks sellele pidi jelleaegne kuulus *Treptow* i kool Põhja-Saksamaal jaama, kus ka palju Liivimaa poegi õppisiwad Lutheruse raamat „*Kirikus Paabeli wangipõlweft*“ oli ka jääl waikjete kooliruumides uue liikumise äratanud. Wainustujega oliwad jääl noored mehed ennast ewangeliumi poole tunnistanud, mis jes kirjas kuulutati. Kohane piiskop oli sellepärast kooli sedamaid kinni wanuud. Kooli juhataja *Joh. Bugenhagen* läks Lutheruse juure Wittenbergi. Aga mis pidi *Andreas Knopfen*, tema abiline, tegema? Tulgu tema Riiga! Hakaku tema siin uuesti õpetama ja kaswatama! Nii palusiwad õpetajat õppijad, kes Riiaft pärit. Ja Knopfen tuli hää meelega. Selle lihtja koolimehe Riiga tulemine pidi meie kodumaale tähtsamaks jaama, kui midagi muud enne jeda.

Aastal 1521 jõudis Knopfen siia, kus tema wend juba enne waimulikku ametit pidas. Ka oli siin tee muidu juba ewangeliumile ette walmistatud. Selle läbi, jeda ei wõi meie tõendada. A. 1522 wõis Knopfen juba katolikude waimulikude meestega awalikult waielda. Wõitlus oli katoliku kiriku õpetuse wastu alanud, mis Maria maal põris uudis oli. Rogudus pööras ennast Knopfeni poole. Kaefogu seadis ta Peetri kiriku õpetajaks 23. oktoobril 1522. Liivi päälinnas oli tuli leegile läinud. Keegi ei jõudnud jeda enam kustutada. Küll nõuawad jelsamal aastal Wolmari maapäewal Roomlased: põletatagu Lutheruse kirjad ära! Aga nõudmine jääb täitmata. Nimelt Riia linnasekretär *Joh. Lohmüller* oli selle wastu wõidelnud. Ordumeistrilgi *Wolter von Plettenberg* il polnud tahtmist waimulikudele ijandatele järele anda.

Juba oli päälegi tajase Knopfeni kõrwa weel teine tunnistaja astunud, kartmata ja julge *Sylwester Degetmeyer*. Tema seati Jakobi kiriku õpetajaks, ka weel a. 1522, kus ta halastamata katoliku kiriku wastu tunnistas. Selle esimene mõju oli ootamata: Jakobi kirikus hakati *Kujusid* ja *Pilta* maha kiskuma, altarid ja wanu hauakiwisid lõhkuma. Kauplejad, kes pattude andeksandmist müüinud, pekseti minema. See oli seeme, mille mõistmata lihameel külwanud. Selle waigistas jõna üksi. Knopfeni ja Degetmeyeri jutlused tegiwad rahwa pea rahulikuks. Usupuhastus edenes jälle rahulikul wiisil. Selle wastu tahtsiwad ka Riia preestrid

oma mõju näidata: juurel reedel 1523 läkšiwad nad juures pidurongis oma lippude ja kujudega linna wärowast wälja, linna ära wandudes. Aga see ei mõjunud midagi: üksi oma waesust oliwad nad jeega üles tunnistanud. Usupuhastus edenes iga päewaga. Augusti kuul 1523 wõib juba Lutherus „jõpradele Riias, Tallinnas ja Tartus“ üht äratus-e kirja kirjutada, kus ta neid palub puhast õpetust finni pidada, kui nad jelle eest ka peakiwad kannatama. Nii üleüldijeks on juba ewangeliumi asi jaanud.

Nüüd pidi parem nõu jelle wasta aitama: ja atkond oli paawsti juure jaadetud palwega: wõetagu Liwi ketserite käest kõik õigused ära! Wõlglased ei pidanud neile enam oma wõlga tajuma, oma wannet ega ustawust pidama! Langetu Liwima kirikuwande alla! Sellepääle jai rahutus määratu juureks. Kui jaadifud tagasi tuliwad, tunti nad Düünamündes ära ja pandi wangi. Üks neist oli luuletaja Burchar d Waldi s. Wangi-kojas pööras see tähtis mees ennast uue õpetuse poole ja jai ta waimustatud eeskõstjaks. Nii on a. 1524 Riia linn täiesti ewangelium-usuline linn. Kolme ainja aasta sees oli see suur muutus jündinud, oli katolik kirik oma wõimuse täiesti kaotanud.

2. Nagu Riias, leidis usupuhastamine ka mujal kerge wõidu. Rõige lahkem oli tema wastuwõtmine Saare- ja Läänemaa l. Siin andis auuwäärt piiskop Kiewel 15. jõulukuu päewal 1524 käju wälja, et „Zumala sõna ilma inimeste õpetuseta puhastati peab kuulutatama, nagu Kristus ja tema apostlid jeda õpetanud.“ Siis läks kallis mees ise pea hingama, 27. aprillil 1527.

2. Suu remaid takistusi jündis usupuhastusele Tartus. Siin oli piiskop Joh. Blankensfeldt walju walitjust pidanud, kui määratija Melchior Hofmanni siia tuli. Selle jutlused oliwad kui tuli piisirohuse langenuid. Piiskopi meeste wastu oli juba werine wõitlus alganud, kus neli kodanikku langesiwad. Nüüd kirjuti kiriku usjed lahti, pühad kujud purustati ära. Kõik tehti puupaljaks, mis kuidagi katoliku usku meelde tuletas. Piiskopi lojsti langes kodanikkude kätte. Siis tuli S. Tegetmeyer Riiaft Tartusse ja pidas siin neli nädalat jutlusi, a. 1525. Seega jäi kõik rahulijeks ja usupuhastus edenes takistamata. Sõna oli siingi umbrohu wälja kiskunud, mis usupuhastuse warjul siise tunginud.

Ka Tallinnas kuulutatatse juba 1523. aastast jaadif puhast Zumala sõna. Siin jaawad usupuhastajateks: õpetajad Johann Lange, Hermann Marjow ja Zacharias Hassje. Siingi tormatatsje piltide ja kujude wastu a. 1524. Aga karjaste sõna toob ühe päewaga rahu tagasi. Joh. Lange nimetatatsje Tallinna esimejeks juperdendiks. A. 1525 peawad mungad juba Tallinnast wälja minema. — Ka Kuramaa on a. 1526 ewangeliumile täiesti lahti. Puhast Zumala sõna kuulutus on jeega terwel Baltimaal wõidule jaanud.

5. Kuid siiski polnud tal weel seaduse warju. Selle on ta alles järgmiste aastakümnete sees enesele wõitnud. See jündis,

kuna ka wägew ordumeister Wolter von Plettenberg enam ujupu-
hastuse poole, kui ta wastu oli. Kõll ei ole ta krooni ühise Liwi-
maa üle, mis ewangeliumi-ujulijeks ilmalikult riigiks pidi saama
ja mida talle a. 1526 kõigi Liwi seijuste poolt pakuti, wastu
wõtnud. Uus mõte oli talle liig juur. Ta juri oma lapsepõlwe
ujus a. 1535. Aga usu-uuendusele pole ta kuskil takistusi teinud.
Tema järeltulija Hermann von Brüggeneu (1535—1549) tunnistas
ennast siis awalikult ewangeliumi usu poole. Siis tegi Wolmari
m a p ä e w a. 1554 täieks otjusels: I game e s w õ i b L i i w i -
m a a t o m a u s k u o m a j ü d a m e t u n n i s t u j e j ä r e l e
ü l e s t u n n i s t a d a. Sellega on a. 1554 meie kodumaa täie
usuwabaduse, ewangeliumi kirik täie eluõiguje kätte jaanud. Ewan-
gelium on jest jaadit tema kindlam kants ja kallim pärli.

6. Pidi kirik kojuma, siis pidi tal ka kindel seadus olema.
Ka jelle rajatiwad pannakie juba nüüd. Riias loob a 1530 J o h.
B r i e s m a n n sejuguse kirikuse aduse. Tallinnas oli
J o h. L a n g e jelle juba enne kokku seadnud. Nimelt seatakse jäl,
et kõik armastuse anded ühte „J u m a l a l a e k a s j e“ woola-
wad, a. 1525. See laegas kestab tänapäewani ja annab praegu
Tallinna kirikutele ja armastuse ajutustele rohket sisetulekut.

7. Uue ujumutuse juures ei ole wististi meie rahwa käest
palju küsitud, kuhu poole tema tahab hoida. Ulemad seijused oliwad
otjuse teinud. Siiski on ewangelium Kristuse armust ka Gesti
hurtifikusje tunginud. Meie näeme jeda jest, kui kalliks ta talle pea
on jaanud. Ka siin wõiwad rõhutud hinged otjeteel Kristuse kui
ainja wahemehe läbi armujärje juure saada. Kui juur nimelt rõõm,
et wõerakeelne j u m a l a t e e n i s t u s r a h w a k e e l j e k s j a a -
nud! Kii on juba a. 1525 Tallinna Gestlastel oma jumalakoda,
kus neil igapäew jumalateenistust peetakse. Ka r a h w a k o o l i
ja kirjandust hakatakse nõudma. Koolide ajutamist äratas
Wõnnu õpetaja Georq Wöller a. 1558. Wiis aastat enne
jeda oli juba esimene Gesti keeli raamat trüki-
tud. Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz von Witte oli
wäike Lutheruse katekismuse a. 1553 Gesti keelde,
Tartu murdesje, ümber pannud. Meie kiriku õpetuse pääsiju oli
seega kirjalikult rahwa käes. Sõna kuulutusel oli uus alus all,
millel ta uue jõuuga pidi kojuma.

§ 4. Rõhutud kodumaa mitme isanda all a. 1561 — 1625. Liwi Poola aeg — ehk: puhta usu tunnistajad kuusatusje tules.

- K a w a. 1. Gesti maa. 2. Saare- ja Kuramaa.
3. Poola aja esimesed tormid Liwis. 4. Wiimsed tormid.
5. Rahwa kool ja kirjandus. 6. Rahwa wäline ford.

1. Wana-Liwi rüütliriik ei jõudnud enam marudele wastu pan-
na, mis ta pääle käiwiwad. A. 1560 oli hirmsas lahingus Wene-

laste wastu Ergmäel, Walga ligidal, ta wiimne jõud murtud. Nastal pääle jelle pole teda enam. Meie kodumaa langeb a. 1561 mitme ifanda alla. Gesti maa jaab Rootsi alla. Küll on jõda hirmsaid jälgi jätnud. Uusigi sõjatormisid tuleb weel õnnetuma maa pääle. Ratt ja näljahäda teeb a. 1602 ja 1603 hirmsamat häwituse tööd. Kuid ewangelium jaab wäeks otse häda ajal. Pääle jelle aitawad ewangeliumi-ujulised Rootsi kuningad kirikut kojutada. Piiskopid hakkawad tema üle walitsema. Wäsimata Tallinna doompraost David Dubberch jaab 1584—1603 maa kirikute kantsjaks. Laastatud laanes lasseb ta nad jälle üles ehitada; ta wõtab kiriku waranduse seaduse warju alla, annab kiriku eestseisjatele kindlad eeskirjad; paneb igal pool seaduse jo korra walitsema. Ka maa ülemat seijust äratab ta kaastööle kiriku kairks. Kui juur oli jelle kahju, kui kallis mees a. 1603 katku küüntesse langes. Nastal enne jeda oli ta elatanud ja auuwäärt Tallinna Püha-Waimu kiriku õpetaja Balthasar Rusjow furnud, kes ülemaile ja alamaile meeleparanduse-jutlust pidanud, nimelt aga kui karjane Gesti suitsutubadesse tunginud—armusõnumega. Ka ühe ajaraamatu on ta järele jätnud, mis meie kodumaa ajalugu kuni 1583. aastani jutustab.

2. Saaremaa on a. 1561 Daani walitjuse alla langenud. See on isahoolt maakese ja tema kiriku eest kannud. Kui Saaremaa a. 1685 Rootsi alla jai, lõppis tema „kuldne aeg“. Selle mälestus on weel praegu õpetajate leskede „armuadrab“, mis a. 1639 kirikutele kingiti ja kinnitati.

Ka Kuramaa wõis oma osajaoa rahul olla. Wiimne Liwi ordumeister Gotthard Kettler oli a. 1561 jelle enesele kui ilmaliku hertsogiriigi Wana-Liwi waremestelt päästnud, —Poola ülemwõimuse all. Siin on ta hääks teinud, mis ta kui Liwi ordumeister oma Poola jõprusega efinud. Usupuhastuse saatis ta Kuramaal täiele wõidule. A. 1572 pani superdent Alekx. Ginhorn kirikuseaduse kokku, mis ta mujal, nimelt Tallinnas, eeskujuks wõeti. Hertsog Kettler ehitas enam kui 70 kirikut. Ka põhjendas ta Läti kirjanduse. Tema kulul trükiti katekismus a. 1586 ja laulu raamat a. 1587. Seljamal aastal läks hertsog Kettler hingama. Kuramaa aga auustab teda kui oma juuremat häätegiat.

3. Üsna teised päewad on päris Liwimale tulnud, mis a. 1561 ennaft Poola alla pidi heitma. Küll on enne jeda Liwi rüütkid teinud, mis nende kohus. Nad nõudsiwad: „puutumata ja pühaks jäägu jee usk, mida meie ewangeliumi, apostlite kirjade ja Augsburgi usutunnistuse põhjujel oleme omandanud!“ Kuningas Sigismund August on jeda 28. uowembril 1561 tõotanud ja kinnitanud. See sündis kuulsas „Sigismund Augusti privilegis“ ehk õiguskirjas. Mis aastal 1554 asutatud, jaab siin uue seadusepõhja. Ja mis kuningas lubanud, on ta pidada tahtnud. Aga kui a. 1575 Stefan Bathory

furingals jai, oli kõik ununud. Tema seisus täiesti Jesuiitlaste mõju all. Meile oli ta oma käe ja wäe lubanud, et paawstile ilma walitsust tagasi wõita, et jeda nimelt Liivi kaudu õhtusje ja homnikusje wälja laotada. Seks tuli a. 1582 kuningas ise Riiga. Siin andis ta jedamaid Jakobi ja Maria-Magdaleena kiriku katoliiklaste kätte, et wiinje kloostriks weel kolm saja-aastast numma ajusiwad. A. 1583 ajutati Wõnnu linna katoliik piiskopiamet ja juur Jesuiitlaste kool. Ka Tartus jäi 11-ness kirikust üksi Jaani kirik ewangeliumi usuliste kätte. Selle kõige juures oli nimelt tegew piiskopi abiline Otto von Schenking, üks Liivi mõisnik, kes oma uju ära jalanud. Meelitades ja ähwardades, Lutheruse usku teotades ja laimates, püüab ta rahwast usust ära petta. Aga see ei mõju. Ka Jesuiitlaste koolid, kus palju rahwa lapsi, teiwad oma kihutuse tõdd. Suured jummad tulewad kuningaga enese kasjast katoliikluse kirikute kajaks. Aga see kõik ei taha mõjuda.

4. Sääli hakkab a. 1587 uus kuningas, Sigismund III. Waaja, ja ka uus piiskop walitsema. Selleks oli kardetaw usujalgaja Schenking ise jaanud. Riigid hakkab päris uju tagakiusamine. Kus meelitamine ei mõju, astub wägiwald ajemele. Õpetajaid ja muid ustawaid tunnistajaid hakatakse kohtu kaebtustega kiusama, wangikojaga waewama. Ühel aastal olla Riias 400 usuprotšessi olnud. A. 1589 katsutakse keelata, et Gestlastele ja Lätlastele nende keeles Jumala sõna ei kuulataks. A. 1612 ilmus tõesti niijugune kuninglik keeld. Riisjama keelati, et õpetajad Gestlasi ja Lätlasi armulauale ei wõtaks. Wägiwallaga hakati neid katoliikluse kirikusje ajama, piitsadega Lutheruse kirikust wälja peksma. „Aga kui nad ühest ufest wälja aeti, jooksiwad nad teisejt jälle sisse“ „Kui meie ihu ka puruks tambitakse, Jumala arm wõib jeda jälle kokku panna. Kui aga meie hinged põrgu lähewad, ei jõua neid enam keegi päästa. Sellepärast ei wõi meie omast usust taganeda ega äraandjaks jaada“, finnitab üks Wewi Jaana. 1618 Poolakatele Tartu Gestlaste nimel. Riit on meie wanemad kiusatuse tules, aga nad ei kõigu. Weel nõutakse a. 1619: Ükski hingekarjane ei tohi Gestlasi kirikusje lasta ega armulauale wõtta! Meeletu kius, mis meie usule jurmahoobi pidi andma. Kuid jeegi ei pidanud mõjuma. Ta pidi wiinseks tormiks jääma, mis meie kiriku wastu tõusnud. Juba oli kuningate kuningas jelle pääle wastuse annud, kui Rootsi juurtükid 16. septembril 1621 Riia all paukuma hakkasiwad. Rootsi helde kuningas Gustav Adolf oli ta jaadiks jaanud, et Liivi kannatajatele wabadust tuua. A. 1625 oli terwe Liivi Rootsi käes. Seega oli rahu jüdemetunnistustel käes. Jga mees wõis oma Jumalat teenida, nagu ta jüda teda junnib. Wõitlemises elu ja jurma pääle oli meie kirik seisnud. Ses oli ta wõitnud oma kallil pärliga, ewangeliumi puhta sõnaga.

5. See kõik tõendab meile: ewangelium pole meie kodumaal üksi sõnakõlin; ta on juba wäeks jaanud rahwa elus. See ajab juba ka parema aja õisi: juba seisjame rahwakooli ja rahwakirjanduse koidikul. Juba Balthazar Kusjowi ajal astub Tal-

linnas Püha-Waimu kiriku pääl tähtis mees, G e o r g M ü l l e r (1600–1608), kui teine õpetaja ametisse. Tema teeb Gesti keeles kirjatööd. Ühe käsikirja on ta juba walmistanud, mida ta trüffi tahtis anda. Kuid kalli mehe warane surm a. 1608 keelas mõtte teoksfaamist. Siiski on meil weel ta Gesti keeltes jutlused käe pärarast, mida ta järele jätnud. Neist näeme, et a. 1600 juba G e s t i w a i m u l i k l a u l olemas. Ka on Püha-Waimu kiriku juures seltsamal ajal juba ükks G e s t i kool, mis koguduse walust ja ilust oja wõtab. Koolilaste tajadus ja wagaduski näitab: ewangelium on meie rahwale jaanud elu waraks ja elu wäeks.

Niiama on a. 1609 T art u s G e s t i k e e l n e k o o l olemas, keda ustaw ja hoolas B a r t h o l o m ä u s G i l d e juhatab. Selle mehe töö on wisfisti mõjunud. Seda näeme sest, et Jesuiitlased teda, kui ta Tartu Jaani õpetajaks saanud, wereni taga kiusawad, ja ka sest, kui mehijelt Gesti kiriku wöörmündrid oma hingekarjase eest seisawad. Nad lähewad jelle eest wangikottagi ja laulawad sinna minnes waimulikku laulusid. Üksi et Tartu kodanikud mitte nii südid pole, läheb Jesuiitlastel korda kallist meest Tartust ära ajada, a. 1616. Ta on Gestimaal siis weel waimulikku tööd teinud. Selle kõige juures jääb meile nimelt tähtsaks: juba wara on ewangeliumi kiriku tütar — rahwakool — ema kõrwa töösse astunud.

6. Muidu on orduaja lõpul rahwa wäline kord üksi raskemaks jaanud. Orduajal oliwad weel talupoja seisusest „õiguje lei d ja d“ talupoja kohtuasjus ühes rääkinud. Nüüd on need ka nime poolest kadunud. Pärispõlw on oma täie õiguje sisse astunud. Küll olla üks Poola kuningas, nii kuulutawad wanad kirjad, ka talupoja eest kostma hakanud. Tõsist kergitust pole see rahwale mitte toonud. Oli see ju wisfisti enam wihaft ewangeliumi-ujulise rüütliseisuse, kui armastusest rahwa wastu sündinud. Wisfisti tabeti ihupriiust joowides waimupriiust kergemine wõtta, Gestlasi ja Lätlasi Rooma ilke alla uuesti paenutada. Kuid enne kui see sündis, oli Poola õnnetäht looja läinud, meie kodumaa juba Rootsi kuningate warju alla jaanud.

§ 5. Rootsi walituse aeg a. 1625–1710.

K a w a. 1. Samson ja Rudbeck. 2. Koolid. 3. Kirikukoh-
tud. 4. Joach Thering. 5. Karl XI. kiriku seadus. 6. Gesti kirjan-
duse 1. järk a. 1632–1715. 7. Gesti piibli ümberpanemise ees-
töök. 8. Rahwakool. 9. Rahwa wäline elu.

1. See oli sündinud aastal 1625. Igale poole oli nüüd kuulus kuningas Gustav Adolf kui rahuingel ilmunud. Ja seda ta oli ülemaile ja alamaile. Kõik wõttis ta ühe ijahoole alla. Ta hakkas haawu parandama, mida raske Poola aeg lõõnud. Kirikud oliwad waremes. Neid hakkas helde kuningas kõige esmalt üles ehitama,

neile karjastid ja seadust muretsema. Riias oli a. 1689 anderikas *Herman Samjon* Peetri kiriku õpetajaks jaanud ja siis kuni wereni puhta õpetuse eest Jesuiitlaste vastu wõidelnud. Selle tähtja mehe nimetas kuningas a. 1622 *Liwiimaajuperdendiks*. Ja täit mehe tööd on ustaw karjane jes ametis teinud. Kirikuid katjus ta tihti, et puudusi parandada. Ka õpetajate siinodisid hakkas ta pidama, niisama ka noore rahwa õpetamise eest hoolitsema. Enam kui 70 õpetajat pani ta omal ametiajal ametisse. A. 1640 mõisniku seisuse tõstetud, läks *Samjon* õnnistatud elu järele a. 1643 hingama. Liwi kõrbes oli ta ojad oovama pannud.

Gestimaale jaatis kuningas jälle ühe tähtja mehe: *Dr. Johannes Rudbecki*, Westeroofi piiskopi, Rootsi. Kuninga käsul katsus ta a. 1627 *Gestimaa* kirikuid ja pidas siis nimetatud aasta augusti kuul juure katsumise-siinoodi. Siin äratas ta wägewa sõna ja teoga. Kõlbmata karjased lastis ta lahki ja pani uued ajemele. Ka rüütlike käest nõudis ta ohwrid kiriku ja rahwa katuks. Gestimaa jaotas ta 6 praostkonda ja jättis seaduse järele, mille järele piiskopid ja praostid kogudusi pididwad katsuma. *Dr. Rudbeck* lõi, ehk ta üksi küllaline oli, Gestimaa kirikule kindla korra, mille pääl ta pärastpoole on edasi ehitanud.

2. Et kirik kojaks, ajutas kuningas *Tartusse*, *Tallinnasse* ja *Riiga* ülemad koolid ehk *gümnaasiumid*. *Saksamaa* sõjawäljalgi mõtles ta oma uute alamate peale. *Nürnbergi* sõjaleeris muutis ta *Tartu* *gümnaasiumi* 30. juulil 1632 ülikooliks. Sellest pididwad, niisowis kuningas, „mitte üksi mõisnikud ja kodanikud, waid ka wasjed talupojad kasu jaama, kellele jeni maani keelatud oli midagi õppidaja kelle ihudega ühes nende waimu taheti pärisorjaks teha.“ Rii põles kuningaga ijajüda kõikide vastu. *Tartu* ülikool oli siin kuni a. 1696 töös. Siis tõsteti ta *Pärnusse*, kus ta *Rootsi* sõja aal hingama läks.

3. Et kiriku walitus kindel oleks, jeks ajutas kuningas a. 1634 *Tartusse* ülemakonistoriumi. Selle alla seati kaks, siis a. 1638 kuus *alamakonistoriumi*. Praostid omas praostkonnas, õpetajad omas kihelkonnas peawad tihti katsumisi ehk *Loetusi* ette wõtma, et rahwa usu tundmist tõsta. See kõik on juureks õnnistuseks olnud.

4. Mis *Gustav Adolf* alganud, on ta järeltulijad jätkanud. Nad on wiisi mehi meie kirikuteenistusesse joowinud, kelle mälestus ei kustu. Rii sai kuninganna *Kristiine* (1632—1654) ajal mehine *Joachim Zhering* Gestima piiskopiks (1638—1657). Mehe jõuuga jätkab ta, mis *Dr. J. Rudbeck* rajanud. Juba 1638 katjus ta kirikuid, a. 1639 hakkas ta siinodisid pidama, a. 1645 tegi ta külla ja kodukatsumised seaduseks. Katoliku aja witsa-walkused on ewangeliumi kiriku *Loetuseks* jaanud, mis lahke sõnaga õpetawad ja kaswatawad. Pärastise aja leergi jaab siin omale esimehe äratuse. Ka koguduse elu pidi puhas olema. Selle eest muretjes wali kirikufaristus. Selle alla langeiwad

ülemad ja alamad kõik ühel viiñil. Ka nägi piiskop palju waewa, et rahwas püha kirja emakeeles kätte jaaks. Saaremaa kirikufugi seadis ta forrale, kui jee aastal 1645 Rootsi walitsuse alla jai. Meie rahwas oli tähtja hariduse-eestkostja kaotanud, kui Zhering a. 1657 katku jaagiks langes.

5. Nii edenes kirikuelu juure jammuga Rootsi kuningate wägewal toel. See tugi tahtis juba kardetawaks jaada. Sest pea tahtis riik kõik teha, ilma et kirikul midagi isetegewuse wabadust oleks olnud. Ses mõttes püüdis nimelt Karl XI. 1660—1697 walitseda. Siiski on tema aeg mõne jäädawa mälestuse järele jättnud. A. 1668 ajutas kuningas „ülemad kiriku-eestseisuse amet d.“ Need pidiwad kiriku wara ja elu puhtuse üle walwama, ekijaid kangesti karistama. Weel jelgemat keelt räägib kuulus Karl XI. kiriku-jeadus, mis 1694 maksma hakkab. Kange junniga kogub jee kiriku liikmeid Augsburgi usutunnistuse ümber. Muu uju jumalateenistus on keelatud. Jumalateenistuste arv on wäga juur. Enne jumalateenistust katjutakse kogudust katekismuses. Ekijaid karistatakse waljuma karistusega hingekarjase noonimijest häbipingini, kirikupuni, mis jalus kantakse, ja juurema rahatrahwini. Seadus tuletab enam wana seaduse hirmu, kui uue seaduse armu meele. Siiski on tal juur mõju olnud. Tema on raske ajal meie rahwast kaswatanud. Nimelt on ta koguduse katsumised rahwa äratuseks tähtjad olnud. Kes oma ristiusu õpetust ei tunnud, ei jaa kõiki koguduse õiguji. Talle ei lubatud abielugi. Nii jumiti ülemaid ja alamaid — õppima, haridust nõudma.

Paraku ei wõinud uus seadus kohe oma wilja kandma hakata. Juba enne tema ilmumist oli kuulus Liiwimaa mõisate rewideerimine alganud. Kel nüüd kirju omanduse kohta ei olnud, jelle mõis wõeti ära. Nii kuulutati a. 1687 %. Liwi mõisatest kroonu omaks. A. 1694 kaotati ka endine rüütlite maawalitus ära. Selle järg oli juur rahutus, mis Põhja sõjale teed rajas, mis a. 1700 algas ja Wene wõiduga lõppis. Ka Wene walitsuse ajal maksis Rootsi kirikuseadus weel kuni 1832. aastani.

6. Ka Gesti rahwa kirjanduse rajamine on Rootsi ajal ja Rootsi abiga jündinud. Georg Mülleri joowi — kirikut kirjanduse läbi kojutada — tegi tõeks Magister Heinrich Stahl, kes a. 1623—1657 Tallinnamaal mitmes paigas õpetajaks, Tallinnas praoskiks ja wiimaks Narwas superdendiks oli. Tema andis a. 1630 Gestickeelse usuõpetuse, 1632—1638 oma käsi- ja koduraamatus katekismuse, lauluraamatu, epistlid, ewangeliumid ja kiriku palwed, a. 1637 oma Gestickeele õpetuse, 1641 ja 1649 oma jutluseraamatu wälja. Olgu neil töödel omad puudused, siiski on H. Stahl Gesti kirjanduse ija. Stahli käsi- ja kodu- raamatu teises trükkis, a. 1656, pakub Abr. Winkler juba riimitud laulusid. Ka oli a. 1640 Simou Blanckenhagen ühe teise jutluseraamatu wälja annud. — Ühel ajal H. Stahliga rajas endine Tartu, päras-tine Sangaste õpetaja Joachim Rosjihnius († 1645) ka

Tartukeelse kirjanduse. Tema andis jes murdes a. 1632 e w a n g e e l i u m i d, e p i s t l i d ja L u t h e r u j e k a t e k i s m u j e wälja.

7. Küll on Joachim Thering tegew, et terwet piiblit Gesti rahwa kätte anda. Kommission pannakje töösje (a. 1645), kirjamehed kutsutakse üles. Kuulus Urwaste Joh. G u t s l a f f († 1657), Kullamaa Heinr. G ö j e k e n († 1681) ja Hageri Chr. Bluhm († 1669) on nii hagaras tegewuses. Aga töö ei edene. Üksi tähtis ujuõpetus, „Katekismuse õpetuse jeletus,“ aastalt 1673 wõib ilmuda, et 1^h sada aastat oma kohut täita. Niisama tegew on ka Liivi kindralsuperdient Joh. F i j c h e r (1675—1700), et Läti ja Gesti rahwale püha kirja kätte anda. Läti uus testament ilmus a. 1685, terwe piibel a. 1689. Selle toimetaja oli Marienburgi praost Ernst Gluck. Aga nii kaugele ei jaanud Gestis.

Üksi üks Tartukeelne katekismus wõis a. 1684 ja L a u l u r a a m a t a. 1685 ilmuda, mille üks toimetaja Kambja õpetaja Andreas Virginius († 1701) oli. Siis andis tema poeg, Puhja õpetaja Adrian Virginius, a. 1686 Tartukeelse „Wastje Testamendi“ wälja. See on juba juur wõit. Müüd kujukub Joh. F i j c h e r uuel õhinal keeletarku piiblitöösje: 1686 Läti-maale Lindenhoji ja 1694 Pillistweresse. Ka Adrian Virginius, kandidat Joh. H o r n u n g ja kirjamees Bengt G o t t f r i e d F o r s e l i u s († 1688), meie „wana kirjawiihi“ isa, on juin ühes rääkinud, rahwa keelt piibli keeleks teha püüdnud. Wanad waimulikud isandad pole sellest nõudmisest aru jaanud. Töö pole konverent-fidel mitte edenenu.

Sääl wõtab J o h a n n H o r n u n g, kes umbes a. 1660 Gestimaal jündinud, asja erateel käpile. Aastal 1687 weel paneb ta Puhja kirikumõisas terwe uue testamendi Gesti keelde ümber. Töö jääb awaldamata, jaab aga tema sõprade läbi tuttawaks. A. 1693 ilmub Joh. Hornungi G e s t i k e e l e õpetus. See näitab, et ta tõjine keelemester on. A. 1694 tulewad ta k a t e k i s m u s ja L a u l u r a a m a t 117 lauluga wälja. Siin tarwitatakse puhast ja selget rahwakeelt. Ka tema laulud on tõsijed laulud, mis pea waimulikuks rahwalauluks jaawad. J o h a n n H o r n u n g on sellega meie kirikukeele i j a k s, meie kirikulaulu r a j a j a k s jaanud. Seda auu pole talle eluajal anda tahetud. Oma tööwilja walmimist pole ta ära näinud. Palju päälekäimist ja kahtlustamist on ta pidanud kannatama. Kaks korda omast kogudusest, Karulas Walga ligi, sõjawangi wiidud, on ta ka sõjawangis jurnud a. 1715. Ka Adrian Virginius, Hornungi ijalik eestkostja, tema kõrwas jelle aja juurem waim, oli sõjaohwriks langenud. Otepää kirikumõisas, kus ta wiimaks õpetajaks oli, oma kõtriga wangi wõetud, pidi ta kaks aastat Tartus raskes wangikojas wiibima. Siis pruugiti sõjaseadust. Kirjamehe pää raiuti kirwega maha 27. juunil 1706. Ka tema kõster surmati ühes temaga ära, et ka teda, nagu ta õpetajat, Rootslaste sõbraks peeti.

8. K a r a h w a k l o o l jaab Rootsi ajal oma kindla aluje. Zuba

a. 1650 nõutakse kõõtrite ametisse panemist, kes õpetajaid laste õpetamise juures peavad aitama. Ernst Glück asutab Marienburgi a. 1683 väikse koolmeistrite-kooli. Müüd pühendab ka ennast Gestic üksi koolile kirjamees Bengt Gottfried Forjelius, Tallinnamaal Risti kirikumõisas jündinud, umbes 1660. Tema asutab Piiskopimõisasse Tartu liigi koolmeistrite-õpeminari a. 1684. Ise õpetab ta siin ilma kõige palgata, üksi ärdast jüdamest meie rahwa wastu. Nelja aasta pärast oli koolil juba 160 kaswandikku. Need lähewad pea terwel maal laiali ja asutawad jällegi koolisid. Wäsimata Forjelius õhutab tuld ka Gestic- ja Saaremaal. Ka kuningalinna Stockholmis lähew ta omast tööst aru andma, uut toetust jellele paluma. Paar poisfigi wõiwad „talupoegade kuningale“ Karl XI. näidata, mis nad mõistawad. Kuningas on üllirõõmus jelle üle, mis ta leiab, lubab koolimehele uut abi. Kuid kaugelt tagasi tulles läks laew hukka. Läänemere laenetes leidis warase haua kirjamees ja meie rahwakooliija B. G. Forjelius a. 1688. Kuid üht rõõmu oli kallis mees weel enne surma näinud: Liwi maapäew oli 1. oktobril 1687 meie kõõtrikooli asutanud. See on siis Liwi rahwakooli ametlik asutuseaasta. Niisama kästakse Gesticmaal a. 1692, Saaremaal 1694 kõõtrid eht kirikukoolmeistrid ametisse panna.

See Rootsi aegne kool on muudugi ujuõpetuse koolkiriku teenistuses. Tema esimine siht on lugemine, et usuõpetust õppida wõiks, ja jelle kõrwal ka laulmine. Ja juba loetakse igal pool. Ka kirikulaul on kojunud.

9. Ka rahwa välises elus on Rootsi riik ja kirik meie rahwale kergitugi joowinud. Juba a. 1627 nõudis piiskop Rudbeck Gesticmaal päripõlwe kaotamist. Ka Karl XI. ise on 1681 jeda nõudnud, kui see ka weel teoks pole jaanud. Siis seati a. 1687 kroonumaade pääl waturamaatud sisse, mis talupoja orjused ära määraswad. See on esimene jeadus, mis talurahwast warjab. Ja ka see tähendas midagi: oliwad ju $\frac{1}{2}$ Liwi-maast kroonumaaks jaanud. Paraku tegi Põhja jõda kõigele otja, mis ijalik Rootsi walitus meie kirikule ja rahwale hääd joowinud ja mis tal jälit weel oleks oodata olnud.

III. Wene walitjuse aeg a. 1710 funi meie ajani.

§ 6. Rodumaa kirik 18. aastafajal.

Kawa. 1. Wene alla saamine. 2. Bruiningt Piitwimaal. Mehhold Saaremaal 3. Wagalafed ja Wendade kogubus. 4. Walgustuse aeg. 5. Rahwakirjanduse 2. järk. 6. Rahwakool.

1. Kümme aastat oli maadlemine, mis a. 1700 alganud, Rootsi kuningaga Karl XII. ja Wene keisri Peeter I. wahel kestnud. Siis

sammusiwad Wene wäed 5. juulil 1710 Riiga, 29. septembril Tallinnasse. Tähtis filmapilk oli käes, — otje nagu aastal 1561, kui meie maa Sigismund Augusti walitjuse alla sai. Mis see Poola kuningas lubanud, on nüüdki lubatud. Wabaduse, püha kirja ja Augsburgi usutunnistuse järele, oma Jumalat teenida, on Peeter I. arm meie maale ja kirikule kinkinud. See sai seaduse põhjaks, millel meie uuema aja kirikuelu ennast pidi üles ehitama. Selle pääle on meie kodumaa Wene kotka warju alla jaanud.

Ruid tuhahunnikust pidi kiriku külw algama. Siisewa Eesti- ja Liivimaa oli Põhja sõda laastatud laaneks teinud. Sada mõisat ja tuhat küla oliwad tuleroaks jaanud. Linnad on waremetses. Kirikuid oli wähe üle jäänud. Rootsi aja kooliõid ei olnud enam kuskil. Kes weel sõjahädast üle jäänud, on riisujaks ja kaabakaks jaanud. Polnud ka ime. Nad oliwad kui lambad, kellel karjast ei ole. Riia 10-nest õpetajast oli üks, wiest maaõpetajast ka üks järele jäänud. Aga need wähejed, kes eluga pääsnud — küll nemad teadsiwad, mis raskel ajal karjase kohus. Hurtfikutes ja jauna riijudes ise puudust ja nälga kannatades, lähewad nad peletatud karja otjima ja toowad ta metsadest ja laantest tagasi. Määratumad wäljad, terwed kreisid ja maakonnad on nüüd nende kogudus. Ja nad näewad selle kasuks waewa ilma otjata. Aunga teiste eel on siin pääle N. Hornung'i nimetada: J o h S w e n s k e († 1729) Wõnnust, C h i l i a n R a u s c h e r t († 1717) Sangastest, J a k o b G ü n t e r h a a k († 1723) Kodawerest. Nemad teewad, mitte mis nad peawad, waid mis nad iial wõiwad. Ja ustawat karjase-tööd õnnistab Jumal. Tuhahunnikul hakkab seeme wõrjuma.

2. Marwa õpetaja H e i n r i c h B r u i n i n g k i, jündinud 1675, oli Liivi maapäew Liivi kindraljuperdendiks walinud ja keiser Peeter I. a. 1711 kinnitanud. Anderikas mees oli jeega õigele kohale jaanud ja hakkas kobe oma juurt mehetööd. Juba a. 1713 katjub tema kirikuid, ja nõuab koolide awamiist, mis sõja ajal hingama läinud. Kirikuid püüab ta karjastest wabastada, kes siina ilma kutsjeta jaanud. Nii oli 1712 Nõo õpetajaks raamatukõbitja Ahrens jaanud, kelle wastu waimulikul walitjusel mõnda ütelda. Ka muile toimetustele, mis karjastele ei kõlba, astub kindraljuperdent wastu. Nii nõutakse a. 1730: ärgu õpetajad enam kaubitsemiseks wiina põletagu, waid üksi „kodutarwitujeks!“ Ka üle mad kiriku eestseisusuje-ametid kutsjub Bruiningk jälle töösse, mis wäheajal seisma jäänud. Keiser Peetergi ja tema järeltulijad pidasiwad tähtjast mehest palju lugu. Ta juri 24. jaanuaril 1736.

Mehine mees oli ka J o h. M e t z h o l d, kes a. 1726 Saaremaa praoskiks ja 1732 Saaremaa juperdendiks jaanud. Koguduse katjumised ehk loetused astuwad jälle hariduse töösse. K a n o o r e r a h w a l e e r s a a b 1730 kindla aluse. Kuita 1738 juri, oli terwest Saaremaast fewadine tuulekene üle läinud. — E e s t i m a a l a g a oli 1715 piiskopiamet ära kaotatud. Tallinna doomkiriku õpetajad kandsiwad nüüd üksi konjistoriumi asjes-

jori nime. Nii puudus siin kirikul ülem waimulik pää. See ei wõinud Gestimaa kirikule mitte kasuks olla.

3. H. Bruinginki järele oli Jakob Benjamin Fischer, Johan Fischeri poeg, (1736—1744) Liivi kindralsuperdendiks jaanud. Oma terve jõuu wõttis tähtis mees kofku, et kiriku korda kofutada ja finnitada, nimelt talle kõlblikka karjasid anda. Aga kust neid wõtta? Kodumaal enam ülikooli ei olnud. Nad tuliwad enamisti Halle ehk Zeena ülikooli päält, kus nad wagalaste waimus üles kaswanud. Otse need karjased rajasiwad ise parastijele Wendade kogudusele teed. Etmejed Herrnhutlased, kes siia tuliwad, oliwad puusepp Kristian David ja tema paar jeltfilist, a. 1729. Kremooni õpetaja Grüner oli neid kui lihttöölisi oma kirikumõisa majatalitusesje Herrnhutist kutsunud. Nad tuliwad, tahtsiwad aga palju enam olla: apostlikud misjonärid, kes rikutud Liivi kirikus pühade koguduse üles ehitawad. Seks ei wõinud Grüner uutele külalistele oma abi lubada. Nad rändasiwad siis Wolmari poole, kus kindraliproua von Hallart neid lahkesti wastu wõttis. Siia tuli nüüd teissi wendi weel juure. Pea oli siin terve jeminar töös, kessel 120 kaswandikku oli. Selle lähedal oli „Talle mäel“ palwemaja, mida koolimajaks nimetati. Seejugušid jõuti pea ka mujale ehitada. A. 1736 tuli Zinzendorf ise oma uut ajutust waatama, mis talle suurt rõõmu tegi. Kui wõiduwiirist wõeti teda nimelt Tallinnas wastu. Nüüd hakati igal pool Wendade koguduse jeadlusi Lutheruse kirikus sisse jeadma. Selle ärganumaid liikmeid koguti isekoguduseks oma mitmesuguste kooride ja tundidega, oma töölise ja abilisega, keda hoolikandja juhatab. Kelle pääle liist, mida hoolikandja heitis, laugenud, jeda peeti päriswennaks. Ta oli armulapjeks jaanud. Rahwalikkudele wõerastele tuli meie rahwas üllilahkesti wastu. Uus kogudus pani ka tema oma liikmeid ametitesje, passus talle waimulikku isetegewust, mis talle jeni maani tundmata. „Koolimaja siid“ ehitati igasse kihelkonda. Tähtsam neist oli „Õnnistegija Kullakapp“ Kriimannis, ehitatud a. 1743. Nii oli Herrnhut oma jeadlustega aastast 1736—43 üle terve meie kodumaa ennast wälja laotanud.

Stearalise waimustusega wõeti Herrnhuti jaadikud Saaremaal wastu. Säl oli superdent Eberhard Gutsleff ise teda kõigest jõuust edendanud, et oma terwet kirikut Herrnhuti jeadluste järele ümber luua. See pidi talle aga wastasid finnitama. Nuus mees langes raske ülekuulamise alla a. 1743. Üleüldje oli waheajal selgeks jaanud, et Herrnhuti waim mitmeti ometi teine oli, kui Lutheruse kiriku waim. Kindralsuperdent Fischer oli Wendade asja ülekuulamise alla wõtnud. A. 1743 keelati Herrnhuti tegewus täiesti ära. See aeg tõi risti mõnegi wendade jõbra pääle. Kõige raskem ootas nende eestkõstjat Eberhard Gutsleffi. Laupäewal enne palmipuude püha 1747 wõeti ta wangi ja wangikojas Pecterburiš on ta jurnud, 2. küünlak. p. 1749. Tema jeltfilised pidiwad jeal weel aastate kaupa wiibima. Kuid mida enam Herrnhutile wastu

olsti, jeda enam sigines ta jalamahti. Seda nähti, kui ta a. 1764 oma tööd jälle wõis algada ja 1817 täie õiguse sai Läänemere kubermangudes „palwemajasi d ehitada“ ja jäl „palwetundi d pidada kõiki de le, kes jeda joowiwad.“ Nüüd oli tal juba 144 kogudust 31,000 liikmega.

Herrnhut seisis nii kui kirik Lutheruse kiriku keskel. Tema pidas ennast ainjaks pühade koguduseks, kellega Isand liisu läbi räägib. Nii tahab jelle koguduse sisse jaamine enam tähendada, kui ristimise arm. Need on ülilmäärused, mida kirik pidi tagasi lükkama ja on ka liitunud. See pidi waimulikule uhkusele ja wariseerimeelele ruumi andma. Aga Herrnhut on ka tõsi hariduse tööd teinud. Keskajal on ta meie rahwast inimlikule tundmusele äratanud. Tema on uju pelgupaigaks jaanud, kui umbuju tormid tuliwad. Ja need tuliwad, paraku, waga pea.

4. Umbuju tuuled, mis üleminewal aastajal Ohtu-Euroopa joobmuis tegiwad, ulataiwad pea ka jia. Lodi järwe õpetaja Daniel Merkel, kes a. 1741 ametisse sai, olla jün tema esimene kuulutaja olnud. Siis hakkas umbes 1750. aastal walgustuse aja kiidetud „mõistuse usk“ ka teiste kantslite pääl walitjema. Küll pani auuwäärt kindralsuperdend Christian David Lenz (1779—1798) umbuju marule wastu, mis ta jõudis, iuu ja julega. Kallis mees aga on oma usuga üksi oma koguduse keskel, kes teda muidu auustab. Ta jääb wiimjeks tunnistajaks paremast ajast ja jureb kui kipper laewal, kes jelle näeb kalju wastu pörkawat. Weel mõned aastad, ja juba on kindralsuperdendigi järjel mees, kes ennast lausa uue aja mõtete poole tunnistab. See on Dr. Karl Gottlob Sonntag, kes 1765 Sakjenis jündinud, Leipzigis usuteadust uurinud, a. 1791 Jakobi kiriku ülemõpetajaks sai ja jüs 1803—1827 Liwi kindralsuperdend oli. Ta on kõige imelikum mees meie kirikuloos. Oma usuga seisab ta waeje aja mõistuseju wangi, aga oma eeskujulise wagaduse, oma wäsimata hoole ja kindla mehemelega nõuab ta meie auukartust. Ka nende meeste eesotjas tuleb teda nimetada, kes meie rahwa priiuse eest on kohtnud.

See uus aeg nõudis nüüd igal pool oma renti: wesi jeks jaiwad nüüd j u t l u s e d; hinge õndsus oli jün pea unustatud, üksi jest anti aru, mis ihule tulu toob; wesi jeks jaiwad l a u l u r a a m a t u d ja k a t e k i s m u s. Wanad usukindlad kirjad, mis ennast Kristuse kui Jumala Poja poole tunnistajiwad, kaotati ära. Kiriku seadustki püüti mõistuse usu aja liistu järele ümber luua. Seesuguse seaduse seadis kindralsuperdend Sonntag kokku, mida õigusetundja profuroor G e o r g S a h f e l d oma umbujuga weel pääliskaubsemaks teinud. See ilmus a. 1805 kui „l i t u r g i a k o r d“ (Liturgijche Ordnung). Piibel oma piha jijuga, ewangelium Jumala Poja armust on jün kõrwale jäänud. Kuid kogudusesje pole see usuwaene seadus tungida wõinud. See jäi ennemini walju Rootsi seaduse juure oma kindla tunnistusega, kui et ta uue aja kuldwajika ette ennast oleks kummardanud.

Nii ei wõinud siis Wagalaste ega Walgustuse aeg õiget usu-
 elu õitjema jaata. Esimene pani oma ainja rõhu jise mije
 t u n d m u s e, wiimne w ä l i s e a u u j u s e ja w ä l i s t e t e -
 g u d e p ä ä l e. Usurõõmu täies jüdame pähjas ei tunnud kumbki
 seijukoht. Nii pole ime, kui rõhutud rahwas otse wanas toorusjes
 ja pimeduses edasi elas. A. 1736 wõis weel Urwaste õpetaja
 Quandt 80 wana paganlikku ohwrikohta ära häwitada.

Ra meie rahwa kirjandusel algab uus aeg, ta teine elu-
 järk (1715—1818). Põhja sõja eest on õpetajad Tallinna wallide
 warju põgenenud. Remad hakkawad uuesti uue testamendi
 wäljaandmist ette wõtma. Wana materjali järele toimetab wiimaks
 Heinrich Gutsleff, Eberhardi poeg, ammu oodatud raamatu,
 uue testamendi pühad kirjad, trüüki a. 1715. Selle rajaja
 polnud aga keegi muu olnud, kui Joh. Hornung. Uue tes-
 tamendi ümberpanek, mille tema juba a. 1687 toimetanud, oli
 Hornungi sõprade läbi ka Gestimaal tuttawaks jaanud. Tema waewa
 wili see on, mis a. 1715 ilmub. Üksi kurwastaw on, et töötegi-
 ja ije nimetamata jääb. Aga üksi Joh. Hornung on uue testamendi
 ümberpanija. Seega on ta meie kirikukeele i s j a k s ja kiriku-
 õpetajatele keelemeistriks jaanud, kellest õppida wõis. Selle kooli
 wili on p a r a n d a t u d l a u l u r a a m a t a. 1721, millele
 weel „k a u n i d w a i m u l i k u d l a u l u d“ a. 1741 juure tulewad.
 Nii oli meie „wana lauluraamat“ walmis. Siis uurib wäsimata
 Jüri õpetaja Anton Thór Helle († 1743) weel Gesti keelt, jau-
 nades ja jaludes materjali korjates. Selle wili on uus Gesti
 keele õpetus a. 1732. Siis annab A. Th. Helle ka Wana
 jea d u s e raamatud terve piibliga a. 1739 meie puhtas emakeeles
 wälja. Sellega on jähile jaadud, mille järele umbes sada aastat
 wõideldud. Nüüd on meie rahwa käes terve püha kiri kui usu ja
 elu algus. Selle ilmunisega on meie rahwa kirjandusel kaljualus
 all. Nüüd hakkab kojuma waimulik ja ilmalik kirjandus. Kuid esi-
 mest püüab pea mõistuse usk oma mõju alla wõtta. Selles
 waimus ilmus a. 1796 Umbra õpetaja H. Pücke „Uus laulu-
 raamat“ ja a. 1797 „Uus katekismus.“ Wiimajel oli ka
 teiji järelastujaid. Niijama kaotati Tartu murdes usklik lauluraa-
 mat, mis 1788 wiimast korda oli ilmunud, ära. Tema ajemele
 astus mõistuse-usuline „W a s t n e T a r t u k e e l e l a u l u r a a m a t“
 aastalt 1802. Niijama püüti nimelt Sonntagi mõistuseusulisi kate-
 kismusi Tartu ja Tallinna murdesse ümber panna. Kuid kogudus
 on uute kingituste wastu külmas jäänud. Tema jäi kirikuraama-
 tute juure, mis ta wanemate usus kirjutatud. Waimu wara otsiti
 jutlu j e r a a m a t u t e s t, mis a. 1779 Tallinna ja Tartu murdes
 ilmusiwad. Nimelt wiimast peeti Lõuna-Gestlaste juures auu sees.
 Selle toimetaja on usukindel Nõo õpetaja Sczibalski († 1797). —
 Kui ilmalik kirjanik nõuab tähepanemist Tallinna kooliõpetaja A r -
 w e l i u s oma jutu ja õpetuse raamatutega (1782. 87. 90). Ka
 Saare kirjanikud W i l l m a n n, F r e y ja L u c e jaawad tähtsaks,
 keda meie edespidi weelgi nimetame.

6. Nii pea kui pääle Böhja sõja kirikuelu wähe oli kojunud, hakkas tema ka rahwakooli eest muretsema, ka oma ülema jeisuje käest selleks abi nõudma. Seda teeb nimelt jälle Jakob Zimmermann, kui ta 1745 kindralsuperdendiks jaanud. Müüd jaab ka kindralkuberner Browne koolide eestkohtjaks. Nii teeb kuulus maapäew aastalt 1765 otsuseks: iga mõis, mis wiis adramaad ehk rohkem juur, peab ühe „mõisakooli“ ajutama. Wähemad mõisad jaatku oma lapsed „kõstrikooli.“ Ja mehine kindralkuberner walwas jelle eest, et käst mitte üffi paberi pääle ei jäänud. Koolid astuwad tõesti elusse. Nad kannawad mõisakooli nime, et mõis nad ajutab. Siiski on need koolid esimejed wallakoolid Liiwimaal. A. 1765 on nende ametlik ajutuseaasta.

Ra Saaremaal on superdendi Meholdi ajal kool kaunisti hakanud kojuma. Kuid pääle jelle on talurahwa jeikutord üffi raskemaks jaanud. Ja ka kool, mis kojunud, on aastasaja lõpul üffi tagurpidi läinud. Müll nimetatakse a. 1804 kirjamees L. v. Luce Saare koolide rewideudiks. Aga ka tema ei jõua neile hinge fiske puhuda. See wõis alles jündida, kui raske orjapõlw hauda läks. Niijama ei jõua ka Gestimaa Liiwiga ühes jammus astuda. Alles a. 1784 hakatakse nõudma, et igal mõijal oma wallakool olgu. Kuid jelle täitmiseega on weel ijelugu.

Ra pole üle minewase castasaja küllakool weel rahwakool ta täies tähenduses. Ta on pääasjus weel lugemisekool üffi, wiletjates juistikongides, wiletjate õpetajate ja koolinõuudega. Kirjutamist ja rehendamist õpetatakse wäga wähe. Ra jelleaegne kõstrikool on üffi usjõpetusekool, osalt ka päris trahwikool wiletjale õppijatele. Kes kodu ei taha õppida, jaadetakse sinna. Kurb ja waene pärispõlwe aeg ei jõudnud päris rahwakooli luua ja üles pidada. Sellest pidiwad mustad warjud kooli- ja seega ka terwekse kirikuelusse langema. Sellepärast pidi otse meie kirik tema kadumist soowima. Ja ka see on nii jündinud.

7. Pääle Böhja sõja oli meie rahwa põlw raskemaks pärispõlweks jaanud, nii waljuks, kui ei iial enne. See pidi kiriku ja kogudusele kõige juuremat tahju tooma. Kuid kodumaa paremad pojad on jeda pea märganud, pärispõlwe wastu sõda tõstnud. Nende tunnistajate eesotjas seisis otse Liwi kirik. Torma õpetaja Georg Eijen von Schwarzenberg (1746—1775) tõstab jelle wastu esimehe hääle. Kodumaal jeda ei kuulda, aga see kostab kaugeemale. Eijeni töö pärispõlwe wastu ilmub Peeterburis a. 1764. Ühel ajal jellega andis Lätimaa mõisnik paron Friedrich von Schoultz Usheradenist oma talupoegadele a. 1764 ühe inimliku seaduse ja nõudis a. 1765 Liwi maapäewal talurahwa priiikslaskumist. Kuid nõudmist ei mõisteta weel! Siiski on kallile mõttele juba uued eestkohtjad tõusnud. Müüd astuwad kirjamehed priiuse eest wälja. Laiuse õpetaja J. H. v. Zannau († 1821) kirjutas a. 1786 terve raamatu pärispõlwe wastu. Nimelt aga löi päris tormikella jelle wastu kirjamees Garlieb Merkel; tema kuulus raamat „Lätlased“ ilmus

a. 1797. Seda pidi kuuldama. See raamat on priiujele enam teed walmistanud, kui midagi muud. Juba astub ka Liwi ülemas jeijuses ise priiujeestkõstjaid wälja. Neid äratas omalt poolt wäsimata kindralsuperdent R. G. Sonntag, nimelt oma maapäewa-jutlustes, kus ta otse ijalikult rahwa eest kostab. Wabameelsete rahwasõbraliste rüütlite eesotsas jeijab maanduunik R. J. L. Samjon-Urwastest. See ei wõinud mõjuta jääda, jeda wähem, et kindel oli: ka kallimeelne keiser Aleksander I. ise nõuab talurahwa priikslasfmiist. See pidi Samjoni nõudmistele uut toetust andma. Tema ettepanekul teeb Liwi maapäew 5 juulil 1818 otsuseks: talurahwa priikslasfmiist keisri käest paluda! Selle juures oli ka kindralkuberner Paulucci mehifelt priiuje eest seisnud. Nüüd oli walmis, mis ijalik keiser joowinud, kodumaa pojad külwanud 26. märtil 1819 kinnitas Aleksander I. Dnnistatud Liwi talurahwa priiuje. 23. mailuu päeawal 1816 oli juba Gestimaa ja 24. augustil 1817 Kuramaa talurahwas priiksjaanud. Priiujele andsiwad seaduje kindluse „Gestimaa talurahwa seadmiised“ aastalt 1816 ja „Liwlandi maa talurahwa seadus“ a. 1819. Priiuje kuulutusel on kõige juurem tähtsus meie terve kodumaa elu kohta. Sigufeta orjarahwas oli wabaks riigikodanikuks jaanud. Kui waba inimene wõis ta nüüd ka omas ristiinimeje elus kofuda. Priiuje kuulutus jrab pööripäewaks meie terve kodumaa elule. Ka tema kirik oma usu- ja waimueluga wõib uut elujookju algada.

§ 7. Kodumaa kiriku uuem aeg meie päiwini.

K a w a. 1. Usuärkamine. Piibli-seltjid, 2. Kirikuseadus a. 1832. 3. Abifassa. 4. Kirikuelu edeneb. 5. Wõitlus Herrnhuti wastu. 6. Usulahud. 7. Roguduse armastus. 8. Rahwakirjandus. 9. Rahwakog. 10. Rahwa wäline elu. 11. Usuwabaduse kingitus.

1. Uus usufewade oli pääle raske ristiaja, mida maadelaas-taja Napoleon I. toonud, õhtumaal ärganud. See ulatas ka meie kodumaani. Tema esimejeks õhutajaks jai Johannes Gojsner Peeterburis 1820—1824, ehk ta ije küll katoliliku preestrikuube kandis. Tema waimustatud juust kuulsiwad mitne rahwa ja kiriku liikmed ewangeliumi Jeesuse armust, mis siin peaaegu oli ära ununud. Nende hulgas oli mõnigi meie kodumaa poeg, kes uut ewangeliumi siingi laugemale kandis. Nii pärastine Järwa praost Peetri õpetaja ja kirjamees R. M. Hennig († 1859). Seda usuelu aitas siis äratada noor Tartu uniwersiteet, mis a. 1802 ajutatud, nimelt tema usufindlad profesjorid G. Sartorius († 1850) ja Philippi. Nende äratusel hakkasiwad tunnistajad ennaft ewangeliumi lipu ümber koguma. Seks anti piiblile jälle ta dige koht kirikus ja koolis. „Peeterburi piibli-jelts,“ mille waga keiser Aleksander I. hirmu-aastal 1812 kinnitanud, rajab ka siin abijeltjid, millede tegewus juba 1813 algab. Abijeltjide koosolekute pühadest sünniwad meie piibli-pühad wälja a. 1815 ja 1816. Ka meie kiriku aia- ehk kabeli-pühad on jelsamal

ajal (1813 Hallistes) oma alguse saanud. Küll peab „Wene setsi“ töö, asutatud 1814, pea jälle lõppema. Aga a. 1831 kinnitatakse „Ewangeliumi piiblistse Wenemaal“ ja ta hakkab oma õnnistatud tööd ewangeliumi-usuliste keskel Weneriigis.

2. Meie kirikule oli ka uut seadust tunginult tarwis. Mõistuse-usu aeg oli jeda anda püüdnud, aga mitte jõudnud. Ka selle tõi uus aeg. 28. detsembril 1832 kinnitas keiser Mikolaus I. „Wenemaal Ewangeliumi-Lutheruse kiriku seaduse.“ See seab omas esimeses paragrahwis üksi püha kirja ja meie kiriku usutunniskirjad õpetuse ainsaks juhtnõuiks. Sellega on siis mõistuse usk ka seadustlikult murtud. Uue seaduse järele langeb meie kirik skonfiistorialkonda niisama palju konfistoriumide all. Nende juhatajad on ilmalikust seisusest, abiesimehed on kohajed waimulikud ülemad karjased. Kõigi konfistoriumide üle walitseb „Kindral-konfistorium“ Peeterburis. Selle ilmaliku esimehe ja waimuliku abiesimehe nimetab keiserlik majesteet, wiimajele piiskopi auunime kinkides. Nastal 1890 wähenes konfistoriumide arv: nüüd ühendati Liwimaaga Saaremaa ja Riia linn, Gestimaaga Tallinna linn, kellel enne ka oma isekonfistoriumid olnud.

3. Waheajal oli ilmsiks saanud, kui juures waimulikus puuduses need harukogudused on, kes meie juures riigis jellejama seaduse warju all muu-usuliste keskel elawad. Seda tuletas nimelt a. 1844 Peeterburi õpetaja Flittner meelde ja äratas mõtet uswendade kasuks üht abieltsi ajutada. See oli jõe, mis nimelt usumehe Karl Christjan Ulmanni jüdamesse langes. See mees (sünd. 1793, surnud 1871) oli Lätimaal õpetaja, siis Tartus usuteaduse professor olnud, aga oma profesjoriameti a. 1842 kaotanud. Nüüd pühendas ta oma elu Läti kirjandusele ja Liwi rahwakoolile. Ka uswendade häädaga jai ta oma kiriklikus ajakirjas tuttawaks, mida ta 1838. aastast saadik kirjutas. Säääl kutjus keisri arm Ulmanni Peeterburisse ja nimetas ta piiskopiks, a. 1856. Nüüd pani tähtis mees tähtjas ametis kõil abinduud käima, et uswendade häda wäheneda. Ja see mõjus. 8. augustil 1858 kinnitati „Weneriigi Ewangeliumi-Lutheruse koguduste abikasja.“ 19. aprillil 1859 astus ta juba tööse. Õnnistus on äraarwamata, mis see asutus on toonud. Kuni aastani 1909 oli ta 206 kirikut, 318 kooli- ja palwemaja ja 109 õpetajamaja ehitanud, juure arwu õpetajaid ja koolmeistrid üles pidanud. Umbes 3 miljoni rubla armastuseandid on ta kokku wõinud. Sellest on hää oja meie enese kodumaa kirikule kasuks tulnud. Nii on see kasja muret kannud, et meie kirik ei peaks ära lagunema. Selle eest on küll ka muile tänu anda, nimelt aga Karl Christjan Ulmannile, abikasja päälajutajale ja jale.

4. Waheajal oli meie kirikuelu ka muidu mehiste juhatajate hoole all edenenud. See jündis juba, kui kindralsuperdend R. G. von Rot 1833—1855 Liwi kirikut juhatas. Nüüd oliwad siin odid, mis 1834 uuesti algasiwad, kalliks kogumise ja äratuse

paigaks. Siin seletati mõtteid ja jaadi selgusele, võideti ka mõtteid ära, mis ristiusuga kokku ei jünni. Karjased koguvad ennast ükki ewangeliumi lipu ümber. Juba võib a. 1849 Liivi jünod teiste eel tunnistada: Kiriku õpetus seisku ükki püha kirja põhja pääl! Seega oli mõistuse-usk ka jeespidi võidetud, meie kirik jälle puhta õpetuse kuldküünlajala juure jaanud. Selle walges pidi ta nüüd käima.

Kuid kas ta jeda jõudis?

Aastal 1841—1844 olivad meie maale raskead aastad, wilja-ikalduse ja näljaaastad olnud. Pärispõlwest oli talupoeg pääsnud. Aga ta seijis nüüd teoorjuse all, mis mitte kergem ei tahtnud olla. Leiba nõudes hakkasiwad — ühed joojale maale wälja rändama, teised oma usku wahetama. See ujuwahetus kestis kolm aastat, 1845—1848. Kümnes jagu Läti ja Gesti rahwast langes Lutheruse kirikust ja heitis Greeka usku. Mis juured muutused kaasa töiwad, see tuli seletuse alla, kui endine Wolmari õpetaja piiskop Dr. Ferdinand Walter (1855—1864) Liivi kindralsuperdendiks sai. Ka muidu püüdis jee kallis mees kirikuelu kõigipidi ksjutada. Herrnhuti wastu aitas ta karjasiid ja kogudusi selgusele. Ka aitas tema rahwakooli kõigest jõuust ehitada. Kuid a. 1864 pidi ta ametiist lahkuma. Põhjal, mis ta rajanud, ehitas edasi tema järeltulija Dr. Arnold Christiani (1865—1881).

Ka Arnold Christiani aitas Liivi rahwakooli ksjutada, et ta oma mehetööd jõuaks teha. Niisama ilmutati tema ajal uus konwendi-seadus a. 1870. Nüüd wõtawad kiriku konwentidest ka talupoja jaadikud täie õigusega oja. Nemad on jeeega täieealijeks tunnistatud, et ka omalt poolt oma kiriku kätäkäiku juhutada. Seejamajuguse konwendi-seaduse on ka Gestimaa maapäew a. 1896 wraсту wõtnud. See seadus on ülitähtsaks jaanud. Nimelt on jelle mõjul kiriku ja koolimajade ehitusi ette wõdetud, mis enne üsna wõimata oleksiwad olnud.

Gestimaa kiriku tähtsam edendaja oli kindralsuperdent Dr. Woldemar Schulz, endine Pärnu õpetaja ja waimulik kirjamees, aastal 1863—1887. Saaremaa kiriku äratajaks sai Kurejaare õpetaja Konrad Eduard Hesse, 1834 aastast jaadik, Saaremaa juperdent 1873—1882. Tema päästis Saaremaa kiriku mõistuse-ustu paelust.

5. Nõnda wõis meie kiriku usk kaunisti ksjuda. Kuid raskes sõjatulest pidi ta ka jüis weel läbi käima, kui ka mõistuseust wõidetud. Wõidelda oli mõtete wastu, mis kiriku katuse all juureks jaanud, mõtete wastu, mis wäljaspoolt meie kiriku wastu tormasiwad. Nimelt pidi kirik Herrnhuti wastu uuesti oma seijukohta seletama. Ja jee on jündinud. Esmaht näidati kindralsuperdendi v. Kloti ajal seaduse põhjal: jee pole õige, et Herrnhut ijefombetega Lutheruse kiriku liikmeid oma jeltji wastu wõtata ja „teist tundi“ peab, millest kõiki ei lasta oja wõtata. Siis wõideldi F. Walteri ja Arnold Christiani ajal jõnaga. Nüüd tehti selgeks: Õpetus, et nimelt Herrnhut pühade kogudus olla, kuhu liiju

läbi vastu võetakse, ei võdi püha kirjaga kokku käia. Selle järele hakkavad ka kiriku enese liikmed ennast üksi jälle oma usutunnistuse ümber koguma. Ka Herrnhuti valitsus Saksamaal märkas seda. Nastal 1857 keelas tema „Liijuta miie“ ja „teije tunni“ ära. Küll ei taha siinjed töölijed sellega täiesti rahul olla. Nemad võtavad nüüdki veel oma kogudusesse liikmeid vastu, kuna nad nende käest 19 töotust usu ja elu kohta nõuavad. Siiski on juurem võillus seega lõpnud. See pole ije kajuta jäänud. Südametunnistusi on jee mitmeti selgusele saanud. Ja kus jelleks ustavasti võideldi, nagu Liivimaal, jääl pole ka määratjeatel suurt õnne olnud.

6. Need valisivad oma sõjaväljats enamisti Gestimaa. Sääl jai a. 1859 J o h. L e i n b e r g ehk M a l t s w e t ijejuguseks prohwetiks. Tema keelas oma jüingritele jealaha jöömise, wiina joomise ja tubaka põletamise ära. Ka sakramenti pühitjewanad nad ije wiisil. Ja ka imetegusid arwas ta ennaft teha võiwat — kuid liha ei tahtnud jün waimu sõna kuulda! Muidu wäljies elus oliwad ta jüinglid auusjad ja laitmata. — Siis tuliwad B a p t i s t l a s e d ja F r w i n g i a a n l a s e d oma ewangeliumiga. P r i i u s u l i j e d, kes a. 1875 oma jutlusjega Noarootsis algawad, jaawad wiimaks päris jampsijateks, kes silmanähtawalt haiged on. Siingi võib üksi puhas sõna haigese hingele rohthu tuua.

7. Kui elu wägi on jee ennaft ka meie juures kõigipidi näidanud. See sõna on mõjunud, et ka koguduse uft ennaft on ilmutanud, mis armastuses tege w. See on ijeäraniis awalikuks jaanud w e n d a d e w a s t u, kes meie abi tarwitawad. Nimelt on meie koguduse armastusele ennaft kaks suurt wälja awanud: w ä l i n e ja i j e m i n e m i s s i o n. 1846. aastast jaadik toetab meie kirik Leipzigi misjionijeltsi, et tema kindla püha kirja ja usutunnistuse põhja pääl seijab. Selle jeltfiga läheb meie armastus paganaille appi India- ja Afrikamaal. Ka misjionija adiku id on meie kodumaa wälja saanud. Nii jai H u g o H a h n Herero rahwa apostlikks ja K a r l H a s e l b l a t t Basjuto-Rahwrite misjionäriks Afrikas juba mõne aastakümne eest. Neile on veel uuemal ajal teisi tunnistajaid järele läinud. Aga veel enam on meie käest nõutud. Mitte üksi sõnaga, ka oma weraga on meie kodumaa pojad jääl jurnawarjumaal pidanud tõendamad, et nad oma Isjandad armastawad. Misjionär D. T h a l, Liivimaalt pärit, juri a. 1895 Afrikas. Musta maailmajao hirmus kliima oli ta noore elu lõpetanud. Noored misjionärid E w a l d D w i r, Jõeleftme kihelkonnaft, ja K a r l S e g e b r o c k, Kuramaalt pärit, hakkasivad juulikuus 1895 Kilimandsjharo mäe ligi töösse, mis rõõmsasti edenes. Sääl on nad 8. oktobril 1896 metsliste neegrite käte all langenud. Weretunnistajakroon on nende pähe pandud puhas sõnas paganlije pimeduse vastu. Nende tunnistajate mälestus olgu meie püha!

Aga ka i j e m i n e m i s s i o n, halastuse töö koguduse enese keskel, on jest wõidust märku annud, mis meie kogudusele töötatud. Nimetame wiimijelt wäljalt üksi järgmijed halastuse asu-

tufed: a. 1859 ajutati Peeterburi diakonis ja de-ehf õbede-
maja, Tallinna ja Riia oma 1866. Tartu „Reichenberg=
Mellini asutus“ astus a. 1894 töösse. Nende „õed“ tee-
wad nimelt kui haigetallitajad halastuse tööd. Waesid kurttu-
m asid püüawad ristiinimeseks kaswatada 6 kurtummade-kooli:
Riias Saksa laste, Miitawis ja Wolmaris Läti laste
jaoks; Wändras, ajutatud 1867, ja Saaremaal, ajutatud
1893, Tallinna murde, ja Põlwas, ajutatud 1897, Lõuna-Cesti
murde laste jaoks. Dr. C. Waldhauer ajutas 1872 Riias esimese
pimedate-kooli. Ka neid waesid waesemate hulgas kaswa-
tab nüüd kristlik armastus ristiinimesteks. Siin ja muidu tuhat
forda weel on meiegi kirik teoga näidanud, et ta selle Issanda jisse
usub, kes ütelnud: „Ühe uue käsujõna annan mina teile, et teie
üksteist peate armastama.“ Joh. 13, 34.

8. Uuem parem aeg tõi ka meie rahwafirjandusele
uut hoogu. Seda aitajiwad ette walmistada kolm Saare kirjaniku:
P. H. von Frey (Uued waimulikud laulud, 1793), F. W. von
Willmann († 1819 — jutud ja mõistatused 1804) ja Lud-
wig von Luce († 1842 — Saaremaa juturaamat 1807 ja 1812).
Siis helistas uue aja jisse Joh. Heinrich Rosenplänter
(† 1846), Pärnu õpetaja, oma kirjanduse ajakirjaga,
mida ta 1813—1832 Pärnus välja andis, kirjamehi enese ümber
kogudes. Täiesti uue ajajärgu Cesti kirjanduses algas siis
endine Nigula, pärastine Alfi õpetaja Otto Willem Ma-
jing, jündinud 1763, jurnud 1832. Oma „Pühapäewa
wahelugemistega“ (1818) sai tema tõsiüks rahwa-
kirjanikuks ja oma „Maarahwa nädalalehega“
Cesti ajakirjanduse rajajaks. Ka hulga waimulikka
kirju kirjutas tema. Kuid need oliwad, nagu ka juurem jagu teiste
tema aja kirjameeste töödest, mõistuseju mõju all. Siiski oli ka
neil kirjadel oma tähtsus: nad aitajiwad rahwakeelt kirjufekkeleks
teha. — Riisama mõitles kui päris rahwafirjanik — liigjoomise
wastu krahw Peter Manteuffel († 1842). Siis paniwad
Cesti keele harimisele kindla põhja alla R. Fählmann (sünd. 1798,
jurnud 1850) ja nimelt Eduard Ahrens († 1863) ja F. Wie-
demanni oma 1875. Juba mõib Cesti kirjandus oma jalgadele as-
tuda: F. R. Kreuzwald (sünd. 1803, jurn. 1882) jatkab, mis
R. Fählmann alganud. Ta awab Cestirahwa hinge, nimelt oma
„Kalewipoja“ lauludes a. 1861 ja oma „Cestirahwa
ennemuistsetes juttudes“, a. 1866. Tema saab Cesti
rahwaliku tundmise äratajaks. Ühtlasi on ka F. W. Jannjen
(sünd. 1819, jurnud 1890) juba tegewuses. Tema sai Cesti päris
ajakirjanduse isaks. Kõigis oma kirjades tegi „isa Jannjen“
tööd rahu ja ristiisu waimus. Nii käis uus elu õhute meie kirjan-
dusest üle. See pidi meie rahwast tuimusest äratama, nii ka meie
kirifule sajuks tulema. See ilmub juba sest, et ka päris waimulik
kirjandus kojuma hakkab. Peetri õpetaja R. M. Hennig

(† 1856) astub oma kirjade hulgaga wälja, et D. W. Masingi aja mõistuse-usku ära wõita, ja annab nimelt uskliku piiblit 1821 koguduse kätte. R. J. Masing loob a. 1842 Tallinnakeelse, L. Rörber a. 1845 Tartukeelse kooli=piiblit. Martin Rörber jeab a. 1864 Tallinnakeelse ja Ed. Hasjeldi lutt Tartukeelse koolikatekismuse koku. Niijama annab M. Christiani a. 1848 Tartukeelsele rahwale jälle uskliku lauluraamatu kätte. Uus Tallinnakeelne lauluraamat ilmus Põltjamaa õpetaja R. Maurachi päätoimetusel a. 1869 ja uuendatud kujul — tähtsamate Gesti luuletajate abil — a. 1899. Nii on ka meie waimulik kirjandus kindlale rajale jaanud. Demagi seisab jälle üffi püha kirja ja kindla usutunnistuse põhjal ja aitab jes waimus kogudust kaswatada.

9. Selle kaswatuse töösse astub nüüd ka meie kodumaa rahwa=kool. Sest priiuse kuulutusega jünnib ka päris rahwa=kool ja hakkab uue jõuga oma juurt haridusetööd. Liwi rahwa=koolile paneb põhja talurahwa seadus a. 1819. Selle kuuljad kooli=paragrahwid (§ 516 ja 517) on pääasjus kindralsuperdent R. G. Sonntag loonud. See kool pole nüüd enam „mõijakool“, waid „kogukonna“ ehk „wallakool“. Iga 500 meeste hinge pääle peab üks wallakool tulema. Ka peab igas kihelkonnas üks kihelkonnakool olema. Tema pole enam leerikool ehk trahwikool, waid kõrgem haridusepait rahwa noorele jõe. Siin peab nimelt ka pääle lugemise ja usuõpetuse kirjutama ja rehkendamata õpetatama. Ka peab nüüd kooli jundus maksma. Nende nõudmistega on R. G. Sonntag Liwi rahwakooli isaks jaanud. Küll ei taha need nõudmised kohe täide minna. Rahwakool peab 1819—1840 nagu esimesi jannuüsid astuma. Mitmel pool peab koduõpetusega weel leppima. Õpetajate kodukatsumised püüawad seda elustada. Kuid enam peab jündima, peab priiks jaanud rahwas ka waimu poolest priiks jaama! Seda nõuawad nimelt Liwi kirikuõpetajad. Kuid kust peab jeks rahwa koolmeistrid wõetama? Häda pärast jaab Laiuse kihelkonnakool 1822. aastast jaadik esimeseks „koolmeistritekooliks“. Siis jaadawad õpetajad pea noore Lätlase J. Zimse Saksamaale, et ta täieks koolimeheks õpiks. Selle pääle ilmus a. 1840 uus kooliseadus ja sellega algab Liwi rahwakool oma teist elujärku. Sellega astuwad korralikud koolikohtud töösse: „ülem maakoolikohus“ ja selle all neli „kreismaakoolikohut“. Esimeses on ka üks asjatundja kooli=õnduunik. Kreismaakoolikohtu liikmete hulgas on ka üks ilmalik ja waimulik koolirewident, kes kooliüid peawad katsuma. See kooliseadus on meie rahwakooli oma jalule jeadnud. Nimelt on tema ka kihelkonnakoolid, mida Sonntag nõudnud, tõesti elusse kutsunud. 1843. aasta ümber hakatakse neid ajutama. See kihelkonnakool on täiesti uus asutus, millele üle minemise aastajaja „kõstrikooliga“ midagi tegemist ei ole. Ka on „koolmeistrikool“, mille õpetaja J. Walter Wolmarisse ajutamud, uue mõjuga oma tööd alganud. Ta on Walgas J. Zimse juhatusel all a. 1848 üüritud korteris

uue elujooksu sisse astunud. Seega on meie rahwakool täie jõuga oma juure ülesande kallale astunud (1851—1874). See juures aitas teda nimelt Karl Kristjan Ullmann, kes 1844 Viivi esimehks kooliõuunnikuks jaanud. Tema „kooli juhatus“ järele aastalt 1851 astub kohaline kooliwalitsus elusse, kus pääle kiriku eestseisja, õpetaja, kihelkonnakooliõpetaja ka talurahwa joost kihelkonna kooliwanem liikmeks on. Sellega hakkab rahwas ije koolist oja wõtma. Ka on Walga seminar a. 1853 oma majasje läinud, kus ta juureks haridusehallitaks meie rahwale jaab. Siis awatakse a. 1871 Väti ja 1873 Gesti külakoolmeistrite seminar. Ka kinnitab jeadus a. 1871 koolmeistri päewaliku leiwagi; jelle alam palk olgu 7 taalrit maad ehk 100 rubla raha! Weel annab siis ülemmaakoolikohus a. 1874 kōil kooliseadused ja oma „õpetuseplaanid“ wälja. Need rajawad koolitööle kindla tee ja kindla seiju. Sel põhjal on ta juure õnnistusega tegewuses kuni aastani 1887.

Ka Saaremaal jaab rahwakool 1819. aastaga uue algufe. Tema üle walwab „Saaremaa ülemkiriku-eesseisja=amet.“ Kuid nii ei jõudnud ta kojuda kui „juuremaa“ kool. Saaremaal oli oma isewalitsus. Viivimaa uued kooliseadused pääle 1840. aasta ei ulatanud mitte siia. Kuni 1860. aastani õpetati jään külakoolides näitufeks ükši lugemist ja katekismuse jõnu. Ükši kihelkonnakool õpetas ka kirjutamist ja rehendamist. Siis aga tōi ka Saare koolile uut elu ujuelu kojumine, mida R. C. Hesse äratas. See hakkab nimelt wilja kandma, kui Saaremaa rüütliid a. 1871 Raarma kiriku juure „Saaremaa koolmeistrite seminar“ ajutasiwad. Mōtte ärataja, seejugust kooli ajutada, on Jaani õpetaja Dr. J. K. Temler, jelle teoks tegija jelleaegne Raarma õpetaja, pärastine Karksi praost J. Girgenjohn.

Ka Gestimaal on 1837. aastani hää arw wallakooliijid olemas, nende kõrwas ka „trahwikooliijid“, kuhu lapsed kogutakse, kes hooletusesje jätud. Siis annab koolile uue kindlufe talurahwa jeadus a. 1856. Selle järele hakkab „ülemkoolikommisjon“ rahwakooli üle walwama, mille all kohaline koolikommisjon seisab. Ka ajutatakse kaks koolmeistrite seminar: üks Kuudale Gestlas-tele, teine Noarootsi Rootslastele, juba a. 1854. Nut hoogu rahwa- koolile tōi siis „Gestimaa koolide regulatiw“, mille kindralju- perdent W. Schulz tōi ja mis a. 1875 jeaduseks sai. Et see kohane olnud, näitafiwad järgmised aastad. Gestimaa rahwakool kojus kaunisti. Selle eest tuli aga nimelt tänada W. Schulzi, Gestimaa kiriku ja kooli wäijmata eestkojstjat.

Selle põhja pääl tegi meie rahwakool kiriku juhatus all tööd kuni a. 1887. Siis tōi keiserlik käskiri nimetatud aasta 17. mailuu päewast juure koolimuutuse. Nüüd sai ta otseteel riigivalitfufe hoolakandmise alla. Rahwakeele ajemele sai riigikeel õpekeeleks. Ükši usufõpetus jäi rahwakeelde ja kiriku ülewalwamise alla. Suur ja järjerikas muutus! Ta jõnnib otse 200 aastat pääle selle, kui meie rahwakool Rootsi walitfufe ajal oma ametliku algufe jaanud — ja seegi jõundinud meie kiriku äratufel.

10. Ühes meie kirikuelu kogumiseega on ka rahwa wäline elu üsna uuele järjele jaanud. Priiks jaanud talupoeg oli „priet kontrahiga,“ mida ta oma isandaga teha wõis, ommeti raste teoorjuse alla jäänud. Siin pakkus talle uut warju „Piivi talurahwa seadus“ a. 1849 ja Gestimaa oma a. 1856. Esimehe päälooja oli wabameelne Läti paron Hamiltar Fölkerjahm olnud. Selle seaduse järele wõis teotegija rentnikuks, rentnik pärisomanikuks saada. Ja ta jai ka Puudused, mis nüüdi veel ilmunud, kaotas Piivi talurahwa seadus aastalt 1860. See kinnitas nimelt neile kohase kahjutasumise, kes ommeti oma kodukohakesest pidiwad lahtuma. Siis ilmutati a. 1866 uus „kogukonna seadus“. See teeb talupoja täiesti ta endise isanda eestkostmise alt wabaks. Nüüd on tal oma politsei, oma „wallawalitjus“, kus ta oma wallawanematega ja nõuumeestega ise oma majapidamise üle walitseb. Nimetame ka siin kohal weel, et a. 1870 uus kiriku konwendi-seadus ilmus. Selle järele wõtawad ka talurahwa saadikud oma kiriku- ja kihelkonna-konwentidest täie hääleõigusega osa.

11. Selle kõige järele peame küll tõeks wõtma: Meie talurahwas on täieealiseks tunnistatud, et ta ise oma kirikliku ja kodanliku elu üle walitseks. Suured kodumaa küsimused, mis 1765. aastaga alganud, millede wastamiseks ka meie kirik ise mõnda waewa näinud, on jõudu mööda ära wastatud. Päälegi on kõige uuem aeg meile ootamata kingituse toonud. Meie teame ju, kuis enam kui sidademed, mis meid ajaliku elu poolest on sidunud, see meid on kurwastanud, et meie usubadust, mille eest meie wanemad wõidelnud, mitte omaks nimetada ei tohtinud. Nüüd on aga sellele murele lõpu teinud wabadusekäik keisrijärjelt. Meie helde riigitiija, keiser Nikolai II. on 17. aprillil 1905 hääks arwanud käskida: õigeusust wäljaastumist ei tule enam karistada ja ei pea see jäält wäljaastujale mingisugusid kaitjendusi kaasa tooma. Iga täieealine wõib ennast jelle usujõpetuse poole tunnistada, mida ta ise enesele walinud. Seda usufalliwuse käsku on siis weel maniwest 17. oktoobril. p. a. 1905, mis Wenemaale põhjusseadusetõi, lähemalt seletanud ja laiendanud. Mis meie wanemad palwe ja silmaweega oodanud, on meile üle hõ julle langenud. Mis wõiksime siis küll muud teha, kui Jumalat jelle eest südamest seega tänada, et eluga näitame, et jelle wabaduse wäärt oleme.

Mõnda on kõigist puudustest hoolimata, millede all kannatame, meie kiriku, koguduse ja rahwa elu suurte sammudega edenenu. Siingi on jõutud toorusest haridusele, pimedusest walguise poole. Kõjuwast kirikust on ka meie kodumaa muud hariduse wäed: rahwakool, rahwakirjandus ja maaseadus — mõnda elustust ja ärastust jaanud. Meie Ewangeliumi-Lutheruse kirik on siin walguise hallikaks jaanud, mis meie terwele kodumaale on paistnud. Ja ta wõis jeda olla, jest usupuhastuse päewadest jaadik on Baltimaa kilp ja päike, kepp ja kalju — puhhas ewangelium.

A-31759

Kohaviit

49487292

Inv. nr.

TÜ RAAMATUKOGU

10300015892476

Kooliraamatud,

mis Tallinnas, G. Pihlaka kirjastusel ilmuma

A
31759

Bilow, A., Arithmetikaliste ülesannete kogu keffkoolidele 3 t.	20	"
Busch, A., Kufe-aabits. (Piltidega.)	20	"
Ederberg, F., Pühikene Piibli-teadus	30	"
Ellen, J., Koolilaste laulud tahale ja kolmele häälele	35	"
—	20	"
—	20	"
Freymann, J., Dpt lüsfasti lugema ja kirjutama!	40	"
Gader, W., Väike lauluraamat (laadate)	60	"
Hermann, Dr. K. A., Täieline Wenekeele õperaamat	50	"
—	20	"
Johanson-Pärna, J., Wene-Gesti sõnaraamat	80	"
Jürgens, J. J. ja Zaitz, A., Geografia õperaamat.		"
I. jagu: Pühika- ja matemaatika-geografia algõpetused Wene- ja geografia ühes meie kodumaa täieliku kirjeldusega. Piltidega ja kaartidega	70	"
II. jagu: Euroopa kirjeldus. Piltidega ja kaartidega	70	"
III. jagu: Aasia, Aafrika, Ameerika ja Austraalia kirjeldus Piltidega ja kaartidega	70	"
Kallun, A., Mineralogia käsiraamat	80	"
Kampmann, H., Kesti kirjanduselu Rats jagu I. j. 150 l., II. j.	200	"
—	75	"
Kunst, I., Wene-Gesti sõnastik «Русское слово» 1-sele jaole	12	"
—	18	"
—	20	"
—	15	"
—	18	"
—	20	"
—	400	"
—	18	"
—	40	"
—	40	"
—	30	"
—	60	"
—	60	"
—	50	"
Mohrfeldt, A., Kirikulugu	50	"
Org, F., Dr. H. Kreuphwardi Kalewipoeg. III. osatud kuju nelja kirjaga Gesti noorepõlve	80	"
Pramm ja Pühimäe, Rehtensammi ülesannete kogu rahwa alguskoolidele. I jagu	25	"
Pärn, G., Piibli-lugu ja Lutheruse wõlne teatistinus	40	"
Pödder, W., Sotia Gesti sõnaraamat	200	"
—	350	"
Salem, M., Gesti-Wene sõnaraamat. Kõid tud	200	"
Rosenthal, Dr. Richard, Gesti-lulit Inglisekeele õpõpetaja	300	"
—	350	"
Sõst, Karala, Gesti keeleõpetus	100	"
—	50	"
Saru, J., Pühika õpetus I.	100	"
Sitska, J., Ymari algõpetus Wana, keff- ja uus aeg. (Ühes köit.)	80	"
—	80	"
Tasak, K., Geografia käsiraamat. Matemaatika- ja pühika-geografi algõpetused ja mis maastiku jagu. Piltidega ja kaartidega		"
Классный журнал		"
Баловой журналъ о явнви. я ноявнви.		"